

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ARTAK MOVSİSYAN

ERMENİSTAN TARİHİ

ÖZET KİTAP

YEREVAN DEVLET ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YEREVAN – 2017

Bu yayın, Yerevan Devlet Üniversitesi (YDÜ) Tarih Fakültesi ve
Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi
Tarih Enstitüsü Bilim Heyeti tarafından onaylanmıştır.

“ARATTA” bilimsel-eğitim ve kültür vakfı desteğiyle yayınlanmıştır.

Ermenice'den Türkçeye Tercüme: Marta Minasyan

Artak Movsisyan, Ermeni Tarihi, Yerevan
Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 2017, 120 sayfa.

ISBN 978-5-8084-2170-7

© Movsisyan A.

ÖNSÖZ

1915, Ermeni tarihi, sadece “Büyük Katliam’dan” (*Mets Yeğern*) dolayı yazgısal bir anlam taşımadı. 1915’den sonra daha önce benzeri görülmemiş, yaşanmamış bir dönem başladı; sürgündeki Ermeniler dünyanın dört bir köşesine dağıldılar ve bugün hala anavatanın (*Hayrenik*) doğu kısmında yaşamaya devam edenler, koca bir milletin sadece küçük kısmı bağımsız vatanlarında yaşamaktadır yani % 70 Diasporada (Sürgünde) ve sadece % 30 anavatanın doğu kısmında yaşamaktadır.

Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Ermenilerin en önemli sorunlarının başında eğitim aracılığı ile “Ermeniliği korumak” geliyor. Ne yazık ki; tüm sivil toplum kuruluşları ve cemaatlerin Ermeni okulları yok. Durum böyle olunca, sivil toplum kuruluşları ve cemaatlerimiz Ermeniliğin ocağı haline gelen okullar ve diğer yandan haftada sadece bir kez organize edilebilen “bir günlük okullar” sayesinde, vatanlarından uzakta olan çocuklarımızın kendi köklerini ve kimliklerini sahiplenmelerine yardımcı olmaya çalışıyorlar.

Bu zorlu sorunun üstesinden gelebilmek için sadece bu okulların varlığı yeterli değil. Bir çok cemaat, “bir günlük okullarda” genellikle öğretmen ve ders kitabı sorunu yaşıyorlar.

Bu tip farklı sorunlar, 2010 yılında Ermenistan Cumhuriyeti (Doğu Ermenistan) Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından düzenlenen “IV. Eğitim Konferansında” dile getirildi. Bu konferansta Yerevan (Erivan) Devlet Üniversitesini temsil etme gurur bana aitti. Konferansa katılanların gündeme getirdikleri sorunlardan biri de “Ermeni Tarihi Ders Kitabı” sorunuydu.

Son yıllarda dünyadaki tüm Ermenilerin yararlanabileceği “Ermeni Tarih Kitapları” yazılması konusu oldukça tartışıldı. “Dünyadaki Ermeniler için Tarih Kitabı” derken, tüm okullarda okutulması şart koşulacak bir ders kitabından bahsetmiyoruz. Burada bahsedilen, ortak temel prensipler ve ideoloji çerçevesinde geliştirilecek ve dünyanın her köşesindeki Ermeni öğrencilerin kendi tarihlerine gerçeklik ölçütleri ile tanışmalarının sağlanmasıdır.

Ermenistan (Doğu Ermenistan) ve Diasporadaki (Sürgündeki) Ermeni okullarında okutulan ders kitaplarının hazırlanması konusundaki tecrübemi bilen Diaspora Ermeni’si bir kaç öğretmen ve Ermenistan Eğitim Bakanlığının Diaspora Masası, Diasporadaki Ermeni okullarındaki (haftada bir gün yapılan okullar) tarih dersi için bir el kitabı (özel kitap) oluşturmak için beni yüreklendirdiler.

Elinizdeki bu kılavuz kitap, Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından 2011 yılında yayımlandı. Kitabı takdir eden ve öneriler içeren bir çok mektup aldım. Öneriler genelde iki ana konu hakkındaydı:

- a) Kitabı Batı Ermenicesi ve klasik imlâ ile yayınlamak,
- b) Ermenice bilmeyen Ermeniler için kitabı yabancı dillere tercüme etmek.

Ermenistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı, bu konunun önemini idrak ederek, 2012 yılında kitabı Batı Ermenicesi ve klasik imlâ ile yayınlama kararı aldı. 2013 yılında aynı ihtiyaçlardan yola çıkarak, kitap Rusçaya tercüme edildi. Böylece, İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Almanca ve diğer dillere tercüme edilmesi konusu da gündeme gelmiş oldu.

2016 yılında, “ARATTA” Eğitim ve Kültür Vakfı’nın bağışları sayesinde kitap Fransızcaya tercüme edildi ve yayımlandı. Bu kitabın, elinizdeki Türkçe versiyonunu yine “ARATTA” Eğitim ve Kültür Vakfı’nın bağışları sayesinde tercüme edip, yayınlatabiliyoruz.

* * *

Bu özel kitap Ermeni Tarihin beş önemli bölüme ayrılması ile oluşturuldu:

- a) ANTİK DÖNEM: Dünya tarihinin Antik Doğu dönemine tekabül eden dönem (M.Ö. 331 yılına kadar olan dönem),
- b) ESKİ DÖNEM: Başlangıcı Dünya tarihinde Helenizm Dönemine tekabül ederken, bitişi Ermenistan’da zorla Hristiyanlığın Devlet dini olması ile sona erer. (M.Ö. 331 - M.Ö. 301 yılları),
- c) ORTAÇAĞ DÖNEMİ: Ermenistan’da zoraki Hristiyanlığın Devlet dini olması ile başlayan ve Ermenilerin bağımsızlık mücadelelerinin aktifleşmesi ile sona eren (301 - XVII. yy’in ikinci yarısı),
- d) YENİ DÖNEM: Ermeni kurtuluş mücadelesinin yükselişi ile başlar ve 1918’de İlk Ermenistan(Doğu Ermenistan) Cumhuriyeti’nin kurulması ile sona erer (XVII. yy’in İkinci yarısı -1918 ortasına kadar),
- e) YAKIN DÖNEM: Cumhuriyet dönemi (1918 yılından günümüze).

Bu kitap, ortaokul son sınıfı ve lise öğrencileri (14-18 yaş) için tasarlanmış olmakla beraber, ayrıca Ermeni Tarihi ile tanışmak isteyen farklı yaşlardaki okuyucular için hoş bir okuma deneyimi sunabilir.

Resimlere oldukça çok yer verilen bu kitap, ülkemiz ve halkımızın tarihi hakkında bilgi edinme sürecini daha ilgi çekici bir hale getirmeyi hedeflemiştir. Kitaptaki haritalar, Ermeni tarihini ve tarihsel coğrafyayı anlamak ve öğrenmek isteyenler için oldukça yararlı olacaklardır.

Umuyoruz ki, bu kitap ve benzer kılavuzlar sadece tarihimizdeki kahramanca başarıları ve medeniyet alanındaki kazanımlarımızı anlatmakla kalmazlar, ayrıca geçmişteki mağlubiyetlerin nedenlerini anlamamıza yardımcı olur ve geleceği olabildiğince yanlışsız inşa etmemiz konusunda bize yol gösterir.

I. BÖLÜM: ANTİK DÖNEM

1. ERMENİLERİN ANAYURDU (HAYRENİK)

Ermeni Yüksek Yaylası (Platosu): Ermenilerin vatanı (*Hayrenik*) Ermeni Yüksek Yaylasıdır. Ermeni Yüksek Yaylası, otokton Ermeni Halkının (Ulusunun) doğduğu, onbinlerce yıl yaşadığı, Ermeni kültürünün yaratılıp, tarihin yaşanıldığı coğrafi alandır. Bu yüksek yayla, Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizin ortasında kalan alanın büyük bir kısmını kapsar. XIX. yüzyılın tarihsel gerçekliğine dayanarak, Avrupalı bilim adamları bu alana “Armenian Highlands” yani Ermeni Yüksek Yaylası (Platosu) adını verdiler.

Ermeni Yüksek Yaylası, Küçük Asya ve İran platosu arasında bulunup, sınırları güneyde orta Mezopotamya, kuzeyde Karadeniz havzası ve Kura Nehri ile buluşur. Ermeni Yüksek Yaylası, en az 400 bin km² karelik bir alanı kapsar.

Ermeni Yüksek Yaylasının ortalama yüksekliği 1500-1800 metredir. Çevreleyen bölgelere göre yüksek oluşundan dolayı, “Dağ Adası” olarak kabul edilir.

Yaylanın en yüksek noktası Masis (Büyük Ararat / Büyük Ağrı) Dağı 5165m. yüksekliğindedir. Batıya Ararat dağları olarak uzanan bu dağlar Ermeni Yüksek Yaylasının kuzey ve güney olarak bölerler.

Ermeni Torosları, Mardin Eşiği (Masius - Tur Abdin) ve Korduk dağları, güneydoğuda Karadağlar, batıda Anti-Toroslar ve kuzeybatıda Pontus Dağlarının etkisi ile Ermeni Yaylasını doğal bir kaleye dönüştürür. Kuzey-Doğuda yaylanın etekleri Kura Nehri ile çevrelenir.

Bu büyük dağlık alanların ortasında verimli vadiler uzanır. En büyüğü olan Ararat’ı, Şirak ve Muş ovaları takip eder.

Ermeni Yüksek Yaylası, su kaynakları açısından zengindir. Ermenistan göllerinin en büyüğü Urmiye Gölüdür (eski Kaputan Denizi). Bu gölün çok tuzlu olması sebebiyle, sularında herhangi bir balık türü yetişmez.

İkinci büyük göl şu anda 4 adaya (en bileni Ağtamar) sahip olan Van Gölüdür (eski Nairi Ülkesi denizi, Tuz gölü, Bznunyats denizi, Hayk gölü, vs.) Aynı şekilde tuzlu olan bu gölde sadece İncili kefal (*Vana Tarekh*) balığı yetişmektedir.

Büyük olup da tatlı suya sahip ve farklı balık çeşitlerine yuva olabilen tek göl Ermenistan (Doğu Ermenistan) Cumhuriyeti sınırlarında bulunan Sevan Gölüdür. (Geghama veya Gegharkunik denizi). Göle ait olan tek ada Sovyetler Birliği yıllarında su seviyesinin düşmesi sebebiyle yarımada haline gelmiştir.

Ermeni Yüksek Yaylası, küçük ve orta ölçekli göller bakımından zengindir; Kuzey Gölcüğü

Van Gölünde gün batımı

Berkri (Muradiye) Şelalesi

(şimdi Çıldır), Arçışake (Arçak, şimdi Erçek Gölü) Tsovk (Hazar) ve Parvana Gölleri bunların başında gelir.

Ön Asya'nın, Fırat, Dicle, Aras (Yerask), Kur, Chorokh çıkış, Halis, Jahane gibi birçok önemli nehri bu yaylada doğarak Basra Körfezi, Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz'e dökülür. Ermenistan'da Fırat, Doğu ve Batı olmak üzere iki kanada ayrılır. Dicle nehri de yine Doğu ve Batı olmak üzere iki kola sahiptir.

Ermeni Yüksek Yaylası, zengin flora ve faunasının yanı sıra, birçok önemli minerali ile ünlüdür.

Tarihi Ermenistan'ın idari ve siyasi bölümleri: Ermeniler kendi ülkelerine *Hayastan* veya *Hayk* (*Hayq*, Ermenistan) olarak adlandırıyorlardı. Dışarıdan ise ülkelerine Aratta-Ararat-Urartu, Arman(um)-Armina-Ermenistan, Kutı, Hayasa, Nairi, Somkheti gibi isimler vermişlerdi.

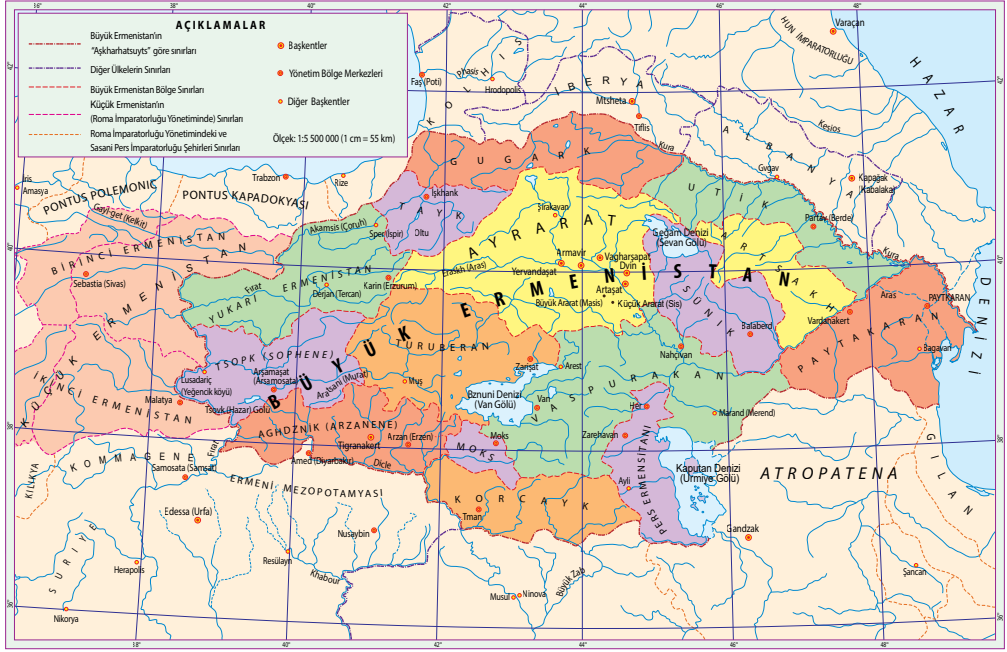
Ermeni devletinin Kilikya hariç tüm hükümdarlıkları, Ermeni Yüksek Yaylası coğrafi sınırları içinde varlığını sürdürdü. Fakat hiçbir zaman bu yayla ile devletlerin sınırları birbirleriyle birebir aynı olmadılar.

Örneğin, Büyük Ermenistan (*Mets Hayk*) Ermeni yüksek platosunun büyük bir bölümünü oluşturarak, doğuda platonun dışında bulunan Paytkaran bölgesinide kapsamaktaydı. Küçük Ermenistan (*Pokr Hayk*) Fırat'ın batısında kalan alanları kapsıyordu. 3 asırlık bir Ermeni hükümdarlığına ise yine Ermenistan'ında bulunan Kilikya (Cilicia) bölgesi ev sahipliği etmişti. Tüm bunları dikkate alarak Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz'in arasında kalan alanı "**Tarihi Ermenistan**" olarak adlandırıyoruz.

Tarihi Ermenistan, farklı dönemlerde birçok idari ve siyasi bölünmelere sahip oldu. En önemlileri Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan, Kommagene (Kamakh) ve Kilikya oldu.

Büyük Ermenistan'ın kapladığı alan Yunan coğrafyacısı Klaudyos Batlamyus (I-II. yüzyıllar) göre, 20 eyalete bölünmüştü. Ermeni Atlasına göre "Aşkarhatsuyts" Ermenistan 15 eyalete bölünmüştü. Bunlar Bardzr Hayk (Yüksek Ermenistan), Tsovk (Sophene), Ağdznik, Turuberan (Taron), Mokq, Korchayk (Korduene), Parskahayk (Pers Ermenistan'ı), Vaspurakan, Syunik ve Artsakh, Paytkaran, Utik, Gugark, (Tayk) Tao ve Ayrarat bölgeleriydiler. Bölgeler de kendi içlerinde sayısı 200 olarak bilinen kantonlara ayrılıyordu.

ERMENİSTAN “AŞKHARHATSUYTS” GÖRE

Büyük Ermenistan ve Küçük Ermenistan arasındaki doğal sınır Batı Fırat'tı. Güneyde Küçük Ermenistan Malatya bölgesini de kapsıyordu. (Güney sınır Ermeni Toros dağlarıydı). Kuzey'de ise Yunan tarihçisi Strabon'a (M.Ö. I- M.S I. yüzyıllar) göre, Trabzon ve Parnakian'ı da kapsayarak Karadeniz'e ulaşıyordu.

Komagene (Kamakh, Kumakha, Kummukh) Ermeni Yüksek Platosunun güney-batısında Toros Dağları'nın kuzey eteğinde bulunup, Doğu'da Fırat nehrini ile sonlanıyordu. Kommagene M.Ö. II. yüzyılında ve Van Krallığı (Urartu, Ararat) döneminde mezkurun müttefiki olarak bağımsız küçük krallıktı. O Yervanduniler döneminde (M.Ö. 201'e kadar) Ermenistan'ın parçasıydı. M.Ö. 163'den M.S. 72'e kadar ise Yervanduni Krallığının bir kolu bünyesinde bağımsız Ermeni Krallığı olarak bulunmuştu.

Kilikya, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyılarında bulunun bir hükümdarlıktı. Sınırları kuzeyde Kilikya Torosları, doğuda ise Amanos dağları ile sonlanıyordu. Kilikya'nın kuzeydoğudaki komşusu Kommagene idi. Ermeniler bu bölgede çok uzun dönemler yaşamalarına rağmen, Ermeni hükümdarlığı Kilikya'da, ancak Ortaçağ'da, XI-XIV. yüzyıllarda bir krallık haline gelebildi. Bu dönemlerden sonra bile Kilikya Ermeni dünyasının, önemli bir parçası oldu. Hatta Ermenilere yapılan Soykırımdan, kurtulabilen Ermeniler diğer Hristiyanlar ile birlikte 4 Ağustos 1920'de burada cumhuriyet ilan ettiler.

Günümüzdeki Modern Ermenistan 30 bin km² bir bölge üzerinde varlığını sürdürüyor. Dağlık Karabağ (Artsakh) Cumhuriyeti (kurtarılmış bölgeler de dahil) 12500 km² bir alanı kapsıyor. Ermenistan Cumhuriyeti'ni (Doğu Ermenistan), Büyük Ermenistan'ın Ararat, Syunik, Utik ve Gugark bölgelerinde, Dağlık Karabağ ise Artsakh ve Syunik tarihi bölgeleri üzerinde yer almaktadır.

2. ERMENİ HALKININ DOĞUŞU

Halkımız nerede ve nasıl doğdu? Bağımsız bir etnisite (etnik grup) olarak ne zaman şekillendi? Eski yazılı ya da sözlü kaynaklarda ve anıtlarda halkımızdan ilk olarak ne zaman bahsedildi? Bu soruların cevaplarını bulmak için öncelikle eski ve ortaçağdaki destanlara, sonra ise bu konu hakkındaki bilimsel çalışmalara bakmalıyız.

Ermeni Halkının Doğuşunu Konu Alan Destanlar: Ermeni halkının nerede ve nasıl doğduğu ve kökleri hakkında eski ve orta çağlarda birçok destan yazıldı. **Ermeni destanı** antik çağlarda yazılmış ve bize Movses Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" adlı çalışması sayesinde ulaşmıştır.

Hristiyanlık öncesi zamanlarda, atalarımız bir destan kahramanı olan Hayk (Hayg) Nahaped soyundan geldiğimize inanıyorlardı. "İlk Tanrılar devasa ve korkunçtular. Onlar sayesinde dünyaya iyilik geldi, bolluk geldi, insan nesli gelişti. Devlerin soyundan insanlar türedi, Onlardan biri de Hayktı..."

Antik güney Mezopotamya (Sümer-Akad) bölgesinde bulunan çivi yazıtlarına göre, Ermeni Yüksek Yaylası'nın en eski devleti Aratta'nın (M.Ö. XXVIII-XXVII. yy) yönetici tanrısı Hayktı. Hayk, bilgelik ve kozmik suların tanrısı Hay(a) tanrısının oğlu olduğunu görüyoruz. Hay(a) tanrısı ibadeti Ermeni Yüksek Platosunda bulunan Fırat ve Dicle nehirlerinin kökenleri ile bağlantılar taşıyor. Hay(a)'nın bu nehirleri yaratan Tanrı olarak tasvir edilmesi tesadüf değil.

301. yılında zorla Hristiyanlık devlet dini haline geldi. Hristiyanlık öncesinde kalan herşey yasaklandı ya da Hristiyanlık inancına uygun şekilde yeniden kurgulandı.

İncil'in ilk bölümü Tekvin'e göre, tüm uluslar Nuh'un üç oğlu Yafes, Ham ve Sam'dan geldiler. Bu şartlar altında, Hristiyanlık öncesi "Ermenilerin Yaratılış Destanı" İncil'in referanslarına ayarlandı. Yeni bir destan yaratıldı. Bu destana göre Hayk Nuh'un oğullarından Habet'in (Yafes) soyundan geliyordu ve Torgom'un oğluydu. (İncil'de Torgom Antik Ermeni Krallıklardan biri olan Torgoma'nın kurucusu olarak kabul ediliyor. Torgoma Krallığı Fırat'ın yukarı havzasında M.Ö. XX-XVIII. yüzyıllarından beri bahsediliyor). Bu nedenle Ermeni ortaçağ yazılı kaynaklarında Ermenilere Habetten-doğan (*Habetatsin*), Torgomdan-doğan (*Torgomatsin*) ve "Torgomyan ulusu" isimleri verilmiştir.

Ermenilerin Yaratılış Destanı'nın yenilenmiş, Hristiyanlığa uyarlanmış haline göre Ermeniler yine kendi vatanları ve aynı zamanda tüm insanlığın ortaya çıktığı Ermeni Platosunun ilk otkton halkıdır.

"Hayk ve Bel" destanı, Ermenilerin Yaratılış Destanının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu efsanede Antik Mezopotamya ve Ermeni Yüksek Platosunda süren çatışmalar anlatılmıştır. Geleneğe göre, Hayk, kötü Bele karşı gelip onu yendiği günden bu yana, gerçek Ermeni Takvimi kullanılmaya başlandı. Gevond Alişan gerçek olmayan kilisenin istegine göre tarihin M.Ö. 2492 yılının Ağustos 11 olduğunu söyler. (Bu konu hakkında gerçek hesaplamalar bulunmaktadır.)

Ermenilerin Yaratılış Destanına göre, Hayk'tan yola çıkarak halkımıza "Hay" (Ermeni) ve ülkemize "Hayk, Hayastan" (Ermenistan) adı verildi. Hayk'ın torunu Aram'ın isimi ile Ermenistan'a "Armenia" ve Ermenilere "Armen" denmeye başlandı.

“Hayk ve Bel Savaşı” (İtalyan ressam J. Dzasso, 1885)

Hayk ve Haykazun adları birçok yer adına ilham oldu. Aramais adından Armavir, Yerast adından Yerask (Aras) nehri, Şara adından Şirak, Amasya adından Masis Dağı ve Masyatsotn kırsalı, Geğam adından Geğama veya Geğarkunyats denizi (Sevan Gölü) ve Geğarkunik Eyaleti, Sisak adından Sisakan (Syunik) bölgesi, “Güzel Ara” adından Ayrarat vesaire.

Ermenilerin yaratılışı hakkında farklı efsaneler; Yunanca, İbranice, Gürcüce ve Arapça dillerinde de kaleme alınmıştır. Bu efsanelerde Ermenilerden genel olarak olumlu olarak bahsedilmiş, Ermeniler ile akraba olunmasının arzu edilmesi gerektiği anlatılırken bunun ayrıca onur verici olduğu vurgulanmıştır.

Avrupalılar tarafından yazılmış destanlar da öncelikle benzer özellikler gösterirken, bu destanların ayrıca sözü geçen halkların kendi kökenlerini Ermenilere bağladıkları görülmektedir.

IX. yüzyılda yazılmış, Anglo-Sakson Vakayinamesinde “*Britanya adalarının ilk yerli halkı olan Bretonlar Ermenistan’dan gelmişlerdi*” denir. Bavyera Vakayinamesinde “Anno Şarkısı”, “Roland Şarkısı” ve diğer ortaçağ kaynaklarına göre, Bavyeralılar da Nuh’un Gemisinin Ararat dağlarına oturduğu ülke olan Ermenistan’dan gelmişlerdi.

Basklar da yine kökenlerini Ermenistan’a bağlamaktadırlar. Ermenistan hakkında bazı ilginç kayıtlara, Rus destanlarında (*bilina*) rastlanabilir. Bu kaynaklarda oldukça övülen, Rusların en sevdiği kahramanlardan, İlya Muromets, gücünü büyük kardeşi “Ararat dağlarından gelen” Svyatogorits’den alır.

Modern Tarih Anlayışına Göre Ermenilerin Yaratılışı Konusu: V. yüzyıldan XIX. yüzyılın yarlarına kadar, Ermenilerin Yaratılışı konusunda temel alınan en önemli kaynak Movses Khorenatsi’nin “Ermeni Tarihi” çalışmasında anlattığı Ermeni “Hristiyan Destanıydı”.

Sümer mührü (M.Ö. III. binyıl): Tanrı Hay(a) Fırat ve Dicle nehirlerini yaratırken tasvir edilmiş

XIX. yüzyılda bilim konusunda yeni tezler ortaya atılmaya başlandı. Ermeni halkının ilk olarak nerede yaşadığı ve hatta hangi bölgenin yerlisi olduğu bile soru işareti altına alındı. Ama çok kısa bir süre sonra bu kuşkların temelsiz ve yersiz olduğu kanıtlandı.

1980'lerin başından itibaren Hint-Avrupa vatanının M.Ö. V-IV. binyıllar arasında Ön Asya'nın doğusu olduğu doğruladı. Daha net söylemek gerekirse Ermeni Yüksek Yaylasında, Küçük Asya'nın doğusunda ve Kuzey Mezopotamya ve İran platosunun kuzey-batı doğu bölgeleri olduğu ortaya çıktı. Kısaca Hint-Avrupa'nın ilk vatanının Ermenilerin yaşadığı ve devletler kurduğu alanda ortaya çıktığı kanıtlandı.

Ermenistan ve Ermenilerle İlgili Eski Tarihi Bilgiler: Bugüne kadar, Ermeni Yüksek Yaylası hakkındaki en eski bilgiler M.Ö. XXVIII-XXVII. yüzyıllarına ait Sümer kayıtlarında bulunmaktadır. Bu kayıtlarda Aratta devletinden bahsedilirken, Ararat'ın aslında Aratta olduğu, zaman içinde Ararat'a dönüştüğü söylenmektedir.

M.Ö. XXVI. yüzyıldan beri, Mezopotamya'ya ait tarihi metinlerde Hay(a) tanrısından, aynı ismi taşıyan ülkeden ve bu ülkenin halkından bahsedilmiştir.

Farklı halkların bizi ve ülkemizi en çok *Armenia* (Ermenistan) ve *Armen* (Ermeni) isimleri ile tanıdıkları bilinmektedir. M.Ö. 24-23 yüzyıllardan başlayarak Ermeni Yüksek Platosu'nu Armenian'ın eski ve farklı versiyonları olan "Armani", "Armi" ve "Aram" şeklinde adlandırılmıştır.

Ebla (Kuzey Suriye) M.Ö. XXIV-XXIII. yüzyıllardan kalan kayıtlarda Armi Ülkesinde yaşayan Hayaya'nın (Ermenilerin) çocuklarından bahsetmektedir.

Böylece, M.Ö. XXVIII. yüzyıllarda Ermeni Yaylasında Ermenistan ve Ermenilere verilen temel isimler Aratta, Haya ve Armani, günümüzde ise hala, Ararat, Hayk (Ermenistan) ve Armenia olarak kullanılmaktadır.

Bugün, biz Ermenilerin Hint-Avrupa halklarının ana gekirdeği olduğu ve yaklaşık M.Ö. 4000 yılda (bazı yeni araştırmalara göre M.Ö. 6000'nin ilk yarısında) O günlerden başlayarak Ermeni halkının etnik ve devletleşme süreci başladı. M.Ö. üçbininci yılın ikinci yarısında ise Ermeniler beraberce büyük-birleşik devletler kurmaya başladılar.

3.

ANTİK DOĞUNUN DİNİ REFERANSLARINA GÖRE ERMENİSTAN

Doğu mitolojisi ve efsanelerinde halkımız ve ülkemiz hakkında son derece ilginç bilgiler yer almaktadır.

İncil, Tanrı'nın insanlığı "Eden-Cennetinde" yarattığını ve burada dört nehirlerin, Fırat, Dicle, Gihon ve Pişon'un doğduğunu belirtmektedir. Kısaca, ilk insanlığın yaratıldığı ve ölümsüzlüğün ve bilgeliğinin sırrının saklayan ve onları sembolize eden ölümsüzlük ve yaşam ağaçlarının bulunduğu Eden aslında Ermenistan'dır.

Kutsal Kitap aynı zamanda Büyük Tufan faciasından sonra Nuh'un gemisinin "Ararat"ın zirvesinde kalarak" kurtulabildiğini yani Ermeni Yüksek Platosundan bahseder. Buna göre Kutsal Kitap Ermenistan'ın kutsal bir yer olduğunu, ilk insanlığın burada yaratıldığını, ölümsüzlüğün ve bilgeliğinin sembollerinin burada olduğunu ve Büyük Tufan'dan sonra insanlığın tekrar geliştiği ülkedir.

Aynı yaklaşımları antik dünyanın diğer yazılı kaynaklarında bulmak mümkündür. Özellikle, eski Mezopotamya mitolojisine ait Hay(a) adı verilen bilgelik Tanrıçasının, Ana Tanrıça ile birlikte Ermeni Yüksek Platosunda insanlığı yarattığına dair bilgiler yer almaktadır.

Sümer kaynaklarında Aratta ülkesinden sürekli "İlahi Kutsal Yasalar Ülkesi" ve "Ölümsüzler Ülkesi" olarak bahsedilmektedir. Hay(a) bilgelik Tanrıçasının Ermeni Yüksek Platosunda evrenin kutsal yasaları sakladığından yola çıkarak bu adın verildiği bilinmektedir.

"Ölümsüzler Ülkesi" ismi Büyük Tufan hakkındaki, Sümer, Babil ve farklı kültürlerin efsanelerinde bahsedilen hikâyelerden yola çıkarak verilmiştir. Bu kaynaklara göre Büyük Tufandan kurtulan insanlar ölümsüzlük ile ödüllendirilmişler ve Ermeni Yüksek Platosunda yaşamışlardır (Bu yaklaşımı İncil de desteklemektedir).

İncil'den tasvir: Ermenistan İnsanlığın Doğduğu Yer (1749 Londra)

Mezopotamya destanı kahramanı ölümsüzlük arayan Gılgamış "Aratta'ya giden yolu" tutar, Fırat'ı takip eder, yolda Maşu dağlarından geçmeyi başarır, bu dağlar Ermeni Yüksek Platosunda bulunan Masius ya da Masion dağlarıdır.

Benzer anlatıları ilk kez Makedonyalı İskender için M.Ö. 240 yılında yazılmış, epikte de görebiliriz. Bu çalışmaya göre, Makedonyalı

Eden-Cennet Philip Buashei haritası: Eden – Cennet Ermenistan sınırları içinde resmedilmiş (1783 Paris)

bu inanıştır. Sonuçta ikisinin de hedefi “Ölümsüzlük Ülkesi Ermenistan Dünyasına” varmaktır. Anlatılara göre aranan efsanevi “Ölümsüzlük Çiçeği” bu ülkedeydi. Bu anlatı ayrıca İncil’de bahsedilen “Yaşam Ağacı’na” benzemektedir.

İncil’de bahsedilen Eden-Cennet’in ikinci sembolü olan iyilik ve kötülük ağacı yine bilgeliği anlatır. Ön Asya’da Ermeni Atası Hayk’ın babasının Hay(a) bilgeliğin tanrısı olduğuna inanıldığını daha önce belirtmiştik. Eski bir Sümer metni ise “Bilgelik ve sanat Aratta’dan getirilmişti” der.

Antik Doğu mitolojisine göre Ermenistan’ın ayrıca Tanrıların evi, yani kutsal bir ülke olduğuna inanılmaktadır. Berossus’un M.Ö. IV-III. yüzyıllarda, Mezopotamya çivi yazılarına dayanarak hazırladığı “Babyloniaca” (Babil Tarihi) yapıtında bundan bahsedilir.

Mezopotamya’nın Gılgamış Destanında buraya ayrıca “Tanrılar Takımyıldızı” da denmiştir. Kuzey-Suriye’de bulunan Ugarit kentinde (M.Ö. XIV-XIII. yüzyılları) bulunan çivi yazılarına göre Tanrının en eski evi Batı Fırat’ın (Mala Nehri) başlangıç aldığı yerde, yani Hristiyanlık öncesi Ermenilerin temel kutsal alan olarak kabul ettikleri Bardzr Hayk (Yüksek Ermenistan) bölgesindeydi.

Benzer yaklaşımlar Ermeni yazıtlarında da görülebilir. Bakın Büyük Ermenistan’ın Bardzr Hayk (Yüksek Ermenistan) Bölgesi “Aşkharhatsuyts’ta” nasıl betimlenmiş. “Bu bölge, adından da anlaşılacağı gibi, gerçekten sadece Büyük Ermenistan diğer bölgelerinden ve aynı zamanda tüm dünyadan daha yüksekte bulunur”. Bu bölgeye “Dünyanın Zirvesi” denmesinin bir sebebi de buranın Tanrıların Evi olmasına duyulan inançtır. Bu bölgeden dört büyük nehrin doğması ise kuşkusuz İncil’de Eden-Cennetinde tasvir edilen dört nehri anımsatmaktadır.

İncil’de Eden’in “doğu tarafında” olduğu bahsedilir, buna dikkat etmek gerekir. Kitabın başka bir bölümünde Nuh’un gemisinin Ararat Dağı’nın (Ermenistan) zirvesinde kalarak kurtulmasından sonra, tek dil konuşan insanların “doğudan” Şinar (Sümer) ülkesine geldikleri ve “Babil Kulesini” inşa etmeye karar verdiği söylenir. İki anlatıda da Ermenistan’dan “Doğu

İskender ölümsüzlüğü arar ve Antik Doğu’nun en ünlü kahramanı Gılgamış’ın yaptığını tekrar eder Aslında, hiç Ermenistan’a gelmemiş İskender “Fırat ve Dicle ırmaklarının kollarının doğduğu Ermeni Yüksek Yurduna doğru yola çıkar ve yolda Masis dağlarını aşar”. Kısaca, antik dünyada ölümsüzlük ülkesi olarak düşünülen Ermenistan hakkındaki inanışlar çok derindi. Doğu’nun ölümsüzlüğü arayan kahraman Gılgamış’ı, Antik dünyanın en ünlü kahramanı İskender’in takip etmesinin altında yatan da

Ülkesi” olarak bahsedilir, oysa Eski Ahit’i yazan Yahudiler ülkesine göre Ermenistan Kuzey’de bulunmaktadır.

Bu açıklamaların benzerlerini birçok diğer antik kaynaklarda mevcuttur. Mezopotamya’ya ait “Gılgamış Destanı’nda” cenneti ve ölümsüzlüğü sembolize eden ülkede gündoğumu ve günbatımı birbirinden ayıran Maşu dağlarıdır. Bu Mezopotamya ve Filistin’in kuzeyine dağılan Ermeni Yüksek Platosunun bir yön olarak değil “güneşin doğduğu yer” anlamına gelen “doğu” olarak adlandırıldığı anlamına gelmektedir. Daha sonra, kelimenin gerçek anlamı unutulmuş, ve sadece bir coğrafi terim olarak algılanmıştır.

Ermeni Yüksek Platosunun, Güneşin doğduğu ülke olduğuna Hitit kaynaklarında da yer verilmiş, güneşin “Doğu Denizinden” yani Van Gölü’nden yükseldiği anlatılmıştır. Bu yaklaşım Ermeni mitolojisi ile benzerlik gösterir, çünkü Güneş’in altın yatağı Van Gölü’nün dibinde bulunur ve buradan doğan güneş her gece yatağına geri döner.

Ermenistan çok ilginç bilgilere “Sasunlu Davit” epiğinde de yer verilir. Bu çalışmada Tsovinar oğullarına şu sözlerle Bağdat’tan Ermenistan’a kaçmaları konusunda tavsiyelerde bulunur:

*Kaçın! Ermeni Kralının ülkesine gidin.
Gecenin parlak yıldızını kendinize işareti edin,
Gündüz’e de sorun
Güneş kralının ülkesini.*

Ermenistan bizim halk epiğimizde “Güneş (Arev) Kralının Ülkesini” olarak adlandırılır, bu çok eskiden ortaya çıkan bir betimleme şeklidir.

Tüm bu örnekler ve İncil’de resmedilenler ayrıca antik kaynaklar, Ermenistan’ın birçokları için “doğu” olarak betimlenmiştir. Bu bize Yeni Ahit’te İsa Mesih’in doğumunu kutlamaya gelen rahiplerin “doğudan” geldiği sözünden yola çıkarak, onların Ermenistan’dan geldiklerine inanmak için yeterli sebep vermektedir.

Bu kanıtlar her Ermeni’nin üzerine düşünmesi gereken gerçeklerdir. Ermenistan’ın, yaratılışın, Büyük Tufan’dan sonra insanlığın yeniden doğuşunun, ölümsüzlüğün ve bilgeliğin, ve güneş (arev) ülkesi olduğunu sadece atalarımız değil, bizimle hiçbir akrabalık bağı olmayan halklar da söylemişlerdir.

Eski zamanlarda ırklardan, dinlerden üstün daha kutsal bir ideoloji olduğu ve bu ideoloji içinde Ermeni Platosunun önemli bir rolü olduğu fikrine varılabilir. Peki nedir ülkemizin misyonu? Ermenistan’ın kutsallığı nerede saklı?

Gılgamış heykeli
(M.Ö. VIII. yüzyıl)

4. ERMENİSTAN M.Ö. 3000- 2000

İlk Devlet Olan Aratta'nın Kuruluşu: Daha önceki konularda Ermeni Yaylasında kurulan ilk bilinen devletin Aratta olduğunu belirtmiştik. Aratta Devleti hakkında M.Ö. XXVIII-XXVII. yüzyıllara ait Sümer metinlerinde bahsedilmektedir.

Aratta teokratik (dini ile yönetilen, dini otorite organlarının siyasi otorite organları yerine devlet idaresini elde tuttuğu devlet biçimi) bir devlettir. Laik ve manevi güç sahiplerinin elinde bulunuyor ve bu yöneticiler Tanrı adına ülkeyi yönetiyorlardı. Aratta Kralı aynı zamanda ülkenin en büyük rahibi, dini önderiydi. Kral-rahibin yanı sıra, ülkede bir de üst düzey danışma heyeti vardı, bu gruba "Akıllar (Büyükler) Heyeti" deniyordu. Yazıtlarda ülkenin ekonomisinden sorumlu olan kişiye "yönetici" denildiği görülmektedir. Aratta'da ayrıca ekonomi alanında memurlar; vergi toplayıcılar, gözetmen ve farklı yetkililer olduğu bilinmektedir.

Arattalıların tarım ürünlerini ithal ederken, diğer taraftan da metaller ve değerli taşlar ihraç etmişlerdir. Bunlar dışında "Dağ taşları" adı verilen inşaat malzemelerini güneye göndermişler.

Yazılı kaynaklarda Aratta ülkesinde atların evcilleştirildiği söylenir. Atların ayrıca ekonomi, askeri ve teknik alanda kullanılmasının büyük bir ilerleme getirdiği belirtilir.

Sümer metinleri Aratta ordusu ve etrafı duvarlar ile çevrili başkenti hakkında bilgi vermekteler. Aratta ülkesi hakkında en önemli bilgilerden biri de Arattalıların yazıyı kullanmış olmalarıdır, Ermeni Yüksek Platosunda bulunan M.Ö. 4000-3000 ait bu yazıtlar bunun iyi bir kanıtı olup henüz transkripsiyonları yapılamamıştır.

"Armenia (Ermenistan)" Adının Geçtiği Antik Kayıtlar: Armi, Arman(um), Aram. M.Ö. XXVI-XXIII. yüzyıllarında şu anda Suriye toprakları olan bölgede Ebla Ülkesi gelişiyor ve komşu ülkeler ile çok güçlü bir ticari ağ geliştireyordu. Ebla'da bulunan yazıtlarda Armi (Armani) ülkesinden ve burada yaşayan "Haya'nın Çocuklarından" yani Ermenilerden bahsedilmektedir.

Büyük Sargon Akadlı

Naram-Suen
(Naram-Sin)
anıtı, Diyarbakır
bölgesinde bulunan
(Aghdznik)

ÖN ASYA M.Ö. XXIV-XXII YY

M.Ö. XXIV. Yüzyılın ikinci yarısında Mezopotamya'nın merkezinde Akad Krallığı kuruldu. Kurucusu Akadlı Büyük Sargon olan bu ülke hakkındaki yazıtlardan birinde "Armenia" adının ilk versiyonlarından olan "Arman(um)"un Ermeni Yüksek Platosunun güneyinde olduğundan bahsediliyor.

Akad'ın 4. Kralı Naram-Suen (Naram-Sin, M.Ö. XXIII yy.) Ermenistan Yüksek Platosuna birçok sefer gerçekleştirdi. Naram-Suen, Van ve Urmiye gölleri arasında bulunan Aram ülkesinden bahsetmekte. Movses Khorenatsi'ye göre "Armen" ve "Armenia" adlarının Aram'dan geldiğini hatırlatırız.

Naram-Suen'in seferlerine "Üst Denizin kıyılarına" yapılan seferler deniyordu yani bu Van Gölü havzası ve "Fırat ve Dicle kaynakları" anlamını taşımaktaydı. Naram-Suen kendini "İnsanlık yaratıldığından beri hiçbir kralın fethedemediği Arman(um) Ülkesinin fatihi" olarak övünüyordu.

Naram-Suen'e karşı, Arman(um) ülkesi başkanlığında Ermeni Yüksek Platosu ve 17 komşu devlet bir birlik oluşturdular. Zaman içinde ittifakın yönetimi Arman(um) devletinden Urmiye

Gölü'nin güneyinde bulunan Lullubi ülkesine geçti. Naram-Suen'in bu birlikle çarpışması için gönderdiği üç ordudan hiç bir asker sağ olarak geri dönemedi. İttifak yönetimi Lullubiler'den sonra Kutu Ülkesine geçti (Gutilerin eski adı) ve böylece Naram-Suen'in dönemi sona ermiş oldu.

Kuti (Gudi) Ülkesini Yüzyıllık Hükümdarlığı: Naram-Suen benzeri görülmemiş bir saygısızlık yaptı hatta günah işledi. Kendini “Tanrı” ilan ederek, tüm tanrıların tapınaklarını yıktırdı ve halkın kendisini tanrı olarak kabul etmesine zorladı. Sümerli rahipler 17 ülkenin oluşturduğu birlikten yardım istediler, o günlerde birlik Lulubiler'den Kutilere geçmişti. Çok kısa bir zamanda Mezopotamya'nın merkezinde fırtınalar koptu ve kendini “Tanrı” ilan eden Kral öldürüldü.

“Dünyanın dört köşesinin Kralı” sıfatı savaşı kazandıklarından ötürü Kutilerin Kralına verildi. Kralın hükümdarlık alanı Amanos Dağlarından Elam'a, Ermeni Yüksek Platosunun kuzeyinden Basra Körfezi'ne kadar yayılıyordu.

M.Ö. Kutu Krallığının yıkılmasından sonra M.Ö. XXI. yy. Ermenistan Doğu'daki gücünü ve önemli konumunu korumaya devam ediyordu.

Ermeni Yüksek Platosu M.Ö. 20-17 Yüzyıllarda: Ön Asya'nın kuzeyinde M.Ö. XX-XVII. yüzyıllarda Kaneş'ten (Küçük Asya'nın doğusunda şehir) Asur'a kadar uzanan bir metal ticareti yolu vardı. Bu ticaret yolu ile bağlantıda olan yaklaşık 30 şehirden altın, gümüş, bakır, kalay, gibi çeşitli metaller ihraç ediliyordu. Kaneş'teki el yazmalarında yaklaşık 10 Ermenistan şehrinin de bu ticaret yolu ile işbirliğinde olduğundan bahsediliyor. Bunların Tsupana (Tsopk-Sophene), Tegarama (Togarma-Torgomum evi), Khakhum, Tugrish vs. olduğu biliniyor.

Metalin farklı alanlarda uygulanması ekonomide olduğu kadar askeri anlamda da son derece önemliydi. Savaş sanatında atlar, özellikle de savaş zamanı kullanılan at arabaları çok önemliydiler. Belki de bu durumdan dolayı, Ermeni Yüksek Yaylasında yapılan savaşlarda yeni başarılar elde edilebildi. M.Ö. XVIII.yy.'da Kassitler Babil'i, Hik(sos)'lar Mısır'ı, Ariler ise Hindistan'ı fethettiler. Üç kuşatma da görülmemiş zaferlerle sonuçlandı.

Mitanni Krallığı: M.Ö. XVI. yy. Ermenistan'ın güneyinde ve Mezopotamya'nın kuzeyinde Hint-Avrupa Mitanni Krallığı başkentini Vaşşuganni (Masion dağlar) olarak ilan ederek kuruldu. Mitanni'den Mısır kaynaklarında “Naharina” adı ile bahsedilmektedir, ki bu muhtemelen “Nairi” adının başka bir versiyonudur.

Mitanni kralları “Büyük Kral” unvanını taşıyorlardı. Bu kralların etkisi Doğu'da Boğdan ve Büyük Zap suyuna, batıda Akdeniz kıyılarına ve Kilikya Toros dağlarına kadar ulaşıyordu. Mitanni'nin gücü en kötü tahminle kuzeyde Batı Fırat ve Aratsani (günümüzde Murat) nehirlerinin keşiştiği noktaya kadar ulaşıyordu.

Mittani, Mısır'a karşı daimi bir savaş içindeydi. Bu ülkede Hik(sos)'lere yapılan zulüm, bu intikam savaşlarının başlamasına sebep olmuştur. Mitanni ve Mısır arasındaki uzun soluklu savaşlar (M.Ö. XVI. yy. ikinci yarısından, M.Ö. XIV. yy. başı) Akdeniz'in Doğu havzasının Mısır'a kuzeyinin Mittani'e geçmesi ile sonuçlanan bir antlaşma ile son buldu. (XVI. yy. başında XIV. yy. ikinci yarısından kadar, Kuzey Mitanni güney Mısır'da düzenlenen Doğu Akdeniz havzasının uzlaşma imzalanması ile sona erdi) ittifak ilişkisi evlilik bağı ile de güçlendirmişti. Mittani prensesleri Mısır firavunları ile evleniyorlardı, onlardan en ünlüsü Nefertiti idi.

Hint-Avrupa geleneğinden gelen bu hükümdarlığın kralları Ermeni Ulusal tarih yazımında Ermeni olarak geçiyor, dahası Movses Khorenatsi'nin Ermeni soylu Şövalyeler ve Krallar listesinde adları geçmekte. (Örneğin Paratarna Çivi Yazısında Paret, Vasaşata - Vaştak vb.) Mittani Krallığı M.Ö. XIII. yy. güçlenen Asurluların darbelerine dayanamayarak yok oldu. M.Ö. II. yüzyıla ait Babil çivi yazıtlarından birine göre, eski Mitanni ile "Armini" ülkesinin (yani günümüzde Ermenistan) aynı ülke oldukları vurgulanır.

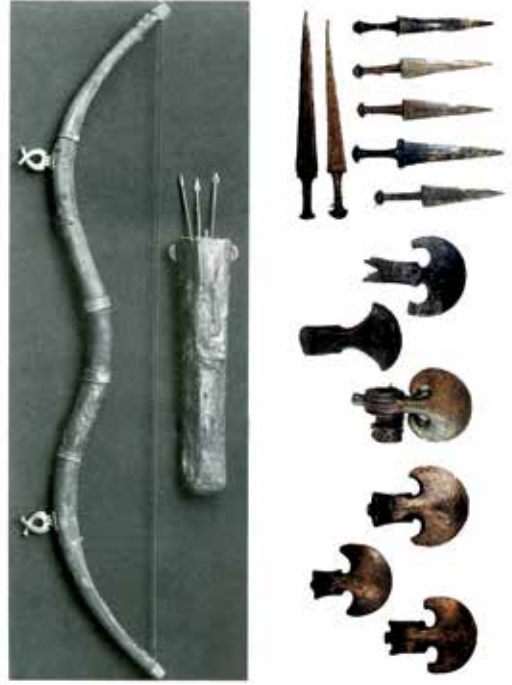
Hayasa Krallığı: Hitit çivi yazılarında M.Ö. XV-XIII. yy. Ermeni Yüksek Platosu'nun batısında "Hayasa Ülkesi" olduğundan bahsediliyor. Hititler "asa" eki ile ülke isimleri yarattıklarına göre bu Hayların (Ermenilerin) ülkesi anlamına gelmektedir. Hayasa'daki önemli merkezlerden biri Kumakhan daha sonra Büyük Ermenistan'ın Ani-Kamakh şehridir, burada Ermeni Krallarının mezarları bulunmaktadır.

Hayasa'nın kendi hanedanı, ordusu ve şehir merkezleri vardı. Bunların dışında kendine özgü tanrıları da vardı. Hitit kaynaklarından Hitit-Hayasa arasındaki yazışmalara bakacak olursak, Hayasa'nın ayrıca kraliyet divanı ve din bilgileri olduğunu da görebiliriz. Hayasa savaşlara o dönem için önemli bir güç olan 700 savaş arabası ve 10 bin piyade ile katılıyordu. Kaynaklarda Hayasa adına en son M.Ö. XIII. yy. rastlanıyor.

Nairi "Ülkeleri": "Nairi" yer adı ilk defa M.Ö. XII. yüzyılda Asur Devleti kaynaklarında geçiyor. Sözü edilen protokollerde Nairi ile anlatılmak istenen Van Gölü havzası ve bu havzanın güney ve batı bölgelerini içine alan bir bölge anlatılmak isteniyordu. M.Ö. XIII. yüzyılda Nairi Ülkesinin yaklaşık 40 liderinden bahsediliyor, bu liderler Asur metinlerinde "krallar" olarak adlandırılıyorlar.

Asur Krallarına ait yazıtlarında Nairi ülkesi "geniş ve bilinmeyen" bir ülke olarak anlatılırken sahip olduğu "büyük şehirler" ve zenginliklerden bahsediliyor.

M.Ö. IX. yüzyılda Asur yazıtlarında Nairi tek bir ülke ve devlet olarak resmediliyor. Yazıtlarda "Nairi ülkesindeki 250 şehrin güçlü kapıları" denen cümleler var. Aynı yüzyılda Van Krallığı yöneticileri de kendi ülkelerine "Nairi" diyorlar.

M.Ö. II. YY., Ermenistan'da silahlar

5. VAN PAN-ERMENİ KRALLIĞI (NAİRİ, BİAİNİLİ, URARTU, ARARAT)

M.Ö. IX. yüzyılda, Asur metinlerinde genelde *Urartu*, yerel kaynaklarda *Nairi* ve *Biainili*, İncil’de ise *Ararat* denilen Van Krallığı Ön Asya’da önemli bir rol oynamaya başladı. *Urartu* aslında *A(y)rarat* adının Asur-Babil dilinde söylenişiydi. Asur ve Babil dilinde yazılan belgelerde Ermenistan M.Ö. önce IV. yüzyılın ilk yarısına kadar bu şekilde adlandırılıyor.

Asur kaynaklarında ismi geçen ilk Urartu kralı Aramun (Urartulu Aramu) M.Ö. 859-843 yılları arasında Asur istilalarına direndi.

Asur kaynaklarında ismi geçen bir başka Urartu kralı I. Sarduri olur. Bu kral Asur kaynaklarına göre Tuşpa (Tosp, Van) başkentini kurar. M.Ö. 830 yıllarında hüküm süren kral I. Sarduri “*Nairi Ülkesi’nin Kralı*” için Asurlular “*Büyük kral, güçlü kral, evrenin kralı, kralların kralı ...*” isimlerine layık görüyorlardı. Bu sıfatlar kuşkusuz kendisinin Asurlara karşı kazandığı zaferlerden sonra verilmişti.

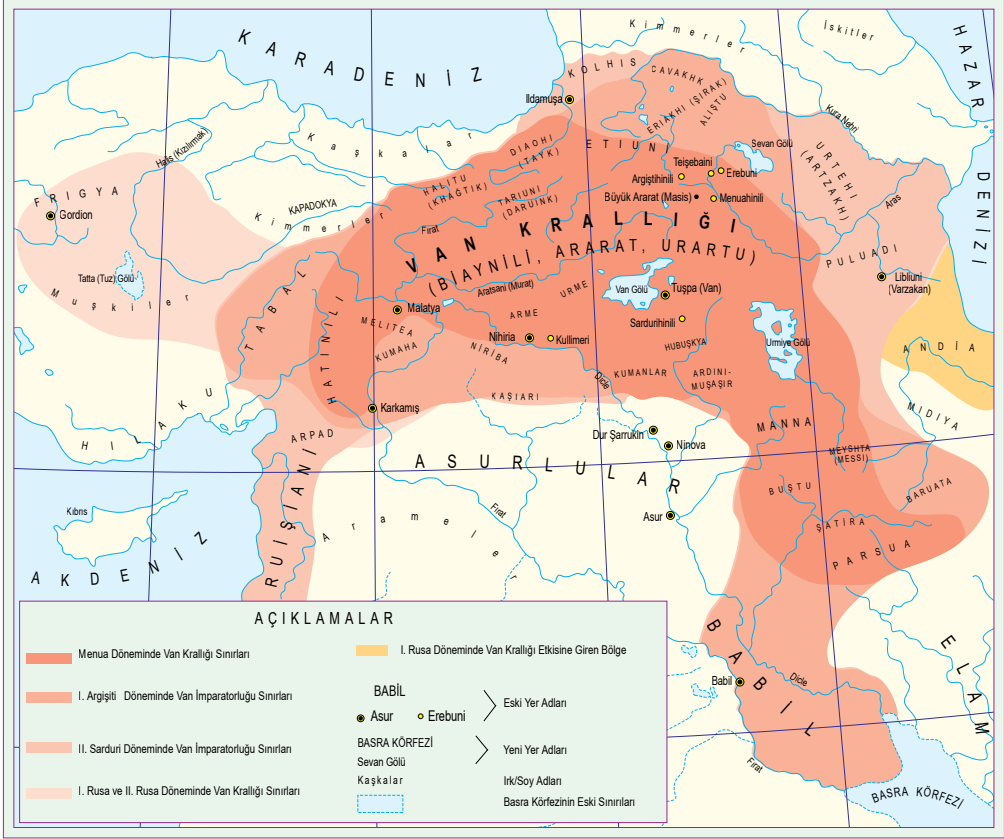

“Mher Kapısı” (üzerinde tanrı resimleri)

Van Krallığının güçlenmesi ve bölgesel bir güç haline gelmesinde kuşkusuz I. Sarduri’nin oğlu İşpuini’in (M.Ö. 810-786) döneminde başlayan ve Menua (M.Ö. 825-810) döneminde devam eden yenilikler önemli rol oynadılar. Bunlardan, en önemlisi yazı reformu (yerel çivi yazısının icadı), Mher Kapısı olarak adlandırılan kaya üzerine kaydedilen dini reform (tüm ülke için ortak bir inanç panteonunun yaratılması) ve askeri ve diğer reformlardı. Bu dönemde kale gibi askeri ve güvenlik yapıların inşaatında da büyük önem verildi.

Menua’nın döneminde (M.Ö. 810-786) Ermeni Yüksek Platosunun büyük kısmındaki Ermeni devletleri Menua egemenliğinde birleştiler. Kuzey bölümdekiler bu ülkenin bir parçası olmasalar bile, Menua’nın hükümdarlığını kabul edip, onun vergi mükellefi oldular.

VAN KRALLIĞI (BİAYNİLİ, ARARAT, URARTU)

Aynı zamanda, egemenliğinin ikinci döneminde sadece Urmiye Gölü havzasının güney ve Fırat batı yakasında değil, aynı zamanda Zagros dağlarının doğusunun ve Küçük Asya'ya götüren stratejik yolları da kontrolü altına aldı. Menua dönemin bölgesel gücü olan Asur'a karşı zaferler kazanırken ve Biainili-Urartu-Ararat devleti bölgenin en önemli gücü haline geldi.

I Argişti döneminde (M.Ö. 786-764) Van Krallığı daha önce görülmemiş bir başarı elde etti. Ülkenin sınırları Urmiye Gölü güney kıyılarında Javahhk'ı da içine alarak genişledi. Sevan Gölü Havzasından Kura Nehrinden Fırat bölümü (Melitea ve Tabal ülkeleri dahil) Masius ve Kut Dağlarından Çoruh havuzuna kadar genişledi. I. Argişti döneminde sınırlar büyük ölçüde değişti, Küçük Asya'nın doğu ülkeleri de Hazar Denizi'ne kadar ülkeye katılırken, güneyde Babil de sınırlara katıldı.

Onun uzak seferlerinin en önemlisi Babil'e yaptığı; Zagros dağlarının güneyinin fethi oldu. O böylece Asur'u güney kuzey ve doğu ablukası içine almış oldu. I. Argişti döneminde Van Krallığı'nın dönemin en güçlü olması rakibi olan Asur Ordusunun başkomutanın I. Argişti için söyledikleridir. Komutan "Bu kralın adı bile ürkütücüdür, gücü ise muazzamdır" demiştir.

Argişti'nin ne kadar büyük etkisi olduğunu anlamak için arkeolojik kazılar da bize yardımcı olmaktadır. Özellikle, I. Argişti adı ile Kuzey Kafkasya'da (Teri bölgesi) bulunan çivi yazısı

Kask ve Ok kabı, Van Krallığı (M.Ö.VIII-VII. YY)

önemlidir. Benzer çivi yazıları Abhazya, Osetya, Trekh bulunmuş Javakhk-Zabakha'dan Kuzey Kafkas'a kadar ve kralın eksik kalan fetihlerini aydınlatmıştır. Güneyden Babil'e kadar yaptığı fetihlerin antik kanıtları Luristan'da (Kermanşah) bulunan çivi yazılarında gizlidir.

I. Arğışti hakkında bilgileri özetlersek, onun egemenliği Küçük Asya ve Babil'i de kapsadığını, siyasi nüfuzun ise Kuzey Kafkasya ve Zagros merkezine kadar ulaştığını görürüz. Ermeni Kralının yarattığı ülkenin görüntüsü işte bu kadar büyüktür.

I. Aram'dan sonra tahta çıkan II. Sarduri döneminde (M.Ö. 764-735) önemli yönetim değişikliklerine gidildi. Kral kendilerine bağlı (hatta müttefik) devletleri doğrudan kendine bağlayarak, merkezi bir yönetim sistemine geçiş yaptı. Müttefikler ile ortaklaşa bir yönetimden güçün kendi elinde bulunduğu merkeziyetçi bir sistem yarattı.

II. Sarduri döneminde Van İmparatorluğu sınırlarını daha önce görülmediği kadar genişletti. Sınırları Kulka ülkesinin fethi ile kuzeyde Karadeniz'e, kuzey-batıda Kura Nehri'ne (Urtekhi-Artsakh devletlerin birleşme noktasına), doğuda Puluadi ülkesinin fethi ile Hazar Denizi'ne, batıda Küçük Asya'ya (Melitea, Mushani ve Zapsha ülkelerinin isteği ile) ulaşırken, güneyde sınırlarına Babil, güney-batıda Şam Ülkesini (Ruishiani ülke) de katabildi. Dört denizler arasında güçlü bir imparatorluk yaratılıyordu.

Menua döneminde Ön Asya'nın en önemli güçlerinden biri olurken ve I. Arğışti ve II. Sarduri bölgedeki tek saltanat oldu. Bu durum yaklaşık yarım asır devam etti. Buna karşın, M.Ö. 743 ve 735'te Teglatalasar'ın saldırıları Asur'un tam bir abluka altına alınmasını ve işgalini engellediler. Bu gelişmeden sonra Asur kaybettiği gücü yeniden kazandı, Van Ermeni İmparatorluğu ile birlikte bu iki ülke Yakın Doğu'nun en güçlü iki devletlerinden biri haline geldi.

Van Ermeni İmparatorluğu M.Ö. VII. yüzyıla kadar Ön Asya'nın en güçlü iki devletinden biri olmaya devam etmiştir. Bu döneme damgasını vuran en önemli yıllar II. Rusa Kralı'nın (M.Ö. 680-650) tahta olduğu yıllardır. II. Rusa, Batı ülkelerine yaptığı Tablani-Tabal, Kainaru, Mushkini, Khalitu-Khaghdik başarılı seferleri ile hatırlanmıştır.

Ermeni Yüksek Platosunun kuzeyinde yaşayan Kimmerler M.Ö. VIII. yüzyıldan başlayarak Van Ermeni İmparatorluğuna saldırılar düzenliyorlardı. Ayrıntılarını bilmesek de II. Rusa'nın Kimmerler ile dostane ilişkiler geliştirip müttefiklik konusunda anlaşmaları belli. Bu anlaşmalar sonucunda Kimmerler Küçük Asya'nın doğusuna yerleştiler.

II. Rusa'nın diplomatik bir manevra ile Kimmerler'in sadece kendi ülkesine saldırılarını engellemek ve düşmanını müttefike çevirmekle kalmadı, ayrıca Kimmerler'i kendi başka bir düşmanı Asurluların üzerine salmış oldu.

II. Rusa'dan sonra kaynaklarda adı geçen tek kral kendi oğlu olan ve Asur belgelerinde M.Ö. 643 yılında bahsedilen III. Sarduri olmuştur. III. Sarduri'den sonra IV. Sarduri (Sarduri'nin oğlu Sarduri) tahta geçmiş, fakat onun yönetimi hakkında henüz hiçbir şey bilinmemektedir.

III. Rusa'nın (Erimenanin oğlu) yönetim yılları hakkındaki bilgilere Van Gölü'nün doğusunda ve Ararat bölgesindeki antik yerleşim yerlerinde bulunan kaynaklar yardımı ile ulaşılabilmektedir. Bu kaynaklar o dönemde devletin sınırlarının küçüldüğünü göstermektedir.

Van İmparatorluğu'nun gücü giderek zayıfladı. Kuzey'den gelen İskit kabilelerinin saldırıları da bu zayıflamaya oldukça büyük etkiye bulundu. Van İmparatorluğu'nun yıkılış yılı tam olarak bilinmemektedir. Hanedanın el değiştirmesinin savaş olmadan, bir saray darbesi ile M.Ö. 609 yılında yapıldığı konusunda kanıtlar var.

Ermeni Yüksek Platosunun batı kısmı, M.Ö. VII. yüzyılda Skayord başkanlığında yeni bir Ermeni hanedanı kuruldu. Skayordu'nun oğlu Paruyr Haykazuni M.Ö. 612 resmi olarak yeni krallığı ilan etti.

I. Argiştı Yazıtı, Erebuni (Yerevan-Erivan) kuruluşu hakkında, M.Ö. 782

ERMENİSTAN HAYKAZUNİ-YERVANDUNİ (ORONTİD) YÖNETİMİ ALTINDA (M.Ö. 331 YILINA KADAR)

6.

M.Ö. 681 yılında. Asur Kralı Senherib'in oğulları Şalmanezzer ve Adrameleke babalarını öldürüp Ermenistan'a kaçtılar. Tarihçi Movses Khorenatsi'ye göre, Haykazuniler'in üst kollarından birini yöneten kişi onları Asur sınırına yerleştirdi ve burada yaşamalarına izin verir.

Tarihçiye göre, Skayordu'nun oğlu Paruyr, Van Gölü ve Fırat arasında kalan tüm toprakları birleştirerek Medya (Media, *Marastan*) ile Babil'le Asurlulara karşı bir ittifak kurdu. M.Ö. 612 M.Ö. müttefik güçlerin askerleri Asur başkenti Ninova'yı kuşattılar. Bundan sonra Paruyr bu savaşa katıldığı için Medya Kralı tarafından taçlandırıldı ve Ermenistan Kralı olarak tanındı. Müttefik askerleri M.Ö. 609. Tuşpa-Van, üzerinden Asur'un son kalesi Karkamış'a saldırdıklarında, Van çoktan müttefiklerin yani Paruyr'un yönetimi altında bulunuyordu. Bu gelişmeler, Van'daki hanedanın bu tarihte ya da bundan önce Paruyr'a geçtiği anlamına gelmekte.

M.Ö. 580-570 yılları arasında Paruyr'dan sonra çok büyük üne kavuşacak olan I. Yervand Sakavakyats dönemi başladı. Onun ismi, Haykazunilerin bir kolu olan bu hanedanın Yervandakan, Yervandyan ve Yervandouni (Orontid) olarak anınmasına vesile oldu. Yervand Sakavakyats'ın o dönem için büyük bir güç sayılabilecek 40.000 piyade ve 8.000 süvariden oluşan bir birliği vardı.

Krallığın sınırları kuzeydoğuda Kura Nehri'ne kuzey batıda Karadeniz'e güneydoğusu Medya'a güneyde ise Kuzey Mezopotamya'ya ulaşıyordu.

Persepolis'te Ermenilerin kabartması (reliefi)

Yervand Sakavakyats Medya Kralı Kiaksar-Varbakesi'ye karşı (M.Ö. 625-585) girdiği savaşta başarısız olup Medya'nın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Kısa bir süre sonra, Ajdahak-Astiagesi (M.Ö. 585-550) döneminde Medya'ya karşı ayaklandı, ayaklanma başarısız oldu ve bastırıldı. Ermeni hanedanı Medya'nın tuzağına düştü. Ermeni Kralına isyan etmesinin sebebi sorulduğunda, kralın gururla "Ben özgürlük istiyordum, özgür olmak ve çocuklarıma da özgürlük miras bırakmak" yanıtını verdi.

II. Yervand Sikkeleri (M.Ö. V-IV. yy.)

Medya hegemonyası, M.Ö. 6 yüzyılının yarılarında I. Yervand'ın oğlu Tigran Yervandyanın Pers Kralı Kiros ile güçlerini birleştirmesinden ve saldırıya geçişinden sonra sona erdi. Oğluda ortak çabaları ile Büyük Medler karşı ayaklandı. Kiros'ın en önemli müttefiği Tigrandı. Tigran'ın hükümdarlığı Ermenistan dışında Kapadokya, Ağvank (Albanya) ve Gürcistan'ya kadar uzanıyordu. Ermeni evsanesine göre Ermeni kralı Tigran hükümdar Ajdahak'ı öldürmüştü.

M.Ö. 550'de Büyük Kiros o zamanlara kadar en büyük ülke sayılabilecek Ahemeniş İmparatorluğunu kurdu. Sınırları Akdeniz'den Mısır'a, diğer taraftan Hindistan'a uzanıyordu. Çivi yazısı kaynaklarında Ermenistan'ın geleneksel olarak "Kuti (Gudi) Ülke" adlandırılan ülkenin Kralı (yani Tigran Yervandyan) Büyük Kiros'un sağ koluydu. Tigran M.Ö. 538 yılında müttefik birliklerin başına geçerek, Babil'i fethetti. Bu fetihden sonra, sadece Ermenistan Kralı değil, İmparatorluğun batı bölümünün prensi de ilan edildi.

Tarihçi Movses Khorenatsi Haykazunilerin yaptıklarından bahsederken, Tigran Yervandyan'ın Ermeni tarihinde Haik ve Aram'dan sonra üçüncü önemli kişi olduğunu belirtir. Tarihçi I. Tigran Yervandyan'ın hüküm sürdüğü ülkeyi ve seneleri şöyle özetler: "*O bizim en güçlü ve en zeki krallığımızı ve diğerlerinden çok cesurdu. Medleri yıkmak için Kiros'a yardım etti. Sınırlarımızı eski sınırlara kadar genişletti. Kendi döneminde herkes tarafından kışkırtıldı, öldükten sonra ise hem başarıları hem de hükümdarlığı hatırlandı.*"

Yunan tarihçisi Xenophon'a göre Tigran çok yetenekli ve ünlü bir filozofun öğrencisiydi. Kiros'un en önemli müttefiki olarak, Ermenistan ayrıcalıklı bir konuma sahipti. II. Kiros M.Ö. 529 öldüğünde yerine oğlu Kambyusese (Kambize) geçer. Bu Kral'ın hükümdarlık yaptığı yıllarda Ahemeniş Persleri ve Ermenistan ilişkileri farklılık göstermedi. Tigran Yervandyan Kiros'tan beş yıl sonra ölür, yerine Movses Khorenatsi'ye göre oğlu Vahagn geçer, büyük ihtimalle Kral oğluna özellikle Savaş Tanrısı anlamına gelen bu ismi koymuştu.

M.Ö. 522 yılı sonunda taht kavgaları başlar ve I. Darius'in zaferiyle son bulur. I. Darius tahta çıktığında bazı ülkeler Ahemeniş İmparatorluğu'na karşı isyan ettiler, Ermenistan'da I. Darius'in hükümdarlığını kabul etmeyenlerdendi.

I. Darius bu yüzden hükümdarlığının ilk yıllarında birçok ülke ile savaşa girmek zorunda kaldı, bıraktığı 3 dilli yazıtlarda bu hikayeler anlatılmaktadır.

Yazıların Farsça bölümünde Ermenistan *Armina*, Elamcada *Harmiuia*, Babil dilinde ise *Urartu* olarak geçiyor. Ermenistan M.Ö. IV. yy. kadar “Urartu” ismini taşımaya devam ederken, Ahemeniş kralı II. Artahşasta’nın Babil yazıtlarında yine Ermenistan için “Urartu” isimleri kullanılıyor.

M.Ö. 522-521 I. Darius sayısız akınlar düzenleyip, kendi hükümdarlığını kabul etmeyen ülkeleri dize getirmeye çalışır. “Behistun Yazıtlarına” göre isyancı ülkeler arasında Ermenistan hiç anılmadığına göre, bu da o tarihte Ermenistan’ın tamamen bağımsız olduğu anlamına gelmektedir.

Diğer ülkeleri tek bir saldırı ile fethetmek mümkün olabilirken, oysa Ermenistan’ın fethi için 5 saldırı gerekmişti. Ermenistan ancak 5. kuşatmadan sonra fethedilebildi ve burada I. Darius’ın egemenliği başlamış oldu.

Aynı yazıtlarda I. Darius’e karşı ayaklanmaları yöneten kişinin “Ermeni Arakhan (Khalidatia’nın oğlu) olduğu söylenmekte. Bu kanıt Ermenilerin o dönem Khalti Tanrısına tapındıklarını ve diğer taraftan Babil ve Ermenistan arasında hala bir bağ olduğunu anlatmaktadır.

M.Ö. 521 yılında. Ermenistan Ahemeniş İmparatorluğunun egemenliğini tanır, fakat buna paralel olarak Persler de Ermenilere belirli tavizler verirler. Ermenistan’da Yervanduniler hükmetmeye devam ederken, büyük bir iç siyasi özgürlüğe sahiptiler. Yervanduniler o dönem ayrıca kendi paralarını da bastılar.

M.Ö. 520 yılında Ahemeniş İmparatorluğu 20 idari birimler yani satraplıklara bölündü. Ermenistan Satraplığı M.Ö. 331 yılına kadar Ahemeniş İmparatorluğu bünyesinde kaldı.

Yunanlı savaşçı ve tarihçi Xenophon, M.Ö. 401. Ermenistan’dan geçerken Ermenistan Satrapının (yönetici) Orontas (II. Yervand) olduğunu ve Ahemeniş kralı II. Artahşasta’nın kızıyla evli olduğunu kaydediyor.

II. Yervand’ın sureti ile altın, gümüş ve bakır sikkeler dökülüyor. II. Yervand hakkındaki son bilgilerde M.Ö. 360-li yıllarda Ahemeniş Krallığına karşı birleşen ve ayaklanan Satraplıklara başkanlık yaptığı fakat başarısız olduktan sonra, Yunanistan’a kaçıp burada yaşadığı ve yaklaşık M.Ö. 344 yılında öldüğü belirtiliyor.

Xenophon’a göre, Ermenistan’ın batı kısmı kendi yöneticisine sahipti. Tiribaz adını taşıyan bu yönetici, II. Yervand’ın hükümdarlığı altında bulunuyordu. Her köyün kendi yöneticisi, muhtara benzeyen bir başkanı vardı. Xenophon Ermenistan’ın zengin, müreffeh ve misafirperver insanlarla dolu bir ülke olarak anlatıyor. Tarihçi Ermenistan’da rastladığı her ev sahibinin kendini misafir ettiğini, ona içki ve etli yemekler sunduğunu söylerken, ilk defa Ermenilerin sofralarında bira gördüğünü “Arpadan yapılmış şarabın, yüzeyinde arpa taneleri yüzüyordu” sözleri ile anlatmıştır.

Ahemenişler’in son hükümdarı III. Darius Kodomanos, Ahemeniş tahtına oturmadan önce Ermenistan satrapıydı ve Ermeni tahtındayken “Artaşat” ismini taşıyordu. M.Ö. 336 yılında Ahemeniş İmparatorluğu’nun hükümdarı olurken Ermenistan Satraplığı da Haykazun-Yervandakanlar soyu temsilcisi ve gelecekte Ermenistan’ın bağımsızlığını tekrar kazanacak olan III. Yervand’a (Orontes) geçti.

II. BÖLÜM: ESKİ DÖNEM

7. ERMENİ KRALLIKLARI (M.Ö. 331-201)

Büyük İskender'in Fetihleri ve Ermenistan: Aynı zamanda Ermenistan satrapı olan Ahameniş hükümdarı III. Darius Kodomanose, M.Ö. 336 yılında tahta çıktı. Aynı yıl, Makedonya Kralı II. Philip'in öldürülmesinden sonra yerine dünya tarihinin en önemli simalarından biri olacak yirmi yaşındaki oğlu İskender (Büyük İskender veya Makedonyalı İskender, M.Ö. 336-323) geçti.

M.Ö. 334. İskender Ahameniş İmparatorluğu'na karşı savaş başlattı ve Granikos Nehri yakında ilk zaferini elde etti. M.Ö. 333 yılının baharında Kilikya'nın Issos kıyısında ikinci büyük savaşı kazanıp, Pers ordusuna ağır bir yenilgi yaşattı.

III. Darius kaçtı, annesi, eşi, iki kızı ve küçük oğlu esir düştü. Bu zaferden sonra, İskender Mısır'a doğru fethetmeye çıkıyor, ciddi bir direnç ile karşılaşmadan Mısır'ı fethediyor.

Rakipler arasındaki en belirleyici savaşı M.Ö. 331 yılı 1 Ekim'de Gaugamela'da (Gaugamela Muharebesi) yaşanıyor.

Ermenilerin İskendere'e karşı iki büyük savaşta; Issos ve Gaugamela'da Ahameniş birliklerine katıldıkları bilinmektedir. Gaugamela savaşında Ermeni birliklerinin komutanları III. Yervand (Orontes) ve Mitraustese idi. Tarihçi Movses Khorenatsi Büyük İskendere karşı savaşan Vahe Haykazunin öldüğünden bahseder. Vahe Haykazuni'nin Issos Savaşına katılan 47 bin kişilik Ermeni ordusunu yönettiği ve daha sonra bu savaş sırasında öldürüldüğü tahmin ediliyor.

Ermeniler, Gaugamela muharebesinde (Issos gibi) Ahameniş ordusunun sağ kanattaki ana gücüydüler. III. Darius bu savaşta tekrar kaçır. İskender III. Darius'i takip etmeye başlar, fakat Ahameniş ordusunun Ermeniler sayesinde güçlenen sağ kolu sayesinde Darius'i yakalayamaz. III. Darius'in savaş alanını terk ettiğini duyan Ermeni ordusu hızla çekilerek Ermenistan'a döner.

Kahramanca savaşan Ermeni birlikleri, Gaugamela muharebesinden sonra, M.Ö. 331 yılında Ermenistan'ın bağımsızlığını tekrar kazandılar. Büyük Ermenistan'da III. Yervand Küçük Ermenistan'da ise Mitraustese bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Makedon ve Ermeni askerleri 2-3 yıl sonra tekrar karşı karşıya geliyorlar; içlerinde ortaya çıkan çıkar çatışması İskender'in General Menon tarafından yönetilen ordularından birini Büyük Ermenistan'da bulunan altın madenlerinin olduğu bölgeye göndermesine sebep oluyor. Yunan tarihçi Strabon'a göre Ermeniler orduyu yenip komutanı boğarak öldürüyorlar. Bundan sonra İskender Ermenistan'a yeni asker göndermiyor. Söz konusu gerçeklerden yola çıkarak Makedonyalı İskender'in Ermenistan kuvvetlerinin oldukça ciddiye aldığı ve onlarla karşı karşıya gelmekten kaçındığını düşünebiliriz.

BÜYÜK İSKENDER'İN DOĞU SEFERİ VE ERMENİSTAN

Gaugamela Savaşından çekildiği sırada III. Darius akrabaları tarafından öldürüldü. Ahameniş Devleti bir gerileme yaşamaya başladı, Makedonlar Orta Asya ve Hindistan seferlerine devam ederek başkenti Babil olacak, tarihte benzeri görülmemiş büyüklükte bir ülke kurmaya çalışıyorlardı. İskender M.Ö. 323'de öldüğünde henüz 33 yaşındaydı. Onun seferleri sırasında Ön Asya'da Helenizm çağı başlatmıştı. Bu dönemde Ermenistan da tam bağımsız bir devlet haline gelmiştir.

“İskender Romanı” ve **Ermenistan**: İskender hakkında mitler ve efsaneler henüz o hayattayken yaratılmaya başlanmıştır. M.Ö. 240'de ise İskender hakkındaki ilk Yunanca roman yazılmıştır.

Romana göre, İskender ölümsüzlüğü elde etmek ister ve “Fırat ve Dicle'nin doğduğu Ermenistan ülkesine” doğru yola çıkar. Romanın Suriye versiyonunda Masis dağına da atıfta bulunmaktadır.

Aynı şekilde efsanelerini en ünlü epik kahramanlardan Gılgamış'ın (M.Ö. XXVII yy.), da ölümsüzlüğü bulmak için aynı yolu takip ettiğini biliyoruz. Aslında, eski Doğu gelenekleri ve Helenistik epiklerde “Aratta'ya giden yol” yerine “Ermenistan ülkesine giden yol” deniyor. Aynı şekilde Masu dağlarının yerini Masis dağları alıyor. Her iki örnekte de kahramanlar Fırat ve Dicle'ye doğru gider.

Ermenistan'a hiç ayak basmayan İskender'in, romanda Ermenistan'ın yolunu tutması, Antik Doğu kültüründe ülkemizin cennet ve ölümsüzlük kavramları bağdaştırılması ile ilgilidir. Ermeni anlatılarında da İskender'in Ermenistan'a gelmesi ve “Yaşam İksirinden” içmesi dikkat çekicidir.

Ermeni Krallıkları ve Seleukos İmparatorluğu: Ermenistan İskender'in ölümünden sonra; Makedonya bir kaç parçaya bölündüğünde ve bunlardan en büyüğü Seleukos İmparatorluğu komşusu olduğu zaman bile fethedilemedi.

Makedonyalı İskender'in Sikkeleri

Diodorus (M.Ö. I. yy) anlatısına göre, Makedonyalılar tarafından tahttan indirilen Kapadokya kralı Ariaratese Büyük Ermenistan kralı Ardoates sayesinde babasının tahtına tekrar geçebildi. *“Ariaratese, savaş kaybetti ve tahttan indirildi, bundan sonra Kapadokya ve komşu ülkeler de Makedon egemenliğine girmek zorunda kaldılar. Devrik kralın oğlu Ariaratese Ermenistan'a sığındı. Çok uzun zaman geçmeden ... Ariaratese, Ermeni kralı Ardoates'in tahsis ettiği ordu sayesinde ülkesini ele geçirmiş olanları püskürttü ve komutan Amyuntasin'i öldürdü...”* diyor M.Ö. 322 veya 301-300 tarihlerinde yaşandığı tahmin edilen bu olaylar bağımsızlığını yeni kazanan Ermenistan'ın bölgedeki ana güçlerden biri olduğunun açık kanıtıdır.

M.Ö. III. yüzyıl'da Seleukos Ermenistan'ı ele geçirme çabaları, Büyük ve Küçük Ermenistan beraber ve birlik içinde hareket ettiğinden dolayı başarısızlıkla sonuçlandı.

Küçük Ermenistan'da bulunan iki dilli (Yunan ve Aramice) M.Ö. III. yüzyıl tabletlerine göre Küçük Ermenistan'ın kralı Ariakes, Gaugamela savaşında Ermeni ordularının yanında savaşan Kapadokya ordusunu yönetiyordu.

Ariakes'in yerine oğlu Oroman (adı Aramanyak da olabilir) geçti. Oroman'ın yerine ise dedesinin adını alan oğlu Ariakes geçti. Ariakes Küçük Ermenistan'a muhtemelen Mitraustes döneminde sonra hükmetti.

M.Ö. yaklaşık 260-240-lerde Ermeni kralı Samos (Şam) Yervandakan, Kommagene'nin merkezi Samosat (Şamşat) şehrini kurdu, sikkeler bastırıldı, bunlar bize ulaşan ilk Ermeni paraları oldular. (Aslında Ahameniş döneminde satrap olan II. Yervant ve Tiribaz da paralar bastırılmışlardı).

M.Ö. 240-lerde Şam'ın yerine oğlu Arşam (Arsames) geçti, Tsopk'ta Arşamaşat ve Kommagene'de Arsamea adında iki şehir inşa etti. Arşam'ın ne kadar güçlü olduğunun en önemli kanıtı Seleukos hükümdarına karşı ayaklanan kardeşine kendi yanına sığınması için izin vermesidir.

M.Ö. III. yüzyılın sonunda Ermenistan zayıfladı. Ermenistan içindeki karışıklıklar, Selekiler'in uzun zamandır yaptıkları planlar gerçekleştirmeleri için elverişli koşullar sağlıyorlardı. M.Ö. 201. Seleukos kralı III. Antiokos'un ordusu Artashes ve Zareh tarafından yönetilen birlikler ile Ermenistan'ı kuşattılar. IV. Yervand (M.Ö. 220-201) başkent Yervandaşat savunmasında hayatını kaybetti. Sonraki adım Büyük Ermenistan'ın merkezi olan Bagaran'ın kuşatılmasıydı. Savaş sırasında Kral Yervand'ın kardeşi Rahip Yervaz öldürüldü. Böylece M.Ö. 201 tarihinde Büyük Ermenistan'da Haykazuni Yervandakanlar'ının hükümdarlığı sona ermiş oldu.

Artashes, Büyük Ermenistan'ın büyük kısmında, Zareh ise Tsopk'da Seleukos yöneticileri olarak seçildiler. Bu durum Seleukos ve Roma arasında Küçük Asya'nın Magnesia kentinde M.Ö. 190 yılında son bulan önemli savaşa kadar devam etti. Savaş sonunda III. Antiochus ağır yenilgi aldı, dolayısıyla Ermeniler tekrar bağımsızlıklarını kazandılar.

Magnesia Savaş'ından (M.Ö. 190) sonra, ortaya çıkan durumdan yararlanarak Artaşes Büyük Ermenistan'da ve Zareh ise Tsopk'da bağımsızlıklarını tekrar kazandılar. Roma onları hemen bağımsız devletler olarak tanıdı. M.Ö. 180 yıllarında Mithridates, Yervanduniler Krallığı'nın bağımsız Ermeni kralıydı. M.Ö. 163'da ise Arşam Yervanduni'nin torunu Ptolem, Komagene'yi bağımsız bir devlet haline getiriyor. Böylece, M.Ö. 190-160 yıllarında dört bağımsız Ermeni krallığı mevcuttu; Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan, Tsopk (Sophene) ve Komagene(Kamakh).

I. Artaşes Döneminde Büyük Ermenistan. Aramca yazıtlarda I. Artaşes (M.Ö. 190-160) kralın "Yervandakan" soyundan geldiği görülür. Bu nedenle, Büyük Ermenistan kralı Artaşesin Haykazun-Yervandakanlardan geldiği düşünülür.

I. Artaşes'in ilk üzerinde durduğu konu yani ilk hedefi ayrılıkçı bölgelerin, Büyük Ermenistan'a birleştirilmesiydi. Artaşes Medya, Gürcistan, Pontus ve Seleukos'dan Kaspk, Basoropedan, Pavnitidese, Gugark, Kgharjke, Derjan (Tercan), Karin (Erzurum), Yekeghike, Tmorike ve diğer alanları ile geri aldı. I. Artaşes Ermeni topraklarının büyük kısmını Büyük Ermenistan Krallığı bünyesinde birleştirdi.

Zareh'in ölümünden sonra, I. Artaşes'in Tsopk'u Büyük Ermenistan'a dahil etme planı Kapadokya'nın müdahalesinden dolayı başarısız oldu. Ülke içinde I. Artaşes zamanında büyük gelişmeler kaydedildi. O orduyu dört askeri bölge alanında uzmanlaşmaları için dört gruba böldü. Büyük Ermenistan'ı 120 stratejik bölgelere böldü ve ülkeye yeni bir yönetim sistemi getirdi.

I. Artaşes en yakın akrabalarını kilit pozisyonlara atadı. Büyük oğlu Artavazd'ı (gelecekteki I. Artavazd) Doğu Komutanı olarak atadı. Batı Komutanı olarak diğer oğlu Tiran'ı, Kuzey Komutanı olarak yine oğlu olan Zareh'i atadı, Güney'de ise bakıcısı olmuş Smbat Bagratuni'yi görevlendirdi. Binbaşı olarak Khorenatsi'nin "bilge adam ve şair" olarak bahsettiği Prens Vruyr atandı. Diğer oğlu Majan'ı ise baş rahip konumuna getirdi.

I. Artaşes döneminde ekonomide büyük gelişmeler yaşandı. Khorenatsi "... onun saltanatı süresinde ülkede ekilmemiş arazi kalmadı" diye yazmıştır. Yapılan toprak reformları sonrasında sınırlara bunlar ile ilgili bazı anıtlar yerleştirilmiştir.

Ülke için yapılan bir diğer önemli dönüm noktası M.Ö. 180-170-lerde yeni bir başkent in Artaşat'ın kurulması oldu. Plutarkhos'ın anlatısına göre başkent in yeri ve planı Ermenistan'a sığınan Kartacalı general Hanibal tarafından kralla sunulmuştu. Dolayısıyla, Roma tarihinde Artaşat'a "Ermeni Kartacası" denmiştir. Artaşat'ta zengin saraylar, tapınaklar, tiyatrolar ve farklı binalar inşa edildi ve zamanın en önemli şehirlerinden biri haline geldi.

I. Artaşes atalarının ibadet alışkanlıklarını ülkede güçlendirdi. (M.Ö. VIII. yüzyılda Ardini

Musasiri tapınağında en büyük tanrı Khaldi'nin heykeli yanında, ölümlerinden sonra heykelleri yerleştirilen Ermeni Krallarına da ibadet ediliyordu.) Artaşat'ta Ana Tanrıça Anahid tapınağı ve I. Artaşes'in atalarının heykelleri inşa edildi.

I. Artaşes takvim üzerinde düzeltmeler yaptırdı. Deniz, göl ve nehir haritalarını düzenledi. Bunlar dışında daha bir çok düzenlemelere gitti.

I. Artaşes dış politika alanında da, önemli başarılar ulaştı. Başlangıçta Roma ile ittifak kurarak Seleukos Krallığının gücünü zayıflatma politikası yürütmüştür. Ancak o kendisinin bölgede bağımsız/tarafsız olması ve Roma güçleri ile arasına belirli bir mesafe koyması gerektiğini düşündü. Daha önce de belirtildiği gibi, bu tutumunu sürdürerek Roma'nın bir numaralı düşmanı Kartaca komutanı Hannibal'a yanında sığınması için izin verdi.

M.Ö. 183-179 yıllarında Küçük Asya'da bir taraftan Pontus ve Küçük Ermenistan diğer taraftan da Kapadokya, Bitinya ve Pergame kralları savaşıyorlardı. Savaş sırasında ve ardından imzalanan ateşkes ve sözleşmelerde bölgenin etkili güçleri, batıda Roma, doğuda ise Büyük Ermenistan önemli roller oynadılar. I. Artaşes Küçük Ermenistan'ın sınırlarını büyütürken hayali ileride tüm toprakları tek bir krallıkta toplayabilmeyi ama bu hayali gerçekleştiremedi.

I. Artaşes'in planları, bir anlamda Seleukos devletinin zayıflaması üzerine kurulmuştu. Medyan satrapı Timarkos, Seleukos devletine karşı ayaklandığında (M.Ö. 162-160) I. Artaşes ona acil şekilde asker sağlaması tam da bu yüzdendi.

I. Artaşes'in başarıları halk şarkıları yaratılmasına sebep oldu. Onun için "Yervand ve Artaşes", "Artaşes ve Satenik", "Artaşes ve Artavazd" destanları yazıldı.

ERMENİSTAN M.Ö. II

Kral Yervanduni Vahagn-Artagnes
Tanrısı ile (Fırat Arsamea)

Büyük Ermenistan'da I. Artaşes'den sonra oğulları I. Artavazd ve I. Tiran ve I. Tigran hükmettiler. / I.Tiran'ın mı yoksa, I. Tigran'ın mı daha önce tahta çıktığı hala bilinmemektedir.

M.Ö. 120-110 yılları arasında Partlar ile Büyük Ermenistan arasındaki savaşta Büyük Ermenistan yenildi. Bundan dolayı, savaşın sonra Partlar, Prens Tigran'ı rehin aldılar fakat Tigran daha sonra II. Tigran Büyük olarak tahta çıkacaktı.

M.Ö. II. Yüzyılda Küçük Ermeni Krallıkları: Ermeni küçük krallıkları hakkında sınırlı bilgimiz var. Özellikle, Tsopk Kralı Zareh'den sonra Kral Arkatiose'nin tahta çıktığını ve başkent Arkatiokerte'i kurduğunu biliyoruz. M.Ö. 165 yılında Seleukos kralı Antiokos IV Epiphanes, Büyük Ermenistan'a yaptığı başarısız seferden sonra, Tsopk üzerine saldırmış ve Arkatiokerte'yi işgal etmiştir.

Arkatiose daha sonra öldürüldü. IV. Antiokos, Tsopk'de Xerxes adındaki kendi istediği kişiyi tahta yükseltti. Buna karşın, 164 yılında IV. Arkatios'un ölümünden sonra, kardeşi Mitribuzanese (Merujan) Tsopk krallığının bağımsızlığını tekrar kazandı.

Merujan'dan sonra gelen Tsopk kralları hakkında çok doğru ve kesin bilgilere sahip değiliz. M.Ö. 94 yılında II. Tigran Büyük Kral Artanes'in hükmettiği Tsopk Krallığını Büyük Ermenistan'a birleştirdi. Küçük Ermenistan hakkında ulaşılan tek kesin bilgi, Mihirdat'tan sonra M.Ö. 112 yılında tahtta olan Antipatros Yervandouni'nin Pontus Krallığı'ndan kaçan Mihirdat Eupator'a tahtı bıraktığıdır.

Bu yüzden VI. Mithridates Eupator Pontus kaynaklarında "Pontus ve Ermeni Kralı (yani aynı anda Pontus Kralı ve Küçük Ermenistan Kralı) olarak adlandırılıyordu. Bu nedenle, Mithridates Pontius'un Yervanduni soyundan gelebilecek olması düşünülür.

Kommagene Krallığı ile ilgili olarak Ptghomeos Yervanduni'den sonra (M.Ö. 163) burada II. Samos Dikeyos Teosebiose (yaklaşık M.Ö. 130-109 yılları) ondan sonra ise I. Mithridates Kallinikose hüküm sürdüğü bilinmektedir (yaklaşık M.Ö. 109-70 yılları). M.Ö. 80'li yıllarında ise II. Tigran Büyük egemenliğinde olmuştur.

II Tigran Büyük (*Tigran Mets, Dikran Medz*) M.Ö. 140 yılında doğdu. M.Ö. 120-110 yılları arasında Partlar ve Büyük Ermenistan arasındaki savaş neticesinde Prens Tigran, Parthia'ya rehin olarak götürüldü.

M.Ö. 95 yılında Kralın ölümünden sonra, Prens Tigran Ermenistan'a geri döndü bunun karşılığında bazı toprakları Partlar'a feda etmek zorunda kaldı.

I. Artashes'in yapamadığı şey, II. Tigran için çok önemliydi; O Büyük Ermenistan Krallığının tekrar eski gücüne ve sınırlarına kavuşabilmesini istiyordu. M.Ö. 94 yılında II. Tigran Tsopk Kralı Artanes Yervanduni'yi mağlup edip, bu krallığı daha önce ait olduğu yere Büyük Ermenistan sınırlarına kattı.

Pontus ve Küçük Ermenistan Kralı Mithridates Eupator, Roma'yı Küçük Asya ve Yunanistan'dan çıkarmak istiyordu. Büyük Tigran'ın planları ise Ermenistan'ın doğu, güney ve güney-batı bölgeleri ile bağlantılı idi. İki ülkenin de kendilerini sağlama almaları gerekiyordu; kısa zaman sonra Roma ve Partlar ile çatışacaklardı. Şartlar böyle olunca, Büyük Tigran ve Mithridates Eupator Pontus M.Ö. 94 yılında bir ittifak anlaşması imzaladılar, bu anlaşma Mithridates Eupatori kızı Kleopatra ve Tigran'ın evliliği ile daha da kuvvetlenmiş oldu.

İttifakın ilk pratik göstergesi M.Ö. 93 ve 91 yıllarında Ermeni ve Pontus askerlerinin beraberce, Kapadokya'yı kuşatması oldu. İki keresinde de Kapadokya Pontus'a geçecekti, taşınır malların (büyük askeri araçlar ve esirler) ise Ermenistan'a kalacaktı. İleride yaşanan tarihi olaylar aslında bize Büyük Tigran'ın gelecek için ne gibi planlar yaptığını gösteriyor. Kapadokya'yı kendi egemenliği altına aldığı takdirde Büyük Tigran böylece Roma ile ters düşecekti. Bunun yerine, Partlar'a karşı bir savaş hazırlığında olduğu günlerde, Tigran ülkenin ekonomik ve insan kaynakları güçlendirmek istemişti.

Büyük Tigran Egemenliği: M.Ö. 87 yılında Part Kralı II. Mithridates öldü. Daha önce de belirtildiği gibi, Kral Mithridates'in kızı Ariazata-Automa II. Tigran ile evlenmişti. Kralın ölümünden kısa süre önce ülkede iç siyasi mücadeleler ve çekişmeler başlamıştı, M.Ö. 87 yılı Partlar karşı bir fetih düzenlemek için en uygun zamandı.

Büyük Tigran Pers askerlerini yenerek Parthia'nın yazlık başkenti Ekbatan'ı kuşattı. Part Hanedanı korktu, fethedilen bölgeleri Tigran'a geri vermekle kalmadı, aynı zamanda onun egemenliğini kabul ederek ona "Kralların Kralı" sıfatını layık gördü.

Partlar'ın Büyük Tigran hükümdarlığını kabul ettiğini, Pompeus Trogosi'nin aktardıklarında da görebiliriz. Pompeus, Part Kralları listesinde II. Mithridates'ten sonra "Tanrı" sıfatı ile anılan II. Tigran'a yer vermiştir.

Büyük Pers Savaşından sonra, Büyük Tigran'ın üstünlüğü kabul eden aynı zamanda müttefik olan bazı Orta Asya kabileleri vardı. Bu kabileler savaş sırasında Ermeni Kralına asker

“Tigran Büyük, kendisine eşlik eden dört kral ile” (İtalyan ressam J. Fuzaro, 1885)

yollayarak destek oluyorlardı. M.Ö. 85-84 yıllarında Ermenistan’a Ermeni Mezopotamya’sı, Korduk, Osroenen, Migdonian ve Komagene(Kamakh)’de katılıyor.

Seleukos İmparatorluğu uzun dönemler iç karışıklıklar ile mücadele etti. Seleukos konseyi nihayetinde herhangi bir yabancı hükümdarı ülkelerini kurtarmak için seçmeye karar verdi. Bir dizi aday tartışıldıktan sonra Büyük Tigran seçildi. Tigran, M.Ö. 83 yılında Antakya’da bulunan Seleukos tahtına oturdu ve 17 yıl boyunca Seleukos gücünü elinde tuttu.

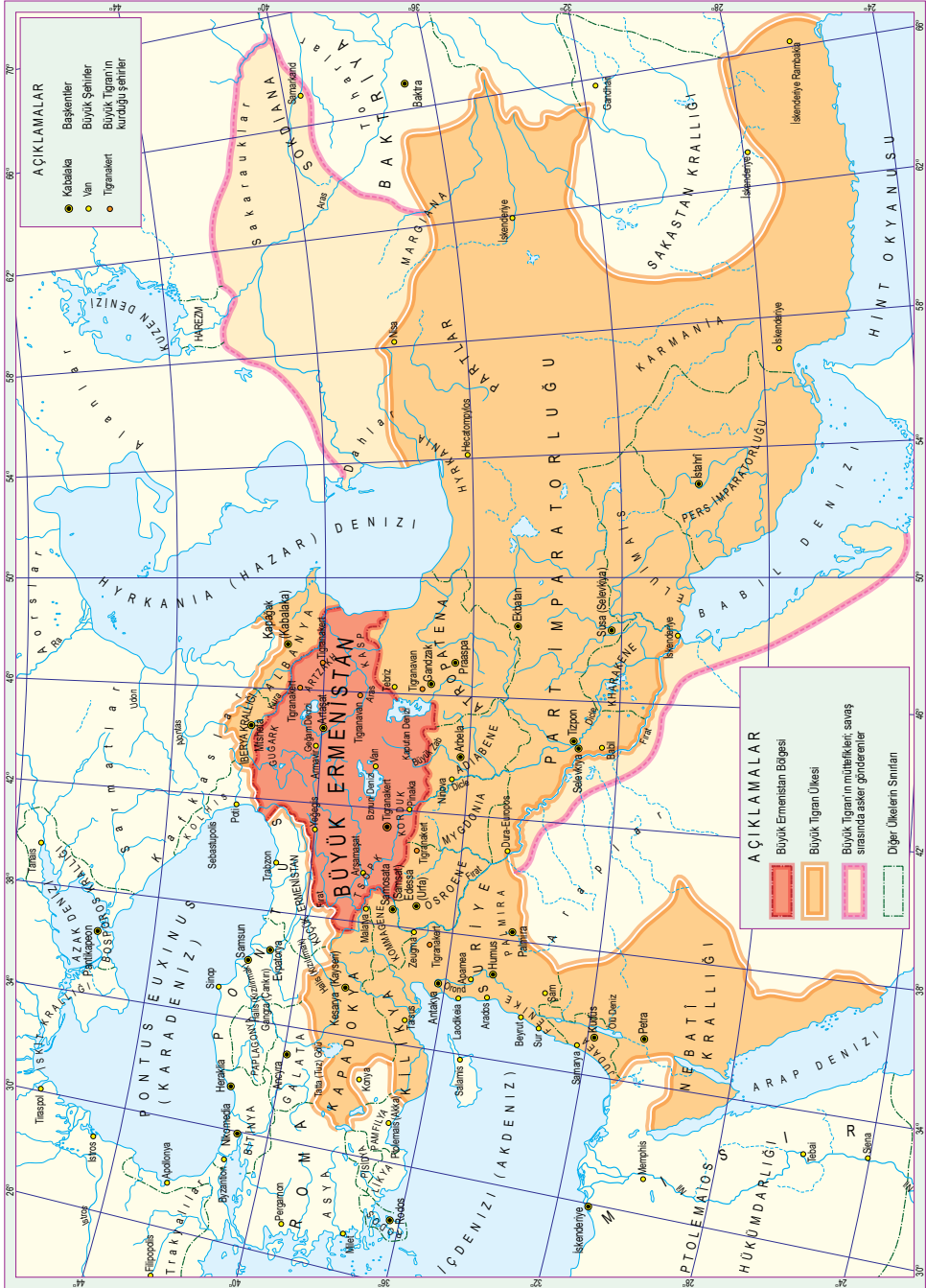
M.Ö. 83-81 yıllarında Tigran’ın ülkesine Kilikya ve Fenike de dahil oldular. M.Ö. 81 yılında Kral Fenike şehirlerine yerel özgürlükler getirdi. Bir şükran belirtisi olarak, bu şehirler (Berite şimdiki Beyrut, Laodiken, ve diğerleri) takvimlerinde ve bastıkları sikkelerde bu tarihi milat olarak kabul ettiler. Kral fethederken bile özgürlükleri kısıtlamıyordu.

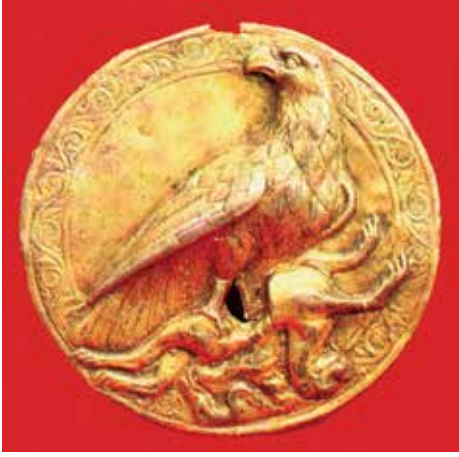
M.Ö. 80 yılında. Büyük Tigran XII. Ptolem’eye (gelecekteki VII. Kleopatranın babası) yardım ederek, Romalıları Mısır dışına attı, böylece Ptolem baba tahtına oturdu.

M.Ö. 72 yılında, Büyük Tigran Nebatî Krallığı’nı mağlup ederek, bu bölgede de egemenliğini kurdu. Ayrıca Yahudiler de büyük Tigran’ın egemenliğini tanıdılar. M.Ö. 72-71 yılları arasında, Büyük Tigran’ın Sparta ayaklanması sırasında İtalya’ya süvari birliği göndererek destek olmak istediğine dair kanıtlar var.

Roma, M.Ö 71 yılında, Seleukos hanedanı temsilcisi Kleopatra, Selene’yi kışkırtarak, Büyük Tigran’a karşı gelmesini sağladı. Kleopatra’nın Pthomayis’daki Tigran karşıtı konuşması halk tarafından bastırıldı ve idam edildi.

BÜYÜK TİGRAN ÜLKESİ

Altın madalyon Sisian (M.Ö. I. yy.)

Büyük Tigran Sikkeleri

Böylece, dördüncü yüzyılda, M.Ö. 95-70 yıllarında, Tigran öyle bir ülke kurdu ki, bu ülkenin coğrafi ve siyasi etki altına aldığı sınırları Mısır ve Akdeniz'den Kafkas Dağları, Hazar Denizi ve Basra Körfezi'ne, Karadeniz'den Basra Körfezine ulaşıyordu. Tigran'ın siyasal etkisi yaklaşık olarak 3 milyon km² alanda hissediliyordu.

Büyük Tigran'ın Kurduğu Yerleşim Yerleri ve Şehirler: M.Ö. 80'li yıllarda Tigran hem Ermeni toprakları sınırları içinde hem de nispeten merkezi konumda olan bir yerde yeni başkent olan Tigranakert'i kurdu. Burası M.Ö. 95 yılında, Tigran Prens iken taç giydiği yerd, demek ki henüz o yıllarda Tigran yaratacağı ülkeyi kafasında çizmiş ve başkent olarak burayı seçmişti.

Şehir 25 metre yüksekliğinde duvarlar ile çevrelenmişti, ayrıca şehirde zapt edilmesi çok zor bir kale, aynı zamanda saray, tiyatro, bahçeler, üzüm bağları ve av alanları vardı. Kısa zamanda büyük ve heybetli bir şehir kuruldu, Romalı tarihçi anlatılarında *"Ermenilerin Krallarına olan sevgilerinden ve saygılarından dolayı çok kısa zamanda çok güzel bir şehir kurduklarını"* söyler.

Tigranakert için en sembolik yapılan "Kraliyet Yolu" idi. Bu yol sayesinde eski başkent Artaşat ile yeni başkent birbirlerine bağlanmış oluyordu.

Başkent Tigranakert dışında, Büyük Tigran'ın adına farklı şehirler de kuruldu. Bunlar Kuzey (Ermeni) Mezopotamya'da, Zeugma yakınlarında, Utik ve Artsakh bölgelerinde idiler. Bunların dışında Goghtn ve Medya'da Tigranavan adında iki yerleşim yeri kuruldu.

Roma-Ermeni savaşı. Artaşat Anlaşması: M.Ö. 71 yılında VI. Mithridates Eupator Roma'ya karşı savaşta yenildi ve Ermenistan'a sığındı. Onu takip eden Lucullus, Roma'nın ezeli düşmanını yakalamaları için bir heyet gönderdi. Büyük Tigran, Romalıların isteğini geri çevirdi ve kendi dost ve müttefikini Romalılara teslim etmedi.

M.Ö. 69 yılında Lucullus Ermenistan'ı kuşattı. Savaşın başında Romalıların başarısı rağmen, Roma ordusu Ermenistan'da yenilgiye uğradı. Ermeni askerlerinin yardımı ile Mithridates Eupator Pontus'tan Romalıları dışarı atabildi.

Büyük Tigran ve Mithridates Eupator M.Ö. 67 yılında Roma'ya karşı büyük bir fetih

Günümüz. Ekbatan kalıntıları

gerçekleştirmeyi planlıyorlardı, fakat bunu gerçekleştiremediler. M.Ö. 67 yılının sonunda ve 66 yılının başında “Roma-Part” ittifakı “Ermeni-Pontus” birliğine karşı kuruldu. Bu iki cephe arasında birçok çarpışmalar yaşandı. Romalılar Pontus’u fethettiler, oysa Ermenistan’da Partlar yenilgi ile karşılaştılar ve kaçtılar.

M.Ö. 66 yılında, Artaşat’ta galip iki ülke, Ermenistan ve Roma’nın, (II. Tigran ve Pompey arasında) imzaladığı barış antlaşmasında, Ermenistan Fırat’ın batısında kalan topraklardan vazgeçti. Büyük Ermenistan Roma’nın “müttefik ve dostu” olarak kabul edildi, bu diğer taraftan iki ülke arasında askeri yardımlaşma konusunun da gündeme geleceği manasını taşımaktaydı.

Genç Tigran ise Tsopk ve Korduk Kralı olacak, babasının ölümünden sonra ise tüm Ermenistan’ın hükümdarı olacaktı, fakat tutuklanıp, Roma’ya sürüldüğü için bu hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Neden Büyük Tigran bu tür tavizler vermişti? Oysa Romalıları M.Ö. 69-68 yıllarında Lukullosyan savaşında mağlup etmiş, Pompeos ile çok büyük düşmanlıklar yaşamamış, Partları ise M.Ö. 66 yılında yenilgiye uğratmıştı.

İlk bakışta, anlaşılmaz gibi gözükse de bu hareket Büyük Tigran’ın yurtseverliği ile alâkalıydı. O gerçekten savaşı kazanan taraftı, fakat Ermenistan’ın müttefik soydaşı Pontus yenilmiş ve arenadan silinmişti. Ermenistan ise diğer bir deyişle, Roma ve Partlar karşısında yalnız kalmıştı. “Bütün dünyaya karşı tek başına” kalan fatih kendi adını ve şöhretini düşünseydi, savaşmaya devam edecek ama vatanını tehlikeye atacaktı. Tigran şanını değil vatanını düşündü.

Büyük Tigran M.Ö. 55 yılında, 85 yaşındayken öldü.

Roma’nın en önemli isimlerinden biri olan Cicero, Senato’da yaptığı konuşmalarda Büyük Tigran’dan “*Vehemens*” (Roma’da siyasetçi için en yüksek sıfat) olarak bahsetmişti. Roma’da, Cicero’dan sonraki dönemde ise Velleius Paterculus Tigran’ı “*Döneminin en güçlü kralı*” ve “*Kralların en büyüğü*” olarak anmış, Pompeius Trogus ise Tigran’a “*Tanrı*” dendiğini aktarmıştır.

Büyük Tigran'ın ölümünden sonra Ermenistan kendini iki önemli jeopolitik güç olan Roma ve Partlar'ın çarpışma odağında buldu. Tahta II. Tigran'ın mükemmel bir eğitim almış ve entelektüel faaliyetlerde bulunmuş olan oğlu II. Artavazd (M.Ö. 55-34) geçti. Tarihçi Plutarch'ın aktardığına göre yeni kral “*trajediler, hitaplar ve önemli tarihi eserler*” kaleme almıştı.

M.Ö. 54 yılında, Romalılar Partlar'a karşı bir saldırıya geçmeye karar verdiler. Mark Krasos, Suriye'ye geldi II. Artavazd ile görüştü, ve “Artaşat Antlaşması” uyarınca askeri yardım istedi. II. Artavazd Mark Krasos'a Ermenistan'ın güney dağlık bölgelerinden saldırıya geçmesini önerdi, ayrıca 30 bin asker ve 16 bin süvariden oluşan bir orduyu da kendisine yardım olarak verdi.

Fakat Krasos, Kuzey Mezopotamya üzerinden saldırıya geçmeye karar verdi ve M.Ö. 53 yılında 42.000 kişilik (7 Lejyon) ordusu ile saldırıya geçti. Partlar bu saldırıya cevaben, iki yönlü bir mukavemet gösterdiler. Komutan Suren Krasos'a karşı, II Orodes ise Ermenistan'a karşı direndiler. Artavazd olanları Krasos'a anlattı ve yardım etmeyi reddetti.

6 Mayıs M.Ö. 53 yılında, Haran savaşında Romalılar 20,000 asker kaybı (Krasos da öldü) ve alınan 10.000 esir ile büyük bir yenilgi yaşadılar. Krasos'un kesilen başı Artaşat'a ulaştığında II. Artavazd ve II. Orodes bir ittifak anlaşması imzalıyorlar ve bu ittifakı güçlendirmek için Part Prensi Bakur ile II. Artavazd'ın kız kardeşi evleniyordu. Krasos'un kesilen başı, sahnede Euripides “Bacchaes” trajedisini izleyen iki kralın ayakları altına bir zafer simgesi olarak atıldı.

Partlar ve Ermenilerin ittifakından sonra, Prens Bakur başkanlığında toplanan Part ve Ermeni askeri güçleri, M.Ö. 51-50 ve 40-38 yıllarında Romalılar yenerek, Filistin, Fenike, Suriye ve daha sonra ise Kilikya'yı egemenlikleri altına aldılar.

Partlar ve Ermenilerin ortak güçlerinin Doğu Akdeniz'deki rövanşı Roma'da rahatsızlığa yol açtı. Komutan Basos, Doğu'ya gönderildi. Doğu'da M.Ö. 38 yılında yapılan savaşta Basos Prens Bakur'u öldürdü. M.Ö. 37 yılında Bakur'un kardeşi Hrahat, babası II. Orodes öldürdü ve tahta çıktı. Hrahat ayrıca tahtın tüm varislerini hatta Bakurun ve II. Artavazd'ın kız kardeşinden doğan oğullarını da katletti. Böylece Ermeni-Part ittifakı sona ermiş oldu.

M.Ö. 37 yılında Markos Antonios doğu'ya geldi, amacı tekrar Parthia'yı ele geçirmekti, Krasos'un kötü tecrübesini görerek saldırıyı Ermenistan toprakları üzerinden yapmayı planladı. Roma birlikleri Ermenistan'a beklenmedik bir şekilde saldırınca, yalnız kalan II. Artavazd, Partlardan yardım alamadı ve M.Ö. 66 yılında imzalanan Artaşat sözleşmesinden doğan yükümlülükleri tekrar yerine getirmeye başladı. II. Artavazd Antonios'a 6000 süvari ve 7000 piyade asker tedarik etti ve Parthia'ya yapılacak sefer için Ermenistan topraklarının kullanılmasına izin verdi.

M.Ö. 36 yılında Antonios 100000 asker, yaklaşık 300 araç, Garin Ovasından Atropatena(Atrpatakan)'ya doğru yola çıktı. Antonios öncelikle Atropatena'daki Ganzak

şehrini kuşattı. Part ordusu askerleri ve araçları kuşatmayı başardı. Antonios'un bundan sonra yenileceği aşikar olduğundan Artavazd askerlerini geri çekti ve savaşa katılmadı.

Antonios ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra, sonbaharda Ermenistan'a geri döndü. II. Artavazd Romalılara ilaç ve yiyecek yardımında bulundu.

Romalılar, bir karış topak bile işgal edemedikleri bu savaşta 35 bin asker kayıp verdiler, Antonios eşi VII. Kleopatra'nın yanına Mısır'a koştı. Roma Senatosuna yazdığı tüm mektuplarda Antonios tüm suçu II. Artavazd'a atarak onun "ihaneti" sebebi ile planlarını hayata geçirmediğini iddia etti. Bu durumda II. Artavazd'ı yakalaması ve cezalandırması gerekiyordu, fakat her ne kadar II. Artavazd'a tuzaklar kurduysa da onu yakalayamadı.

M.Ö. 34 yılında Antonios'un birlikleri beklenmedik bir şekilde Ermenistan'a girdiler. Ermeni kralı kan dökülmesini önlemek için görüşmeler yoluyla sorunu çözmek istedi. Antonios Artavazd'ı aldatarak, onun eşini ve iki oğlunu tutukladı. Kral'ın ordusu onun yakalanmasından sonra çok hızlı bir şekilde oğlu II. Artashes'i kral ilan etti. Daha sonra bu talimatı II. Artavazd'ın emrettiği anlaşılmıştır.

Fakat II. Artashes başarısız oldu ve ordusu ile birlikte Partlar'a sığındı. Antonios İskenderiye'de galibiyeti için şölenler düzenlemişti, bu tören sırasında köle düşen II. Artavazd ve ailesinin Kleopatra önünde diz çökerek onların egemenliğini kabul etmesini istedi.

Bunu yaptığı takdirde Artavazd ve ailesi özgürlüklerine kavuşabileceklerdi. Ancak asil kral ve ailesi bu teklifi çok sert bir dille geri çevirdiler, bu tavırları Roma halkının bile takdirini kazandı. *"Ne Kleopatra'ya yalvardılar, ne de onun önünde diz çöktüler. Oysa bunu yapmaları için çok teşvik edildiler, dize gelirlirse özgürlüklerine kavuşabilecekleri konusunda ikna*

Ararat Dağları manzarasıyla Artaxata başkentinin yeni bulunduğu bölümü

II. Artavazd, II. Orodes ve Antonios Sikkeleri

edilmeye çalışıldılar. Ama kral ve ailesi bunu yapmayacak kadar asildiler” (Cassius Dio, “Roma Tarihi”).

M.Ö. 31 yılında Roma’da iktidar için Antonios ve Octavian arasında süren mücadele sonuca erdi. Antonios yenildi ve intihar etti. Aynı kaderide Kleopatra yaşadı. Fakat tüm bunlardan önce II. Artavazd’ın başı öldürüldükten sonra, Antonios ve Kleopatra’nın müttefiki olan Atropatena (Atrpatakan) Kralı Medya’lı Artavazd (*Mar Artavazd*) gönderilmişti.

M.Ö. 31 yılında II. Artashes ordusu ile birlikte Parthia’ya geri döndü. Ermenistan’ı özgürleştirdi, Atropatena kralı Ardavazd’ı yendi ve Atropatena’yı Ermenistan’a birleştirdi. II. Artashes M.Ö 20 yılına kadar hüküm sürdü, ülkesini geliştirdi, ve üzerinde “Kralların Kralı” yazan madeni paralar bastırdı.

M.Ö. 27 yılında Roma’da Gaius Octavianus monarşiyi ilan etti ve “Augustus” (“Kutsal”, “Tanrı tarafından yükseltilen”) adını aldı. M.Ö. 20 yılında Suriye’ye gelerek, II. Artavazd’ın esir düşünen oğullarından Prens Tigran’ı Ermeni Kralı yapmak için planlar yaptı. Roma ordusu tam Ermenistan sınırına geldiği zaman II. Artashes bilinmeyen sebeplerden dolayı öldürüldü ve Ermenistan’da savaş olmadan el değiştirmiş oldu.

M.Ö. 20-9 yılları arasında Büyük Ermenistan’da III. Tigran hüküm sürüyordu. Augustus Octavianus Tigran’ı kral ilan ederken bir şart koymuştu, gelecekte de Ermeni kralını Roma seçecekti. Roma İmparatorluğu bu sinsi siyasetinde kazanan taraf olamadı. Ermenistan’da belirli bir süre hükmettikten sonra III. Tigran Ermeniliğini tekrar “hatırladı”. Ermenistan için tahta kimin oturmasının ne kadar önemli olduğunu anlayan kral kendisinden sonra tahta çıkacak kişi olarak oğlu Tigran’ı seçti. Oğul Tigran babası öldükten sonra ülkeyi kız kardeşi Erato ile birlikte yönetti.

Roma Ermenistan üzerindeki nüfuzunu kaybetmesini hazmedemiyordu. Bu yüzden M.Ö. 5 yılında IV. Tigran’ın amcası III. Artavazd’ı (II. Ardavazd’ın esir düşen diğer oğlu) tahta çıkardı. III. Artavazd 29 yıldan beri Roma’da yaşamıştı. M.Ö. 2 yılında, Ermeniler III. Artavazd’ı devirerek tekrar kralları IV. Tigran ve kız kardeşi Erato’yu tahta çıkarttılar.

Octavian Ermeniler ile masaya oturmak zorunda kaldı. Görüşmeler IV. Tigran’ın kuzey dağlarındaki savaşta ölmesi yüzünden gerçekleşmedi. Kızkardeş Erato ise tahtı reddetti. Böylece Artashesyan Hanedanı geriledi. Eroto, M.S. 6-11 yıllarında ülkeyi kendi başına tekrar yönetmeye çalışsa da, durumu değiştirmede.

11. I-III. YÜZYILDA BÜYÜK ERMENİSTAN KRALLIĞI

Büyük Ermenistan'da Artaşesyan Hanedanı'nın çöküşünden sonra krallık sürdürüldü. Ermeni tahtı, Roma ve Partlar arasında bir savaş arenasına dönüşmüştü. Tahta çıkanlar ya Roma'nın ya da Partlar'ın kuklalarıydı. Ülke çok kötü bir durumda bulunuyordu, 1-52 yılları arasında bir düzineden fazla iktidar değişikliği gerçekleşti.

52 yılında Ermeni Konseyi'nin de onayı ile, I. Vağarş'ın kardeşi Ermenistan'a gelerek, Romalıların kuklası olan kral Hradamizd'ı ülkeden kovdu. 53 yılında Hradamizd Roma askerlerinin yardımı ile tekrar tahtı ele geçirdi. Fakat 54 yılında, Part ordusunun desteğini alan Trdat tekrar Büyük Ermenistan tahtına oturdu ve böylece 10 yıl süren Roma-Part savaşı başlamış oldu.

Roma İmparatoru Neron Doğu'ya komutan Korbulon'u gönderir ve Korbulon 58 yılında Artaşat'ı feth eder. Part'ların başlıca kuvvetleri harbi doğuda Hyrkania bölgesinde yönlendiriyorlardı ve Trdat büyük bir direniş göstermeden Atropatena'a çekilir. 59 yılında Korbulon Artaşat kalesini yerle bir eder ve daha sonra Tigranakert'ide istila eder. Bu vesileyle "Ermenistan istilası" özel sikkeler bastırılır.

60 yılında Neron Ermeni Kralı olarak VI. Tigran'ı (Kapadokya hanedanından) seçti. 61 yılında Roma'nın talebi ile Adiabene ülkesini fethediyor, böylece yeni bir Part-Roma savaşı başlıyor. 61 yılında Partlar Doğu ile barış imzalayıp, tüm güçlerini Roma'ya karşı yönlendirdiler. 61 yılında Roma ve Partlar arasında bir ateşkes imzaladı, buna göre VI. Tigran, Roma ve Pers askerleri barış anlaşması imzalanana kadar Ermenistan'dan çıkacaklardı.

62 yılında yeni seferler için komutan Petos doğuya gönderildi. 62 yazında Petos Fırat'ı geçti, Ermeni-Part ortak askeri güçleri de onu takip ettiler. Randi (Hrandea) adı verilen yerde Part-Ermeni orduları Petos'un ordusunu kuşattılar, ve Petos silahlarını bırakarak Kapadokya'ya kaçtı.

63 yılında Neron Korbulonin'a barış antlaşması imzalayabilmesi için büyük haklar verdi. 64 yılında Korbulonin Roma karşıtı güçler ile anlaşma imzaladı. Trdat'ın talebi üzerine yine aynı yerde yapılan başka bir anlaşma ile Trdat Büyük Ermenistan Kralı olarak kabul edildi, fakat tacını alması için Roma'ya gitmesi ve Neron'un elinden taçı giydirmesi gerekiyordu. 65 yılında Trdat, 3000 kişilik ordusu ile Roma'ya gidip, Neron'dan tacını aldı ve Ermenistan'a geri döndü.

Bu tarihten itibaren I.Trdat Arşakuniler Hanedanlığını Büyük Ermenistan'da başlatmış oldu.

Savaş sırasında tamamen yıkılan Artaşat duvarları, İmparator Nero'nun sağladığı para ve yolladığı ustalar tarafından restore edildi. 76 yılında Garni tapınağı ve kalesi inşa edildi. Randi Barış Sözleşmesi uyarınca 50 yıl barış hakim oldu.

İmparator Nero'nun heykelinin başı

I. Vağarş Sikkeleri

Randi Barış Sözleşmesi tarihte oldukça olumlu bir anlaşma olarak kabul edildi. Aslında, iyice araştırdığımızda bu anlaşmanın bizim milli ve siyasi çıkarlarımıza zarar verdiğini görebiliriz. Sözleşme kapsamında, daha sonraki yıllarda kral adaylarının Pers hanedanı tarafından teklife sunulması ve ancak Roma tarafından onaylandığı takdirde kral olabileceğine karar verildi. Bu nokta, adı geçen iki ülkenin sadece Ermenistan'ın iç işlerine müdahale etmesini değil, aynı zamanda kral seçimini kendi ulusal çıkarları doğrultusunda istismar etmelerine sebep oldu.

Kral I. Trdat'dan sonra gelen Sanadrük 110 yılına kadar hüküm sürdü. Ölümünden sonra, Partlar ve Romalıların onayı ile prens Aşkhadarin kral oldu.

113 yılında Partlar'ın yeni Kralı Khosrov'un (Hüsrev) isteği ile Romalılara danışılmadan, Aşkhadar devrildi ve kardeşi Partamasirin kral ilan edildi. Bu adım, Romalılar tarafından Randi Sözleşmesi ihlali olarak görüldü ve 114 yılında fırsattan yararlanarak, Roma İmparatorluğu Ermenistan'a savaş ilan edip ve kazandı, böylece Ermenistan bir Roma eyaleti ilan edildi.

117 yılında İmparator Trajan'ın ölümünden sonra yeni kral Adrianose yapılan stratejik hatayı anlayarak Partlar ile bir anlaşma imzaladı ve Sanatrük'un oğlu I. Vagharş'ı (117-140) Ermenistan kralı ilan etti.

I-III. yüzyıllarda Ermenistan iki ülke arasındaki çekişmenin odak noktasıydı. Bu durum II. Yüzyılda biraz değişti, II. Vağarş Büyük Ermenistan'da krallığın babadan oğula geçmesi gerektiğini kabul ettirdi. 211 yılında Kafkas dağlarında yaşanan savaşta ölen II. Vağarş'ın yerine oğlu I. Khosrov (Hüsrev) geçti.

224-226 yılları Ermenistan için çok belirleyici bir dönem oldu. İran'da yaşanan darbe sonucunda krallık Arşakunilerden Sasanilere geçti. Part Arşakunileri, kendi akrabaları Arşakunilerin hanedan oldukları Ermenistan'a sığındılar. Yeni bir savaş dönemi başladı ve bu sefer konu Pers tahtı için Arşakunilerin ve Sasanilerin verdiği mücadele oldu. Ulusal çıkarlar perspektifinden konuya baktığımızda aslında, Randi Antlaşması sonucunda Ermenistan'da sorunların derinleştiğini, iki Ermeni olmayan hanedanın İran tahtı için verdikleri mücadele neticesinde Ermenistan'ın gerilediğini ve Ermeni halkının binlerce kayıp verdiğini görüyoruz.

Rome, Büyük Ermenistan'da Arşakunileri tahtta tutabilmek için elinden gelen her şeyi yapmaya başlar. Hesap basitti: Ermeni Arşakuniler tahtta kaldıkları süre, Sasani Persleri (İran) için bir düşman olarak kalacaklardı. Bu basit gerçeği görmeyen Ermeniler biraz safça "Roma dost" ve "İran düşman" fikrini benimsemişlerdi.

İranlılar kendi taraflarına Ermenileri çekmek için her şeyi yaptılar. 252-298 yıllarında Sasani hanedanı Büyük Ermenistan tahtına 4 kral verdi, bu krallar arasında İran Prensi Vormizd-Artaşirin olması bile başlı başına önemli bir gerçektir.

İmparator Diocletian heykelinin başı

298 yılında, 40 yıl sürecek Mtsbin (Nusaybin) mutabakat anlaşması imzalandı. Böylece bir çok bölgeyi alan Roma bazı esirleri iade etti. Roma imparatoru Diocletian desteğini alan III. Trdat döneminde Hristiyanlık Ermenistan'ın zorunlu resmi dini olarak ilan edildi.

Areg-Mihr Tapınağı, Garni

Bu kral Ermenistan'ın gelişmesinde büyük rol oynadı, diğer taraftan, Helen kültürünü yok edip yerine, Zerdüştlüğü ve Fars kültürünü yaydı. Bu zaman zarfında Büyük Ermenistan'da ikinci Sasani Krallığını ilan etti. (Aynı Arşakuni döneminde olduğu gibi)

Büyük Ermenistan fethi için iki sömürgeci devlet Roma ve Pers imparatorluğu arasındaki savaşlar 297 yılında Pers imparatoru Nerseh'in Bassen(Pasinler) bölgesi Oskha köyündeki mağlubiyeti ile sona erer. Büyük miktarda insan esir düşer ve bunların arasında bilhassa yüksek dereceli memur ve Kralın hanedanından kadınlar bulunmaktaydı.

12. ERMENİLERİN HRİSTİYANLIK ÖNCESİ İNANÇLARI

Eski İnançlar: Antik çağlarda çok farklı inanç ve ibadet çeşitleri vardı. Natürizm, Animizm (Ruhlara Tapınma), Totemizm, Sihir Büyü oldukça yaygındı. Bu inanışların çoğu Eski Taş (Paleolitik) Çağında ortaya çıkmıştır.

Natürizm görünür dünyanın ve doğal olaylara ibadet anlamını taşıyordu. Bu döneme ait en büyük bilgiler, bizlere Taş Devrinde yapılan kaya resimleri kanalı ile ulaşmıştır. Bu kaya resimlerin (din, sanat, takvim, isimler ile ilgili) birçoğu bugüne kadar muhafaza edilmiştir.

Animizm, insanları saran ruhlar ve görünmez güçlere olan inanç olarak özetlenebilir. Ermeni inancına göre ruhlar iyi ve kötü olarak ikiye ayrılıyorlardı.

Totemizm, insanların bazı hayvanlar, bitkiler ya da totemlerden yaratıldıklarını ya da onlar ile kan bağları olduklarına inanır. “Totem” kelimesi Amerikan Kızılderili ajibve kabilesinin “ototeman” (onun ailesi) kelimesinden gelmektedir. Ermenilerde eski dönemlerde totemizm inancının olduğunun en iyi kanıtı insanlara verilmiş adlardır.

Kainat modeli (M.Ö. 2. yüzyıl)

Büyü, doğaüstü güçlere aracılığıyla maddi nesnelere, kişilere ve olaylara insanın etki edebileceğini düşünmesidir. Büyünün kullanıldığına dair bilgiler kaya resimleri, petroglifler, ortaçağ takıları hatta yemekler günümüze kadar korunmuştur.

Ermeni Devletlerinde panteonları: İlk Ermeni devleti teokratik sistem ile yönetilen Aratta idi. Devletin başı yaratıcı Hay(a) Tanrısının oğlu Hayk'tı (Sümer kaynaklarında Dumuzi, Yunan kaynaklarında Orion) Hayk Tanrı'nın annesi ve kız kardeşlerinden de bahsedilmekteydi.

Hayasa ülkesi tanrılarında Hitit-Ermeni sözleşmelerinde bahsedildiğini görüyoruz. Bu zarar görmüş haliyle bize ulaşan eski belgelerde 13 Tanrı'nın adı okunabiliyor. Hayasa Tanrılarının en büyüğü savaş ve gökyüzü tanrısıydı, ikinci büyük tanrı ise Ana tanrıça idi.

Van Krallığındaki Tanrılar hiyerarşisi Mher kapısında resmedilmiştir. Bu kapı analiz edildiğinde, 35 erkek ve 35 kadın toplam 70 tanrıdan ve 30 farklı kutsal kişiden oluştuğu ortaya çıkmıştır. Tanrılarda kadın ve erkeklerin eşit sayıda olması o dönem, Ermenilerde tek eşlilik olduğunun önemli bir göstergesidir. Tüm tanrılar için erkek hayvanlar (boğa ve koç gibi) tanrıçalar için dişi hayvanlar (inek ve koyun) kurban edildiği bilinmektedir. Diğer bir deyişle, Tanrılar için yapılan kurbanlar kendi cinsiyetine göre seçiliyordu. Bugün hala sadece erkek hayvan kurban etme ritüeli de buradan geliyor. Antik gelenek korunmaktadır. Hristiyan Ermenilerin Kutsal Üçlüsü; Tanrı Baba başkanlığında, bir erkek olarak algılanıyor ve bu nedenle sadece erkek hayvan kurban ediliyor.

Altın madalyon, Tanrı
Khaldi'ye tapınanlar

Van Krallığındaki Tanrı sisteminde 3 büyük tanrılar sunulardır; Khaldi (tanrıların babası, yerin ve göğün yaratıcısı) Teişeba (Savaş, cesaret, gök tanrısı) ve Şivinin (Güneş tanrısı, tapınma merkezi Van). Dağlar, denizler ve diğer doğal alanlara da tapınılıyordu.

Van Krallığın sonra ermesiyle Ermeni Panteonu yeniden şekillendi. Hristiyanlığı kabul arifesinde Ermeni tanrı sistemi tekrar değişti.

Yeni panteonda Aramazd, Anahit ve Vahagn hala en büyük üç tanrıydılar. Tanrı Baba ve gök tanrısı olarak kabul edilen Aramazd, refah, bolluk, cesaret veren tanrı olarak biliniyordu.

Bu inancın ana-merkezi (tapınağı) Daranağyats (Erzincan bölgesinde) şehrindeki Ani kalesiydi. “*Voskemayr*” (Altın Ana) isimi verilen Ana Tanrıça Anahit, ülkenin zafer ve bereket simgesi, tüm iyiliklerin anası, ülke ve başkent koruyucusuydu. Bu inancın ana-merkezi (tapınağı) Yekeghyats şehrindeki Yerznka (Erzincan) kasabası ve Artaşat şehriydi. Vahagn'a (inancın ana-merkezi (tapınağı) Nemrut'taki Artagn) tapınanlar onun savaş, cesaret ve şimşek tanrısı olduğunu düşünüyorlardı, geçmişte kendisi güneş tanrısı olarak da biliniyordu.

Önemli ve sevilen Tanrıçalardan biri de Astğik idi. Işık, sevgi ve güzellik Tanrıçası olan Astğik'e “*Vardavar Bayramı*” adanmıştı. (Daha sonra Hristiyanlık kabul edildikten sonra da kutlanan bu bayram tufan ile alakalıydı, Astğik'in ise Nuh'un kızı olduğuna inanılmıştı) Bu tanrıçanın ayrıca Vahagn'ın eşi veya sevgili olduğu düşünülüyordu.

Nane ise annelik ve aile ocağının koruyucu tanrıçasıydı. Nane'ye ibadet edenlerin ana merkezi Daranağats kırsalındaki Til köyünde bulunuyordu. Areg-Mihr Güneş, ışık ve adalet tanrısı idi. İnanışa göre, Areg'in kalbinde yaşayan 365 azizden her biri yılda bir kez yeryüzünde adaleti korumak için uğraşıyordu. Geleneğe göre daimi sürette tazelenmiş Areg (Güneş) her gece Van Gölü'ne dalar ve her sabah bu gölden doğardı. Areg'in altın yatağı Van gölünün mavi derinliklerinde saklıydı.

Güneş kültürünün ana merkezleri Ermenistan'daki Bagariç kırsalı, Tuşpa-Van başkentiydi. Tır eğitim ve bilim tanrısıydı, Aramazdın yardımcısı olarak biliniyor, yazı ve edebiyat, bilim ve sanat tanrısı olarak kabul ediliyordu.

Tır'e ibadet edenlerin ana merkezi Vağarşapat'tan Artaşat'a giden yoldaki, Yerazamuyan adı verilen alandıydı. Antik çağda yeraltı tanrısı Tork Angeğyan Hititlilerdeki Tarku Tanrı'sın aynıydı. Yeni panteonda onun yerini Tork S(p)andaramet aldı.

Ermeniler arasında çok sevilen bir başka tanrı Vanatur ise konukseverlik tanrısı idi. O dönemki kutsal kurallar kültürümüzdeki konukseverlik bugün hala mevcuttur. Yeni Yıl ve Yılbaşı eskiden beri Ermenilerin çok önem verdikleri bir bayramdır.

Helenizm döneminde Ermeni tanrıları Yunan tanrılarına benzetildi (Aramazd-Zeus, Anahit-Artemis, Vahagn-Herakles, Astğik-Afrodit, Areg-Mihr-Helios, Tır-Apollo). Fakat yabancı tanrıların isimleri ve ibadetleri milletimiz tarafından kabul edilmedi. Ermenistan'da düalist

Aramazd, Ana Tanrıça Anahid ve Vahagn-Artagnesni kafaları, Nemrut heykelleri (M.Ö. I. yy.)

Areg-Mihr-Apollo Heykelleri
Kafaları, Nemrut

bir din olan Zerdüştlük de çok yer bulamadı (iyi ve kötü vardı, Aramazd-Vormizd iyiyi, Ahriman-Haraman ise kötüyü simgeliyordu).

Ermenilerin Hristiyanlık öncesi inancına dair bilgiler için Ermeni Takvimi (*Haykian Tomar*) önemli bir kaynaktır, Takvim içinde tanrı ve kutsal yerlerin isimlerini barındırır.

Antik Ermeni İnancının Özellikleri: Sonuç olarak Hristiyanlık öncesi inançlarda aşağıdaki özellikler olduğunu görebilirsiniz:

- a) Tek merkezli inanç / dindarlık (Zerdüştlük gibi düalist olmayan)
- b) Ermeni tanrı ve tanrıçaları akrabaydılar (Yunan Olympos'u gibi)
- c) Hint-Avrupa geleneklerinde olduğu gibi, tanrılar yüce üçlü tarafından yönetiliyordu, bu anlayış daha sonra Hristiyanlığın daha çabuk kabul edilmesine sebep oldu, çünkü Hristiyanlıkta da kutsal üçlü vardı
- d) Hiçbir kötü tanrı ya da tanrıça yoktu, kötülük sembelleri ancak kötü ruh olarak anlatılıyordu
- e) Aile, bilim, iyilik ve ışık her zaman en önemli konular olmuşlardı
- f) Belirli ideolojik inançlar vardı, örneğin Ermenilerin seçilmiş bir millet olduğu, milli bir hedefleri olduğu ve Tanrı-devlet ve Tanrı-birey- millet algısı vardı.

Maşots Öncesi Yazılı Kültür: Ermenistan'da 301 yılından önce bilim alanındaki çalışmaları anlatan birçok kayıt bulunmaktadır. Bu bilgilerden en önemlileri; Pilostratos'un Kral Arşak'a (34-35) hediye ettiği Ermenice harfli altın dantel anlatısı, Hippolitisin oluşturduğu "Kronoloji" (M.Ö. 235 yılında yazılmış) çalışmasında Ermenileri kendi alfabeti olan milletler arasında sayması, Agatangeghos'un Ermeni harfleri ve kendi harfleri ve yazı tanrısı olan Tir hakkında bilgilerinde ve Khorenatsi II-III yüzyıllarda Daranağyats'daki (Erzincan bölgesinde) Ani kalesinde bulunan Ermeni arşivi hakkındaki aktarımıdır.

Hristiyanlık öncesi dönemde bulunan yazılı kültürel anıtları temelde dört gruba ayırabiliriz:

a) Ermenistan'da yaratılan ve atalarımızın kullandığı yazı sistemi. Bu gruptaki en önemli örnek, Van Krallığında kullanılan sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru yazılan, 300 karakterden oluşan yazıdır. Bu yazının dili eski Ermenicedir.

b) İkinci grup yabancı kökenli olan fakat yine atalarımız tarafından kullanılmış yazı sistemleridir. Bunlar özünde, Hitit-Luwian hiyeroglifler, Asur-Babil ve yerel, (Biaina ya da Urartu) çivi yazı sistemleri ve Yunan, Aramice, Asur ve Pers alfabeleridir.

c) Dördüncü grup benzerleri Ermenistan dışında görülmemiş, gizemli heykellerdir

Binlerce yıllık Ermeni yazılı kültürü ve yazının varlığı, Maşots tarafından geliştirilen alfabe ve akabinde gelişen kültür için önemli bir temel sağlamıştır. Dilbilimcilere göre konuşulan dil yazıya dökülmediği sürece kelime hazinesi oldukça sınırlı kalmaktadır (asgari 7-8 bin) sahiptir. Grabar (klasik yazı dili) Ermeni dilinin kelime hazinesinin ise yaklaşık 60 bin kelime olduğu bilinmektedir.

Bronz plaka, yazılar ve tapınma manzaraları
(Van Bölgesi)

Tarih Yazımı: Yabancı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre ilk Ermeni devlet oluşumlarında (Aratta, Mitanni, Hayasa) kraliyet dosyaları yani kraliyet arşivleri vardı. Bununla birlikte, bu arşivlere henüz ulaşamamıştır. Elimize ulaşan, tarihi değeri olan ilk kayıtları Van Pan-Ermeni Krallığına ait çivi yazıtlarıdır.

Khorenatsi'nin aktardığına göre, yüce tanrı Aramazd'ın ibadet merkezi olan Daranaghyats Ani-Kamakh'da (Erzincan-Kemah) bir devlet

arşivi var olduğunu bilinmektedir. Bu arşivdeki yazışmaların Mar Abas Katina, Rahip Oğyump ve diğerlerinin çalışmalarında yer aldığı söylenmektedir. Artaşesin oğlu Vruyr için Khorenatsi “bilge adam ve şair” cümlesini kullanmıştır.

Büyük Tigran hakkında Metrodoros Skepsatsi'nin ve Atinalı Amfikatres'in yazdığı eserler ne yazık ki, bize ulaşamamıştır. II. Artavazd, Roma'da bile tanınan bir yazar (Trajediler, konuşmalar ve tarihi destanlar yazıyordu) olarak anlatılmaktadır. Yüzyılın tarihçisi Babilli Yamblikos'un Artaşat'a davet edildiği ve burada 35 ciltlik “Babelonika” destanını yazdığı bilinmektedir. Movses Khorenatsi, 4 bölümden oluşan “Gerekli Örgü” çalışmasının Haykazunilere, özellikle I. Tigran Yervanduniye adanmış olduğunu aktarır.

Kralları tarafından dikilen ve tarihsel önemi olan Yunanca ve Asurca yazılmış anıtların M.Ö. III. Yüzyıldan 301 tarihi arasındaki dönemde inşa edildiği biliniyor. Aynı şekilde tarihi öneme sahip bir diğer tarih eser de kralların bastırıldığı sikkelerdi.

Mimari: İnsanlığın evlerde yaşaması ile birlikte, ilk konut ve diğer farklı bina ihtiyaçları, dolayısı ile mimari filizlenmeye başladı. İnsanların konuta ihtiyaç duymaları ve üretim ekonomisine geçişleri (İnsanlar aynı zamanda üretiyorlardı, hayvanlar gibi sadece tüketmiyorlardı) M.Ö. X. binyılında Ermeni Yüksek Platosunun güneyinde, Korchayk (Korduk) ülkesinde (Shanidar bölgesinde) gerçekleşti. M.Ö. X. binyılında Ermeni Yüksek Yaylası'nın güneybatısında (Portablur / Göbekli tepe ve Nevali Çori siteleri: Ermeni Mezopotamya'sının kuzeyi) bugüne kadar hala daha eskisi bulunmayan antik tapınaklar inşa edildi.

M.Ö. III-II. binyılda, devlet gelişimi ile bağlantılı olarak, tüm Ermeni bölgesinde kiklopiik (devasa) kaleler inşa edildi. Daire şeklindeki binaların yanına yuvarlak formda daireler inşa ediliyordu. Bu dairelerin merkezinde ocak ve mutlaka çatı bulunuyordu. Mezarların etrafı mutlaka yuvarlak taş duvar ile kaplanıyordu ve merhumun naaşının üzerine örten plaka üzerine ölümsüzlüğünü ve yeniden doğuşunu simgeleyen resimler yapılıyordu.

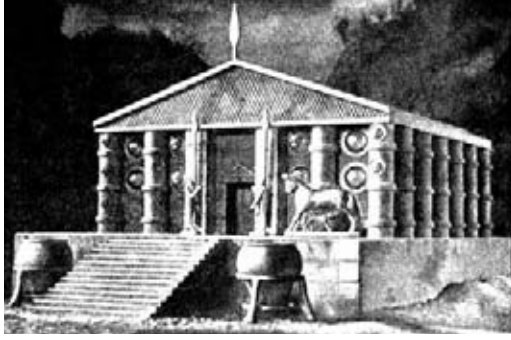
Van Krallığı döneminden kalan şehirler, kaleler, saraylar, tapınaklar, mezarlar ve birçok sayıda diğer yapıların olduğunu biliyoruz. Özellikle mimari açıdan dikkat çeken bir yapı da

Ana Tanrıça ve Çocuk heykelciği,
Armavir (I-II. yüzyıllar)

Ayanis bölgesinden Çivi Yazıları (Van yakını, M.Ö. VII. yüzyılda)

Ardini-Musasiri Tapınağı (yenilenmiş)

Yıldız Haritası, Siyah Dağ (Sev Sar)

Ardini-Musasir’de bulunan ana tapınaktı. Bu tapınak daha sonra Ön Asya yolu ile Greko-Romen dünyasına ulaştı, ve bu tarz (beşik- üçgen çatı ve sütunlar), tüm dünyada kullanılmaya başlandı. Garni tapınağında da bu tarz benimsenerek inşa edildi.

M.Ö. III. yüzyıldan başlayarak, Ermenistan’da Hristiyanlığın devletleştirilmesine kadar Helenistik dönem hakim geldi. Bu dönemde yeni pek çok kentler (Samosat, Arşamaşat, iki Arsamea, Yervandaşat, Yervandakert, Bagaran, Artaşat, Tigranakert, Vağarşapat, vb), kaleler, saraylar, tapınaklar, mezarlar, kamu ve diğer amaçları ile kullanılması tasarlanan binalar inşa edildi. Bu dönemdeki yapılardan özellikle Kommagene, Nemrut Dağı’nın zirvesindeki tapınak, Garni tapınağı ve Artaşat’taki antik yapıları oldukça önemlidirler.

Astronomi: Yıldızlı gökyüzüne olan ilgi ve bu alandaki çalışmalar ve antik bilgileri Ermenistan’da Taş Devri’nin son döneminden kalan kaya resimlerinde resmedilmiştir. M.Ö. III-II. yüzyıldan kalan bronz araç ve çömlekler üzerinde astronomi ile ilgili işaretlere rastlıyoruz ayrıca Ermenistan’da çok eski zamanlardan itibaren Ay-güneş takvimleri kullanıldığını biliyoruz.

Avrupalı astronom-tarihçiler XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında, burçlara ve takımyıldızları Ermeni Yüksek Yaylasında ilk isimlerinin verildiğini ortaya çıkardılar. (M.Ö. 2800 yılı- yaklaşık). Bunun en güzel onayı gökyüzünün M.Ö. 2800-2600 “Metsamor Gözlemeviden” seyredildiğine dair belgelendi.

Göbekli Tepe’de (Portablur) M.Ö. X-VII. binyılda, bulunan heykellerde bazı kutsal hayvanların (boğa, domuz, aslan, akbaba, yılan, tilki, akrep, vs) resimlerine rastlayabiliyoruz. Bazı araştırmacılara göre, bunlar takımyıldızların görüntüleri olabilir. Eğer bu öngörüler doğru çıkarsa astronomi hakkındaki bilgilerimiz tamamen değişecektir.

Van Krallığında takvimin gittikçe geliştiği görülmektedir.

Ermeni güneş takvimi 365 günden (12 ay 30 günlük ve ek olarak 5 günlük tatil ayı) oluşmaktaydı. Aylara, günlere hatta günün 24 saatlerine ayrı isimler veriliyordu. Ünlü Ermeni bilim adamı Gevont Alişan’ın hesaplamasına göre Ermeni asıl takviminin başlangıcı M.Ö. 2492 yılının 11 Ağustosunu idi (1. yılının ilk günü Navasard’ın 1’i). Geleneğe göre, Ermenilerin Atası Hayk kötü hükümdar Bel’i bugün öldürmüştü.

Metsamor gözlemevi platformları
(M.Ö. XXVIII-XXVI. yüzyıllar)

Üzerinde Ermeni Kralı
Bakur'un adı yazılı olan Gümüş bardak

Folklor: Hristiyanlıktan önceki dönemde Ermeniler Pagan tanrıları, ataları, patrikleri, kralların ve kahramanlarına adanmış şarkılar, şiirler ve efsaneler yazıyorlardı.

Bunlardan bir çoğu bize Movses Khorenatsi'nin "Ermeni Tarihi" çalışmasındaki anlatımlar ile ulaşmıştır. Ermeni folklorunun incileri "Vahagn'ın Doğumu", "Hayk ve Bel", "Aram ve Barşam", "Aram ve Nyukar Mades", "Aram ve Payapis Kaağea", "Güzel Ara ve Semiramide", "Tigran ve Ajdahak", "Yervand ve Artaşes", "Artaşes ve Artavazd" ve diğer eserlerdir.

Tiyatro: Ermenistan'da tiyatronun ne zaman başladığını söylemek zor. Ermenice dilli ile yapılan tiyatroların eskilere dayandığı açık. Movses Khorenatsi eski şarkıların ("Goğtan Erger") farklı danslar ve pandirler (eski telli çalgılar) eşliğinde halka sunulduğundan bahseder.

Helenistik dönemde Ermenistan'daki elit için Yunan dilinde tiyatrolar sahnelendiği bilinmektedir. Bu tip tiyatroların Artaşat ve Tigranakert'te olduğu bizlere aktarılmıştır. Yunan ve Ermeni yazarların oyunları sahneleniyordu. Plutarch'ın (I-II. yy.) aktardığına göre, II. Artavazd tarafından ölümünün trajediler, ölümünden sonra Romalı okuyucular ile buluşmuştur.

Helenistik dönemin sonunda Ermenistan'da tiyatroya ne kadar büyük önem verildiğini gösteren en önemli kanıt Kral Bakur döneminde (160lar) üzerinde Yunanca yazılar olan, tiyatro sahnelerinden resimler ile bezenmiş gümüş kasedir.

III. BÖLÜM: ORTAÇAĞ DÖNEMİ

14.

HRİSTİYAN ERMENİSTAN'IN DOĞUŞU

Ermeni tarihindeki en önemli olaylardan biri kuşkusuz zorla Hristiyanlığın devlet dini olarak kabul ettirilmesi oldu. Bu olay aynı zamanda Ermeni Tarihi'ni "Hristiyanlık öncesi" ve "Hristiyanlık sonrası" olarak ikiye bölmüş oldu.

Ermenistan'da ilk olarak "Tek Tanrı" fikrinden V. yüzyılda bahsedilmiştir. Yeznig Koğbatsi, paganların tek tanrı fikrini kabul etmeleri ile ilgili şöyle diyor. "Onlar diyorlardı ki: Biz en büyük yaratıcıya, O'na (Var olana, Sonsuza ve Ulaşılamayana) ulaşamadığımızdan dolayı daha aşağıdakiler ile O'na varmaya çalışıyoruz. Bu sebeple de onlara kurbanlar veriyoruz, bu sayede O'na tapınmış oluyoruz". Koğbatsi Tanrının sıfatlarından ilkinin Ermenice "Varoluş" anlamını taşıyan "Eutyun" kelimesinin ilk harfi olan "t"- (E) yani Ermenice alfabenin 7. Harfini seçmiştir ve bu dikkat çekicidir ...

Tek ve büyük Tanrı fikrinden, yaratıcıdan Ermeni ırkının doğuşunu anlatan "Hayk ve Bel" destanında da bahsedilir. Bu efsane Ermeni ve Gürcü dillerinde bize ulaşmıştır.

Havari Tadeos

Havari Bardoğimoes

Bu efsanede tamamen paganlığın kınandığını ve Hayk'ın halkına “Yaratıcı Tanrı dışında kimseye tapınmayacaksınız” dediğini biliyoruz.

Diğer bir deyişle, Tek tanrı fikri aslında Hristiyanlığın kabulünden çok önceleri Ermeniler arasında yaygında fakat III. Trdat (Tiridates) döneminde zorla resmi din seviyesine yükseldi.

Hristiyanlığın Ermenistan'a Gelişi, I-III. yüzyıllar: Ermenilerin Hristiyanlık ile İsa Mesih'in dünyevi hayatındaki dönemde ilgilenmeye başladılar. Ermeni anlatısına göre, Edessa'da hüküm süren Kral Abgar'ın tedavi edilemeyen bir hastalığı vardı. İsa Mesih'in mucizelerini duyunca onu yanında davet eder. Mesih şükranlarını gönderir fakat Filistin'i bırakamayacağını söyleyerek bu teklifi reddeder. İsa, Kral'a havarilerini göndereceği sözünü verir.

Aynı anlatıya göre Kral Agbar'ın katibi Annan, Eddese'ya İsa'nın bir resmini getirir. Bu resim bir kaç yüzyıl burada saklandıktan sonra Konstantinopolis'e taşındı ve XIII. yüzyılda oradan Cenova'ya getirildi. Resim hala Aziz Bartholomeos Ermeni kilisesinde muhafaza ediliyor.

Kral III. Trdat

Efsaneye göre Abgar, Büyük Tigran'ın kardeşi Arşam Manova'nın (Manu) oğluydu. Abgar, Eddesa kurulduktan sonra, Mtsbin'deki ailesini buraya taşıdı.

İsa'nın sözlerine göre havarilerden Thaddeus, 43 yılında Ermenistan'a geldi ve 66 yılına kadar burada kaldı. 60-68 yıllarında ise Bartholomeos Ermenistan'a geldi. Bu sebepten dolayı Ermeni Kilisesine “**Ermeni Havariler (Apostolik) Aziz Kilisesi**” adı verilmiştir.

Tarihçilere göre, her iki havari de Kral Sanatruk'un emriyle öldürüldüler. Havarilerin misyonlarının tarihleri kilise takviminden alınmıştır ve modern tarih verileri ile uyumsuzluk göstermektedir. Kiliseye göre Havariler 66 ve 68 yıllarında öldürüldüler oysa o tarihlerde Ermenistan'da I. Tiridates hüküm sürmekteydi. Sanatruk ancak 77 yılından sonra tahta çıkmış olabilirdi.

Aziz Thaddeus Vaspurakan'ın Artaz kırsalında 180 yılına kadar faaliyetini sürdürecektir bir piskoposluk kurdu. Bunun dışında, Küçük Ermenistan'da bazı Hristiyan topluluklardan bahsedilmektedir. 240-270 yıllarında Büyük Ermenistan'da Merujan Piskopos'dan bahsedilmektedir.

Hristiyanlığın Devlet Dini Olarak Kabulü ve Ermeni Kilisesi: I-III. yüzyıllar boyunca, Hristiyanlık, Ön Asya ve Roma İmparatorluğu tarafından lanetlenen bir din oldu. Bu dönemde, Hristiyanlar Ermenistan'da da zulüm gördüler. III. yüzyılın sonunda “Hripsime Rahibeleri” katledildi ve Grigor Partev Khor Virap'da 13 yıl hapsedildi.

Grigor Partev Lusavoriç (“Aydınlatıcı”), Ermenistan'da Hristiyanlığı en çok yayan misyoner olurken diğer yandan da III. Trdat'ı, Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesi konusunda ikna etmeyi başardı.

Geleneksel tarihe göre, bu olay 301 yılında gerçekleşti.

Ermenistan’da Hristiyanlığın yayılması, eski İnanç ve kültürel merkezlerinin tahribine sebep oldu. Ülkede, Hristiyanlığı kabul eden kral, askerleri ve eski İnança sadık kalmak isteyen halk arasında bir iç savaş başladı. Olaylar sırasında son Ermeni Pagan Başrahip Ardzan hayatını kaybetti.

Hristiyanlığın zorla bir devlet dini olarak kabulü, Ermeni kilisesinin milli-kilise olarak şekillenebilmesi için yeterli bir koşul değildi. Bu nedenle, takip eden üç yüzyıl boyunca sağlanan bazı ön koşullar bunu gerçekleştirme konusunda yardımcı oldular.

İnsanları yeni dini adapte etmek için kilise önemli pagan alışkanlıklarını ve bazı ayinleri (kurban kesmek, Vartavar Bayramı, vb) devam ettirme kararı aldı.

Yeni din ibadethaneleri eskilerinin yerine kuruluyor, dini kavramlar tekrar kurgulanıyordu. Örneğin Anahit Tanrıça tapınağı artık Meryem Ana tapınağına, Vahagn adına yapılmış tapınak ise İsa Mesih adına almıştı. Bu gerçeklere dayanarak, şöyle bir tahmin yapabilirsiniz. İncil farklı dillerde tercüme edilip “Kitap” ya da “Mukaddes Kitap” adını alırken Ermenice İncil’e “Tanrının Nefesi” denildi, büyük ihtimalle temel din kitabını Pagan döneminde de Ermeniler aynı isimle adlandırmışlardı.

Hristiyanlık resmi din olarak kabul edildikten sonra, tüm Katolikoslar, Grigor Lusavoriç’ten Büyük Nerses’e kadar Kayseri’de takdis ediliyorlardı. Devletin güvenliği açısından bu aslında tehlikeliydi. Kral Pap 373 yılında, Katolikos Nerses’in ölümünden sonra yeni bir emir verdi. Bundan sonra Katolikoslar Ermenistan’da seçilecek ve burada takdis edileceklerdi.

Ermeni Kilisesinin şekillenmesi konusunda Ermenice Hristiyan eğitim çok önemliydi, bu okulun kurucuları 405 yılında Mesrob Maştots ve Sahak Partev oldular.

Bu aynı zamanda dini yönelim açısından da önemliydi. 451. Yılında Hristiyan kilisesinde ilk defa Kalkedon (şimdi Kadıköy) konseyi toplantısında bölünmeler oldu. Konu İsa Mesih’in sadece tanrısal yoksa tanrısal ve insani doğası olup olmadığı konusundaydı. Kilise “monofizitler” ve “diofizitler” olarak ikiye ayrıldı.

Ermeniler toplantıya katılmadılar fakat Dvin şehrinde 506 ve 554 yıllarında yapılan toplantılarda bu konu ile ilgili fikirlerini beyan ettiler. Bu toplantıda “Tüm Dünya Ermenileri kararı” adını taşıyan belge kabul edilirken, monofizit görüşünde olduklarını belirtmiş oldular.

Böylece, Hristiyanlık I-III. yüzyıllarda Ermenistan’a girmiş oldu, IV. yüzyılda devlet dini haline geldi ve IV-VI. yüzyıllarda tam anlamıyla bağımsız bir ulusal kilise haline geldi.

Grigor Lusavoriç
Heykeli, Vatikan

15. ARŞAKUNYATS KRALLIĞI, IV-V YY

III. yüzyıl sonlarında Roma ve Pers mücadelesi, 298 yılında 40 yıl sürecek Mtsbin anlaşması ile sona erdi. Bu anlaşma sayesinde III. Trdat dönemi (298-330) huzur ortamında geçti. Bu huzur ortamı aynı zamanda devlet dini olarak Hristiyanlığı kabul edildiği dönem oldu. Trdat'dan sonra yerine oğlu II. Khosrov Kotak geldi, o saltanatı süresince (330-338) var olan barış ortamını ülkeyi güçlendirmek için kullandı.

Dvin şehri kuruldu, büyük sayıda ağaçlar ekilerek “*Khosrovakeri*” ve “*Tajar Mayri*” ormanları yaratıldı. Kotak zamanında Pers Kralı II Şapuh'un (309-379) etkisiyle, Maskut Kralı Sanesane Ermenistan'a savaş açtı. Savaş yenilgi ve kralın ölümü ile son buldu.

337. yılında Roma İmparatoru I.Konstantin öldü ve II.Şapuh, bundan yararlanarak Roma'ya Karşı savaş başlattı. Savaşın içine Ermenistanda çekildi. 338 yılında Roma Doğu'da ciddi önlemler ve girişimlerde bulundu, tahta ölen kralın oğlu Khosrov Kotak Tiran (338-350) çıktı.

Kral Tiran döneminde krallık ve kilise ilişkilerinde anlaşmazlıklar yaşanmaya başlandı. Katolikos Husik (Grigor Lusavoriç'in torunu) Kral tarafından idam edildi ve yerine Asuri Piskopos getirildi. Daniel II. Şapuh ile dostane ilişkiler kurmaya çalıştıysa da bu adımlar sonuca ulaşamadılar.

350 yılında Roma'daki siyasi karışıklıktan yararlanarak, Şapuh tekrar Ermenistan seferlerine yöneldi. Ermenistan bu günlerde yalnız kaldı. Kral Tiran yakalandı Tizbon'a götürülüp, kör edildi. Şapuh oğlu Nerseh'i Büyük Ermenistan kralı ilan etti. “Büyük Ermenistan Dini Konseyi” bu kralı onaylamadı ve Roma'dan yardım talebinde bulundu. II.Konstantinus orduların başına geçerek bizzat doğu seferini başlatmış oldu. Bassen savaşında II. Şapuh'u yenerek haremine el koydu. 350 yılında imzalanan antlaşma ile Tiran serbest kaldı ama kör olduğu için artık kral olamazdı, yerine oğlu II. Arşak (350-368) geçti.

II. Arşak krallığının ilk yıllarında Roma ile sıcak ilişkiler içindeydi. Arşak Roma Kralı'nın ölen kardeşinin nişanlısı Olympia ile evlenince bu bağ daha da güçlendi. Vasak Mamikonyan Komutan olarak atandı, Katolikosluğa ise Kralın yardımcısı Nerses Partev getirildi. Nerses Grigor Lusavoriç'in soyundan geliyordu.

Büyük Nerses'in girişimi ile 354 senesinde Aştişat Meclisi toplandı. Kilise'nin tarihinde ilk defa toplanan bu meclis, Hristiyanlık öncesi bazı alışkanlıkların yok edilmesine ve ayrıca hastaneler, okullar, yetimhaneler ve diğer kurumları inşa etmek konusunda kararlar aldı.

Krallık Arşakavan kentinin inşasını güçlendirmeye karar verdi. Kral herkese hatta kaçak ve mültecilere bile gelmelerine ve bu şehirde yaşamalarını, böylece geçmişteki tüm suçlarının silineceğini söyledi. Bu çağrı bazı Ermeni bakanların hoşuna gitmedi. Bakanların Arşakavan'a yaptıkları saldırılar sonucu şehir tahrip edildi.

Ülkedeki çalkantılar, Arşak'ın iki yeğenlerini (Gnel ve Tiritim) öldürmesi ve Gnel'in dul

ERMENİSTAN 298-387 YILLARINDA

kalan karısı Parandzem ile evlenmesi ile daha da kötü bir hal aldı.

359 yılında II Şapuh, Roma ve Ermenistan'a karşı yeni bir savaş başlattı. İmparator Julien 363 yılında ölünce yerine yeni Kral Hovianose geçti. Yeni Kral perslerle "utanç verici antlaşma" adı verilen paktı imzaladı ve bazı toprakları Perslere geri Verdi ve aynı zamanda müttefiki olan Ermenistan'a yardım göstermeyi etmeyi reddetti.

364 yılında Ermenistan'daki bazı bakanların (başlıcaları Merujan Artsruni ve Vahan Mamikonyan) II. Arşak'a olan hoşnutsuzluğundan da cesaret alarak Persler Ermenistan'ı işgal etmeye çalıştı . Pers-Ermeni savaşı dört yıl sürdü ve II. Arşak Tizbon'a gidip II. Şapuh ile müzakereler yapmaya zorlandı. Şapuh Arşak'ı kandırarak hapsedti. Arşak tutsak kaldığı Anhus kalesinde intihar etti.

II. Şapuh yeni bir plan yaptı. Ermenistan'ın yönetimini üstlenen Kraliçe Parandzem 1100 kişilik ordu ile Artagers Kalesinde tam 13 ay boyunca direndi. Kraliçe Roma'dan yardım çağrısında bulunurken aynı zamanda prens Pap'ı da kral olarak tanımalarını istedi.

369 yılında II. Şapuh bir kez daha Ermenistan'ı kuşatmaya çalıştı. Artagers kalesini fethetti ve Kraliçe Parandzem'i idam etti. Ermeni halkının çoğunu tehir etti ve şehirleri yağmaladı.

369 yılında ordusu olmayan Pap Ermenistan'a geri döndüğünde, Muşeg Mamikonyan ile (Komutan Vasak Mamikonyan'ın oğlu) asker toplamaya başladı. 370 yılında Roma İmparatoru Vağes Doğu'ya geldi. Pap'ı kral ilan etti ve böylece askeri hazırlıklar başlamış oldu. 371 yılında oldukça belirleyici olacak Dzirav savaşı yaşandı. Roma ve Ermenistan persleri mağlup ettiler, imzalanan ateşkes sonucu Pap herkes tarafından Ermeni kralı olarak tanındı.

II. Şapur Sikkeleri

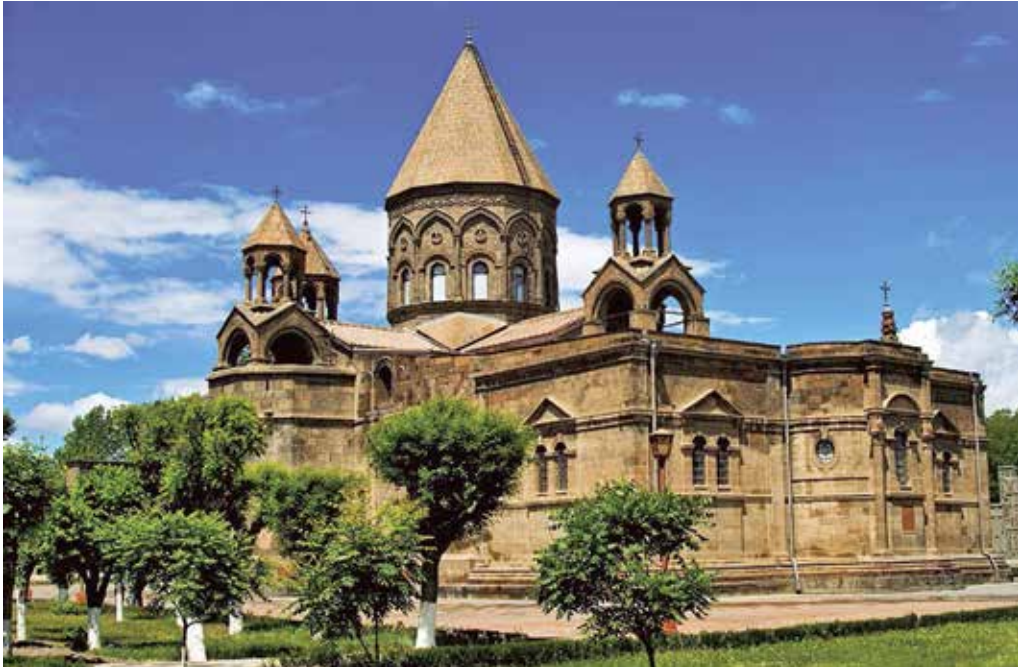
Kral Pap (370-374 BC) tahta geçer geçmez ilk olarak Büyük Ermenistan'dan ayrılan bölgeleri yine Ermenistan'a kattı daha sonra da reformlara başladı.

Kilisenin halktan aldığı gelir vergisini iptal ettirdi. (Kilise gelirin 1/10 istiyordu) ordunun ihtiyaçlarını

karşılama için kilisenin harcamalarını ve personelini 5/7 oranında azalttı. Pap aynı zamanda rahibe yetiştirilen manastırların kapatılmasını emretti. Pap sayesinde ordudaki asker sayısı 90 bine ulaştı. Bu reformlar kilise ve devlet arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden oldular. Din adamları Kral'ın şeytanın yolundan gittiğini iddia ettikleri gibi, Büyük Nerses'in ölümünü de ona yıkmak isteyerek Büyük Nerses'i Pap'ın zehirlediğini söylediler.

Pap kilise için çok önemli bir reform yaptı. Kilisenin bağımsız olabilmesi için Katolikos Nerses'in ölümünden sonrası Verildi. O zaman kadar Katolikosların Kayseri'de seçilip kutsanıyordu.

Pap, dış politikada bağımsızlık elde etmek için yeni bir girişim yaptı ve II. Şapur ile gizli müzakerelere başladı. Bu adım hayatına mal oldu. Roma'nın iki suikast girişiminden Tarsus'daki başarısız olurken, Ermenistan'da yapılan ikinci suikastta genç ve yetenekli kral

Ejmiatsin Katedrali

“Ermeni Alfabeti”, G. Khanjyan

Ermenistan’ı yönetti, ölümünden sonra Ermeni Krallığı geçiçi olarak sona erdi.

Pers egemenliğindeki Ermenistan’ı yöneten III. Khosrov, III. Arşak’ın ölümünden sonra, Büyük Ermenistan’ı tekrar kurmaya çalıştı, bunu fark eden Persler onu devirdiler ve yerine kardeşi Vramşapuh’u (389-415) getirdiler.

Vramşapuh’ın kral olduğu yıllar sakin geçti. O dönemde Mesrob Maştots yenileşen alfabeyi geliştirdi ve Katolikos Sahak Partev ile birlikte ilk Ermeni Hristiyan Eğitiminin temellerini attılar.

Vramşapuh’dan sonra kısa bir süreliğine III. Khosrov yine hüküm sürdü, ancak birkaç ay sonra öldü. Onun ölümünden sonra Pers kralı I. Yazdigirt’in (*Hazkert*) oğlu Şapuh (416-420) tahta çıktı, Şapuh’tan sonra ise belirli bir süre ülke yöneticisiz kaldı.

422’de Vramşapuh’un oğlu III. Artaşes (veya Artaşire) tahta çıktı. Onun kral olduğu yıllarda (423-428) bazı Ermeni bakanların ondan şikayetçi olmalarını bahane gösterip Persler kendisini tahttan indirdiler. Böylece Arşakunilerin Ermenistan’daki saltanatı sonsuza dek yıkılmış oldu.

hayatını kaybetti.

374 yılında tahta Varazdat Arşakuni oturdu. Varazdat Muşeg Mamikonyan’ı Kral Pap’ın cinayetine katılmak ile suçladı ve idam ettirdi. 378 yılında Mamikonyan hanedanından Manvel Mamikonyan müttefikleri ile birlikte Varazdat’ı ülkeden sınır dışı etti ve Pap’ın henüz çok küçük olan çocukları Arşak ve Vağarşak’ı kendi himayesinde kral ilan etti.

383 yılında, Romalılar Persler’e karşı yeni bir savaş başlattılar. 387 yılında imzalan anlaşıma ilen biten savaşta Büyük Ermenistan Pers ve Roma arasında bölündü. Doğu’da III. Khosrov Arşakuni tarafından yönetilen büyük kısmı Pers egemenliği altına girerken, Batı’da Pap’ın oğlu III. Arşak’ın egemenliğinde olan küçük kısım Roma’ya geçti. III. Arşak ölümüne kadar yaklaşık iki yıl

450-451 Yıllarındaki Bağımsızlık Savaşı: 428 yılında Arşakunyadz Krallığının sona ermesinden sonra Ermenistan Marzpanlık (Eyalet Sistemi) sistemi ile yönetilmeye başlandı. İç ilişkilerde özerklilere sahip olunan bu sistemde Ermeni Bakanlar ve Din adamlarını hakları temelde Ermeni ordusu sayesinde korunuyordu. Bu durum Persler için tehlike arz ediyordu ve bu sistemi kaldırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.

Pers kralı II. Yezdigirt (*Hazkert*, 439-457) dış ilişkilerdeki sorunları çözdükten sonra sıra iç soruların giderilmesine geldi, Ermenistan'da Hristiyanlığın yok edilmesi ilk hedefiydi. 447 yılında Ermenistan'a Persler tarafından Denşapuh adında bir yönetici gönderildi. O ilk olarak nüfus ve konut sayımı yaptı, daha sonra ise vergileri yükseltmeye ve insanları zora sokmaya başladı. Sadece Zerdüşter ağır vergilerden kurtulabildiler. Hristiyan bakanlardan bazıları Zerdüş yöneticinin tarafına geçmeye başladılar.

449 yılında II. Yezdigirt bir ferman ile Ermenilerin din değiştirmesi gerektiğini duyurdu. Ermeni soyluları Artaşat'ta bir toplandı düzenleyip Pers kralının teklifini reddettiler. Kral çok sinirlendi ve Tizbon'da bir görüşme yaparak oraya getirttiği, Ermeni, Gürcü ve Ağvan bakanlarını ölüm ile tehdit etti. Bu koşullar altında, bakanlar talebi kabul etmek zorunda kaldılar. II. Yezdigirt, Gugarats Aşuşa Valisi'ni, Marzpan (bölge yöneticisi) Vasak Syuni'yi ve

iki oğlunu rehin tuttu. Vatana dönebilen bakanlar ile Zerdüştlüğünün yayılması için 700 rahip Ermenistan'a gönderildi.

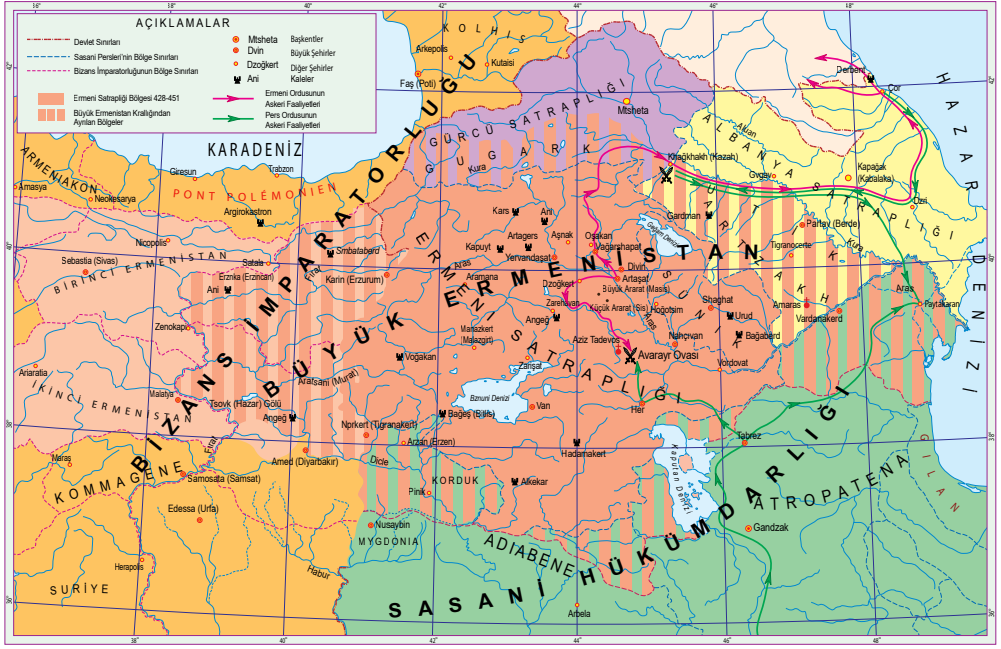

“Vardanank”, G. Khanjyan

Ermenistan'da din adamları direnişe geçtiler. Zarevandi'nin Angkh kırsalında Gevont Yerets öncülüğünde toplanan halk Zerdüşt rahiplere saldırdı. Rahipler kaçtılar. Yöneticiler halka işin iç yüzünü anlatınca insanların bağımsız olan devletlerini korumak için bir yumruk olup, planlı bir ayaklanma başlattılar. Bu ayaklanmanın başında Vasak Syuni vardı.

Vahan Amatuni liderliğindeki bir heyeti yardım istemek için Bizans İmparatorluğu'na gönderme kararı alındı. Ordu üç parçaya bölündü. Bir grup Nerşapuh Arstruni başkanlığında güneye, Pers sınırını kontrolü giderken, ikinci grup komutan Vartan Mamikonyan ile beraber Ağvank'a (Albanya), müttefiklere yardıma gittiler. Son grup Vasak Syuni komutasında Ayrarat'da kaldı.

BAĞIMSIZLIK SAVAŞI 450-451

Vahan Amatuni komutasındaki grup eli boş döndü, Bizanslılar, daha önce verdikleri yardım sözünü tutmadıkları gibi Bizanslı Ermeni bakanların kendi kardeşlerine yardım etmelerine engel oldular. Hatta bunla da yetinmediler, Persleri bu ayaklanma planı hakkında bilgilendirdiler.

Bundan önce, Ağvank'a (Albanya) yardım etme amacı ile 450 yılının yazında Vardan Mamikonyan, Pers ordusunu Khağāğ cepesinde büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Ve bu vesileyle Hunlar ile ittifak kurar.

Bizans'ın yardım etmeyeceğini anlayan Vasak Syuni, tek başlarına böyle bir ayaklanmayı delilik olarak görüyordu ve bu sebeple ayaklanmayı sürdürmek istemedi. Bunun aksine, Vardan Mamikonyan isyanı devam ettirmeye karar verdi.

Ne yazık ki, Ermeniler bir anlaşmaya varamadılar ve içlerinde fikir ayrılıkları yaşandı, bundan dolayı Vasakyanlar ve Vartanatslar ayrıldılar.

Toma Artsruni bölünmüş isyancıların kendilerine yeni bir kral seçmek istediklerini, Vahan Amatuni ve Vardan Mamikonyan üzerinde düşünüp sonunda, Mamikonyan'ı seçtiklerini yazıyor.

451 Pers Krallığı ayaklanmanın büyümeden önünü almak için Muşkan Nusalavurti komutasındaki büyük orduyu Ermenistan'a yolladı. 26 Mayıs'ta, Vaspurakan'ın Artaz eyaletinde, belirleyici bir savaş yaşandı. "Bilerek ölüme gitmek ölümsüzlüktür" sözünü tekrarlayarak Ermeni ordusu tüm gün oldukça büyük bir askeri güce sahip, fillerle saldırıya geçmiş Pers ordusuna karşı savunmaya çalıştılar.

Avarayr Savaşı Ermeniler için askeri yenilgi ile sonlandı. Vardan Mamikonyan ve çok sayıda bakanlar öldüler. Ermeni ordusu mücadelesini Taik, Khaghtiki, Artsakh, Moks, Tmoriki, Parkhari ve diğer dağlık bölgelerde devam ettirdiler. Fakat İran kraliyeti bu olup bitenden sonra tavizler vermek ve din değiştirme zorunluluğundan vazgeçtiler. Tüm bu nedenlerle, Ermeni tarihinde bu savaş kayıp değil, inançlarını terk etmedikleri için bir zafer olarak kabul edildi.

481-484 Yıllarındaki Bağımsızlık Savaşı: 470-lerde Persler yeni vergiler ve din değiştirme konusunda yine baskı yapmaya başladılar. 478’ de Bizans’la özel bağlantıları olduğu gerekçesi Katolikos Gyut Arahezani tahttan indirildi.

Bunun bir sonucu olarak, 481 yılında yeni bir isyan başladı. Bu isyanda Gürcü Kralı Vakhtang’ın kaba tutumunun da payı vardı. Ermeniler Marzpan Atrvştasp’ı Ermenistan’dan kovdular ve yerine kendi hükümetlerini kurdular. Sahak Bagratuni (Movses Khorenatsi’nin maddi destekçisi) Marzpan seçilirken, Vahan Mamikonyan Baş Komutan oldu.

Bizans daha önceki seferde olduğu gibi sözünü tutmadı ve yardım göndermedi.

Ermenilerin İlk başarısı 481 yılındaki Akori (Ahora) savaşı oldu. Bu savaşta Pers Marzpanı (yöneticisi) öldürüldü. İkinci askeri başarı ise 482. Nersehapati (Artaz vilayet) savaşında elde edildi. 483 yılında Gürcü kralı Ermenilerden yardım istedi. 483 yılının yaz aylarında Kura Nehri kıyısında Çarmana savaşı yapıldı. Ermeni ve Gürcü orduları bu savaşta ağır yenilgilere uğrarken Marzpan Sahak Bagratuni öldürüldü.

Vahan Mamikonyan Ermenistan’a dönerek, gerilla savaşlarına devam etti. 484 yılında Persler Orta Asya Kırmızı Hun kabileleri tarafından ağır yenilgiye uğrattılar. Kral Peroz öldürüldü. Tahta yeni çıkan Kral Balaş (Vağarş), Ermenistan ile uzlaşmaya karar verdi, Nikhor Vşnaspatin’i Ermenistan’a gönderdi.

Görüşmeler Her kırsalının Nvarsak köyünde yapıldı. Persler Ermenilerin taleplerini kabul ettiler. İmzalanan anlaşma çerçevesinde Persler din değiştirme konusunda zorlama yapılmayacağı konusunda söz verdiler. Anlaşmaya göre Persler başarılı olamayan yöneticileri geri çekecekler ve bundan sonra sadece iyi ve yetenekli yöneticileri atayacakları konusunda mutabakata vardılar. Ayrıca artık Persler Ermenistan’ın iç işlerine müdahale etmeyeceklerdi.

Vahan Mamikonyan’ın ölüm tarihi net olarak bilinmemekte. 506 yılında yapılan Dvin toplantısı katılımcılar listesinde adına rastlanmıyor. Bu sebeple onun bu tarihte ölmüş olduğu ve marzpanlığı kardeşi Vardan Mamikonyan’a devrettiği düşünülüyor.

Ancak, daha sonraki yüzyıllarda yaşayan tarihçiler, Vahan Mamikonyan’ın Marzpanlık görevinde otuz ya da otuz bir yıl kaldığını aktarıyorlar. Bundan yola çıkarak Vahan Mamikonyan’ın 516-517 yıllarına kadar görevde kaldığını söyleyebiliriz, bu da Hovhannes Draskhanakertsi’nin bize aktardığı şekli ile Mamikonyan’ın kardeşi Vard’ın Samuel Artsketsunun Ermeni Katolikosu (516-526) olduğu dönemde marzpan olduğu bilgisi ile örtüşür, O halde 506 yılındaki Dvin toplantı kayıtlarında neden onun adı geçmemiştir, bu sorunun cevabı hala bulunmamıştır.

Doğu Ermenistan VI. yüzyıl: Vahan Mamikonyan'dan sonra Marzpan olarak görev yapan Vard Mamikonyan ve Mjej Gnuni döneminde Ermenistan iç işlerinde tam bir özerkliğe sahipti. Fakat Pers kralı I. Khosrov (Hüsrev) Anuşirvan'ın (531-578) tahta geçmesi ile durumlar değişti, vergiler tekrar ağırlaştırıldı, Ermenilerin hakları yine ihlal edilmeye başlandı.

564 yılında Ermenistan'a gelen Pers Marzpanı Suren'in şiddet yanlısı siyaseti, yeni isyanlara neden oldu. 571 yılında Ermeniler Genç Vardan Mamikonyan (Vard'ın kardeşi Vahan Mamikonyan torunu) ve Katolikos Hovhannes Gabeğenatsu önderliğinde ayaklandılar. Ayaklanmaya, Gürcüler ve Albanlar da katıldılar. 572 yılında Ermeniler Dvin'de Persleri yenilgiye uğrattılar, olaylar sırasında marzpan öldü. Bizans ayaklanmanın başarılı bir başlangıç olduğunu öngörerek savaşa dahil oluyor, böylece 20 yıl sürecek ve 591 yılında imzalan anlaşma ile biten Pers-Bizans savaşı da başlamış olur. Savaşın sonunda Ermenistan'ın ikinci bölünmesi gerçekleşmiş oluyor, ülkenin büyük kısmı Bizans'a geçerken geriye kalan kısmı ise Perslere (İran'a) kaldı. Azat Nehri, Kogovit kırsalı, Maku kenti ve Van Gölü bu bölünmede doğal sınırlar oluşturdular.

Dvin Şehri kalıntıları

Batı Ermenistan VI. yüzyıl: 451 Hristiyan Ekümenik Konseyi Küçük Asya'nın Khalkedon kentinde toplandılar, toplantı sonrası kilise monofizitler ve düalistler olarak ikiye ayırdı. Burada asıl mesele İsa'yı bazı kiliselerin sadece Tanrı bazılarının ise hem Tanrı hem İnsan olarak kabul edilmesi idi. Bizans kilisesinin aksine, Ermeniler ilk kabul edilen monofizit yaklaşımına sadık kaldılar ve bu duruşlarını, 506 ve 554 yılındaki Dvin Konseyinde dile getirdiler. Sonuç olarak, Ermenilere karşı mezhepsel bir ayrımcılık başladı.

Bizans İmparatorluğu içindeki Özerk Ermenistan I. Justinyen'in (527-565) emri ile ortadan kaldırılacaktı. Bu adımla birlikte Ermenilerin ezelden gelen kendi ordularını koruması artık sağlanamayacaktı. Ermenilerin toprakları Bizans'taki tek bölgede toplanacak ve buranın yönetimi de "Strategose" adı verilen Bizanslı yöneticiye geçecekti. 536 yılında alınan bir kararla Ermeni prenslerini zayıflatmak hedef alındı. I. Justinyen prenslerin mirasları konusunda yeni bir uygulama getirdi. Eskiden kral öldüğünde tüm mal varlığı prene kalırken artık prensesler eşit olarak hak sahibi olacaktı.

539 Birinci Ermenistan'da Hovhannes Arşakuni yönetiminde başlayan ayaklanmaları o dönem içindeki en belirgin ayaklanmalardan. 548 yılında Arshakuni'nin oğulları Artavan ve Arşak Arshakuni I. Justinyene karşı başarısızlık ile sonuçlanan bir suikast girişiminde bulundular.

Olaylar Moris (Mauritius) İmparator'un Saltanat yıllarında (582-602) daha da kötüye gitmeye başladı. O Ermenilerin askeri gücünü yok etme siyaseti uygulamaya başladı. Sebeos'un (VII. yy.) aktardığına göre Moris Pers kralı II. Khosrov (Hüsrev) mektuplar yazıp aynı şeyi onun da uygulamasını teklif ediyordu.

Bizans'ın bu politikasına karşı bazı Ermeni bakanlar isyan ettiler, Smbat Bagratuni onlardan biriydi. 595 yılında yine bir ayaklanma yaşandı Ermeniler Kuzey Hunlarının yardımı ile İran ve Bizans'tan kurtulup, özgür olabileceklerini düşündüler, fakat bu ayaklanma da başarıya ulaşmadan bastırıldı.

Arap İstilas ve Ermenistan'ın Fethi: İslam bayrağı altında yeni din yani İslam altında toplanan Araplar 630 yılında İran ve Bizans'a karşı savaflara başladılar. Sonuç olarak, Sasani Pers İmparatorluğu ortadan kalktı ve Bizans ise bazı doğu bölgelerini kaybetti. Bu savaflar sırasında Sasani İmparatorluğu yıkıldı ve Bizans doğu illerinden bazılarını kaybetti.

640 yılında Araplar ilk kez Ermenistan'ı işgali ettiler. Onlar Ararat vadisi, Van Gölü, Toroslar üzerinden Ararat Ovasına vardılar, bir günlük kuşatmadan sonra 35000 kişiyi rehine aldı, 12000 kişiyi öldürdü ve Dvin kentini kuşattılar. 640 yılında ayaklanmalar tekrar başladı.

652 yılında Ermeni Kralı Theodoros Rshtuni ve Asorik Arap Yöneticisi Muavia bir anlaşma imzaladılar. Böylece Ermeniler Arapların egemenliğini Kabul etmiş oldular, Ermeniler bu anlaşmaya göre ilk 3 yıl vergi vermeyecek fakat daha sonraki vergi oranını Araplar belirleyeceklerdi.

Ermenilerin 15.000 süvari alayının masraflarını Araplar karşılayacaklar ve hiçbir suretle Arap Ordusu Ermenistan'da varlık göstermeyecekti. Fakat herhangi yabancı bir istila olduğu takdirde Araplar Ermenileri orduları ile koruyacaklardı.

VII. yüzyılın ikinci yarısında Ermenistan iç özerkliğini koruyabiliyordu. Dahası, Arap hakimiyeti altında oldukları halde vergi vermiyorlardı. Şaşırtıcı biçimde Ermeniler bu durumu tekrar bağımsızlık ilan etmek için kullanmadılar.

ERMENİSTAN VII- IX YÜZYILLARDA: ARMİNİA PRENSLİĞİ

701’de Araplar Ermenistan’ı fethettiler. Ermenistan, Gürcistan ve Ağvank’ı (Albanya) ortak bir kontrol altına alarak, “Arminia” adı verilen bir Arap Yönetici tarafından yönetilen prensliğe çevirdiler. Ermenistan kendi prensi tarafından yönetiliyordu.

Arap egemenliğine karşı VIII-IX yüzyıllardaki isyanlar: Hükümdarlar, ilk olarak Ermeni Bakanların miras haklarına el koymaya karar verdiler, bu sebeple 703 yılında Komutan Smbat Bagratuni liderliğindeki ayaklanma patlak verdi. Ermeniler birçok cephede başarı ile savaştılar, ancak düşmanın ezici güçlerine karşı belirli bir zaman sonra yenildiler ve Bizans sınırına kaçtılar.

705 yılında Ermeni asillerini öldürmek için Arap yönetici bir kurnazlık yapar ve onları Nahcivan’a davet edip Halife tarafından emekli aylıklarının ödeneceğini vaat eder. Nahcivan ve Khram kırsallarındaki kiliselerde 1200 Ermeni hapsedilerek yakılır. Sonrada yeni baskılar devam eder. 725 yılındaki yeni vergilendirme sistemi ile Ermeniler üzerinde baskılar arttırılıyordu.

748-750 yılları arasında Ermenistan’da yeni bir isyan patlak verdi. Ne yazık ki, ayaklanmanın başındaki Mamikonyan ve Bagratuni prensleri arasında anlaşmazlıklar çıktı, bu sorunlar ayaklanmanın başarılı olmamasına sebep oldu. 750 yılında Araplar ayaklanmayı kanlı bir biçimde bastırıldı.

762 yılında Artsrunilerin başını çektikleri Vaspurakan isyanı patlak verdi. Bu olaylar sırasında Ermeniler benzeri görülmemiş kahramanlıklara imza attılar.

Araplara karşı en büyük ve en güçlü isyan 774-775 yılları arasında Muşeg Mamikonyan ve Smbat Bagratuni önderliğinde gerçekleştirildi. 775 yılında Araplar ek askeri güçler göndererek isyanı bastırmayı başardılar. Mamikonyanlar gibi birçok Ermeni bakanın evlerine düzenlenen

762 yılındaki Vaspurakan ayaklanması,
kahramanlar Sahak ve Hamazasp Artsrunilerin
Ağtamar, Kutsal Haç kilisesi duvarı

saldırıplarda katliamlar yapıldı. Bu olaylar neticesinde bu aileler Ermeni siyasi hayatının dışına bırakıldılar.

IX. yüzyılda, Ermenistan'da başta Bagratuniler olmak üzere, Artsruniler ve Syuniler güçlendiler. 849 yılında Halife Mutavakil Ermenistan'ın güçlenmesi ve Bagratuniler'in yükselişini önlemek için bazı adımlar attı. Buna karşılık, 850-855 yıllarında Arap egemenliğine karşı güçlü bir Ermeni ayaklanması gerçekleşti. O tarihte Ermenilere karşı Arap askerleri tarafından gerçekleştirilen baskınlar, tutuklamalar ve talanlar Ermenilerin içindeki bağımsızlık ruhunu kırmayı başaramadı. Sonunda, Halife Ermenistan'da bulundurduğu askeri gücü geri çekerek ve Ermenilerim tam egemenliğini tanımak zorunda kaldı.

855 yılında Arap Halifeliği tarafından 35 yaşındaki Aşot Bagratuni Ermeni krallığı tahtına oturması kabul edildi. Kral Aşot 450 yıl sonra tekrar özgür Ermenistan'ın kralı olacaktı.

301 yılında eski din ile birlikte Ermeni hiyeroglif yazısı (*Mehenagir*) da yasaklandı. Kilise dua ve vaaz dili olarak Yunanca ve Asurca'yı kullanıyordu, fakat bu halkın manevi ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olmuyordu 387. Ermenistan'ın bölünmesi ile birlikte bu daha ciddi bir sorun haline geldi.

Bu duruma, en iyi çözümü bir deha olan Mesrop Maşots'un (361-440) çözümüydü. Onun geliştirdiği yazı dili üzerine kurulan yeni eğitim siyasi alanda bölünmüş Ermeni ulusunu daha da ortak platformda bileştirdi. Daha geç bir tarihte Ermeni kilisesi Mesrop'u azizleştirdi.

Maşots'un 405 yılında geliştirdiği eski alfabenin sayesinde yeni Hristiyan Kilise eğitimi ortaya çıkmış oldu. Ermenistan'ın Bizans egemenliğindeki kısmında okullar açma konusunda izin alabilmek için Maşots bizzat kendisi Konstantinopolis'e gitti ve İmparator'dan izin aldı.

Mesrop Maşots, öğrenciler ile beraber İncilin Yunanca ve Asurca önemli eserlerin tercümesini yaparak Ermeni tercüme hareketinin temellerini attı. Bu hareket sayesinde bugün kayıp olmuş Asur ve Yunanca orijinal eserlerin Ermenice tercümeleri bugün hala muhafaza edilmiştir, böylece bu muhteşem çalışmalar Ermenilerin çabalarıyla insanlığa ulaştırılabildi.

IV. yüzyılın en önemli eserleri ve edebi değeri yüksek olan çalışmalar da Ermeniceye tercüme edildi, bunlardan başlıcaları Ermeni yazarlar Agatangeghos ve Faustus Büzant'ın eserleridir.

Agatangeghos'un "Ermeni Tarihi" çalışmasında Ermenistan'da resmi din olarak Hristiyanlığın kabulü, III. Trdat (Büyük Trdat) ve Grigor Lusavoriç'in hayatı ve çalışmalarından kesitler sunulmaktadır.

Faustus Püzant'ın "Ermeni Tarihi" Agatangeghos'un çalışmasının bir devamı niteliğinde algılanabilir. Bu çalışma III. Trdat'ın oğlu Khosrov Kotak'tan, Roma ve İran arasında Ermenistan'ın paylaşılması döneminde (330-387) kapsamaktadır.

IV. yüzyılın başında şekillenen tarih yazımı kültürü V. yüzyılda da devam etti, bu dönemin tarih yazarları kendinden öncekileri örnek aldılar. Vahan Mamikonyan'ın isteğiyle Ghazar Parpetsi "Ermenistan Tarihi" adlı çalışmayı yazdı. Parpetsi'nin çalışması 387 senesinde yaşanan Ermenistan'ın bölünmesi döneminden Vahanants Savaş'ına kadar Ermenilerin galip geldikleri 100 yılları kapsamaktadır.

Parpetsi'n VII. yüzyılda tarihçi Seboes yolundan gitmiş ve kendi yaşadığı dönemdeki Ermeni tarihini yansıtmıştır. Seboes ise VIII. yüzyılında Ermeni bağımsızlık mücadelesini anlatan tarihçi Ghevond (VIII. yüzyıl) örnek almıştır.

Farklı tarih kesitleri ve bölgelerini konu alan eserler verildi bu dönemde. Özellikle, Yeğişenin "Vardan ve Ermeni savaşı hakkında" adlı eseri görgü tanığı olarak Vardanants Savaşını anlatıyor. VII. yüzyıl tarihçisi Hovhan Mamikonyan oldukça ilginç olaylardan derlediği "Taron Tarihi"

Mesrop Mashtots

Ermeni Alfabesi

Movses Khorenatsi

çalışmasında IV. yüzyılda Asurlu siyasetçi Zenob Glak'ın çok değerli mektuplarına da yer vermiştir. Aynı yüzyılda tarihçi Movses Kagankatvatsi “Aghank Dünyası Tarihi” çalışmasına başlamış, bu çalışmayı X. Yüzyılda tarihçi Movses Daskhurantsin devam ettirmiştir.

Ermeni tarihinin en büyük tarihçisi Movses Khorenatsi'nin Ermenilerin atası Hayk'tan Mesrop Maştots'un ölümüne (440) kadar aktardığı Ermeni tarihi yapıtına hemen hemen hiç bir tarihçi ulaşmamıştır. Ermeni devletinin çöküşünden sonraki yıllarda yazılan “Ermeni Tarihi” “Ağıt” adı verilen bölüm ile bitmektedir. Beşinci yüzyılda menkıbevi eserler oluşturuldu. Bu tarzın en önemli örneği Mesrop Maştots'un öğrencisi Koryun'un “Maştots'un Hayatı” adlı baş eserdir.

IV-V. yüzyıllarda kilise konseylerinde alınan kararları, farklı eserlerden (Grigor Lusavoriç, Büyük Nerses, Sahak Partev, Hovhan Mandakuni ve diğerleri) yararlanarak derleyen Hovhan Odznetsi VIII. yüzyılda “Ermenilerin Hukuku” kitabını yazdı, bu yapıt daha sonra gelişecek olan Ermeni hukuku konusunda bir kaynak rolü oynadı. John Odznetsi VIII. yüzyıl “Kurallar” değerli bir koleksiyon yarattı, yasal düşüncenin daha da geliştirilmesinin temeli oldu.

Yaratılan yeni ağıtların ve şarkıların yazarları dönemin en ünlü kişileri haline geldiler (Grigor Lusavoriç, Sahak Partev, Mesrop Mashtots, Khorenatsi ve diğerleri). Bu ağıtlarda kuşkusuz Hristiyanlık öncesi melodiler kullanılıyordu.

İnsanlar kahramanlara veya eski tanrılara adanan şarkıları severek söylüyorlardı. Favstos Püzand'ın aktardığına göre, Tiran Arşakuni'nin saltanatı (338-350) döneminde insanlar içindeki Hristiyan öncesi inanç ve ahlak hala çok güçlüydü. “Şarkılar, efsaneler, anlatılar... Tüm bunlara inanılmaz bir şekilde bağlıydılar, onlar ile yaşıyorlardı”. V. yüzyılda Goğt'da söylenen sayısız eserlerden Khorenatsi şu örnekleri vermekte: Vahagn'ın Doğumu, Hayk ve Bel, Aram ve Barsam, Ara Güzel ve Şamiram, Tigran ve Ajdahak, Artashes ve Artavazd, vs.

Ermenilerin eserleri yabancı ülkelerde de göze çarpıyordu. M.Ö. I. yüzyılda Tigranakert'ten

Güneş Saati, Zvartnots

Roma'ya asker tutuklularını götüren Paruyr Haykaz Cicero'nun kurduğu Mimarlık ve Edebiyat Akademisini yönetiyordu.

Paruyr Haykaz (Proeresiose) IV yüzyılda çok tanınan bir filozof ve hatipti, İmparator Julian onun en bilinen öğrencilerindendi. Onun onuruna Roma'da "Roma Kraliçesi, hatipler Kral için" adıyla bir heykel dikildi.

V. yüzyıl Ermeni Edebiyatı'nın altın çağı oldu. Bu çağın en ünlü filozofu Mesrop Maştots'un en iyi öğrencilerinden biri olan Yeznik Koghbatsi'nin ünlü eseri "Mezheplerin Çürütülmesi" çalışmasında

Hristiyanlık esas alınarak, diğer dinler eleştiriliyordu.

Ortaçağ Ermeni felsefesinin en önemli temsilcilerinden biri de V-VI. yüzyıllarında, Davit Anhağht (Yenilmeyen) idi, ünlü önemli Antik Yunan filozoflarını (Platon, Aristoteles, Porfiri ve diğerleri) analiz etmekte. Davit'in başyapıtı "Felsefenin Tanımları" adını taşıyordu.

VIII. yüzyılda tercümeleri ile Ermeni felsefesini zenginleştiren ise Stephanos Syunetsi idi.

Doğa Bilimleri konusunda büyük başarıları olan matematikçi, astronom, doğa bilimci Anania Shirakatsi'nin (VII. yüzyıl) katkıları paha biçilmezdi, onun ortaya attığı Astronomi ile ilgili teoriler, yüzyıllar sonra, dünyaca tanınmışlardır.

Ortaçağ'ın başında Ermeni haritacılık konusundaki başyapıtı Movses Khorenatsi'nin V. yüzyılda çizdiği "Dünya Atlası" (Aşkharhacuyc) oldu. Daha sonraki yıllarda büyük ihtimalle Anania Şirakatsi tarafından atlas üzerinde belirli eklemeler yapıldı.

IV-V. yüzyıllarda dini yapıların yanında farklı binalar da inşa edilmeye başlanıyor. Kilise mimarisi Hristiyanlık öncesi mimari geleneğini devralıyor, tek nefli ve çok nefli bazilikalar inşa ediliyor.

V. yüzyılda bu yapıların yerini kubbeli kiliseler alıyor. VI-VII. yüzyıllarda Ermeni Mimarisindeki en önemli yapıtlar haç şeklinde ortasında kubbesi olan kiliseler oluyor. (Örneğin Katolikos Komitas tarafından 618 yılında inşa edilmiş Hripsime katedrali). Aynı tarzın yeni eserlerinden en önemlisi ise Katolikos III. Nerses Tayetsi tarafında, 641-661 tarihlerinde inşa edilen üç katlı Zvartnots tapınağıdır.

Mozaik sanatı da geliyor, bu dönemin en büyük mozaik eserleri Kudüs'teki Ermeni kiliselerinde bulunmaktadır.

Ortaçağ'ın başlarında minyatür sanatı başlıyor, kitapları süsleme sanatı olarak da adlandırılan minyatür sanatından sadece bir kaç örnek ancak bugüne kadar gelebilmiştir.

Antik çağ Ermenistan'ında Yunanca (elit için) ve Ermenice (halk için) tiyatro oyunları sahneleniyordu. Ortaçağ'ın başında yalnızca Ermeni halk tiyatrosu varlığını sürdürdü.

19. ERMENİŞTAN BAGRATUNİ KRALLIĞI DÖNEMİNDE

850-855 yıllarda yaşanan isyanlardan sonra Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olabilmesi için hemen hemen tüm önkoşullar oluşturulmuştu. 855 yılında Ermeni prens Aşot Bagratuni'yi tanıyan Arap halifeliği, yeni tavizlere de gitmek zorunda kaldı. 862 yılında Aşot Bagratuni Ermeni, Gürcü ve Ağvan (Alban) ülkelerinin prensi olarak tanındı.

Ermeni ordusunun sayısı 40 bin askere ulaştı. Bu sayı krallığının eski gücüne kavuşması için önemli bir güçtü. Aşot Bagratuni'nin kardeşi Abbas Bagratuni'yi Ermeni ordusunun komutanı ilan etti.

867 yılında Bizans'ta taç giyen Ermeni I. Barseğ (Basil) Makedon veya Ermeni hanedanını kurmuş oldu. Onun Ermenistan yanlısı siyaseti Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanması konusunda çok yararlı oldu.

869 yılında Katolikos Zakaria Dzagetsu başkanlığında Ermeni Konseyi bir toplantı yapıp, Aşot Bagratuni'yi kralı olarak seçmeye ve ilan etmeye karar verdi. Konsey toplantı kararının meşruluğunu tanıması için Halife'ye başvurdu.

Ermenistan'ın, Bizans tarafına geçmesinden korkan Halife Ahmed Ebul-Abbas 885 yılında Aşot Bagratuni'nin krallığını kabul etti ve ona bir taç yolladı. I. Barseğ de Kralla başka bir taç yolladı. 26 Ağustos 885 yılında Kral Aşot Bagratuni'nin kral olma merasimi Bagaran şehirde yapıldı.

I. Aşot'tan (885-890) sonra yerine I. Smbat (890-914) geçti. Smbat Yerazgavorse (Şirakavan) şehrini başkent ilan etti. Kendisi 897 yılında Gürcü prensi Atrnerseh Bagratuni'yi Kral olarak tanıdı ve böylece Gürcistan Bagratuni krallığının temelleri atılmış oldu. 904 yılında I Smbat Kafkas dağlarına çıkarak zaferler kazandı böylece Yegerats Konstantin Kral'a kendi gücünü kabul ettirebildi. O bundan sonra "Dünya Kralı" sıfatını aldı.

Araplar, Ermenilerin birleştikleri zaman yenilmez olduğunu fark ettiler ve Ermenileri bölmek için fırsat aramaya başladılar. Nahcivan konusunda Artsruniler ve Syuniler arasındaki anlaşmazlığı kullanmak istediler. Kral Smbat'ın çözüm önerisi Syunileri memnun bırakırken, Gagik Artsruni olup bitenden şikayetçiydi. Araplar Gagik Artsruni'ye kralı devirdiği takdirde kendisini kral olarak tanıyacıkları sözü verdiler.

908 yılında Vaspurakan prensi Gagik Artsruni Araplar tarafından gönderilen tacı aldıktan sonra bağımsızlığını ilan ediyor. Bu bağımsızlık 1021 yılına kadar devam etti. 909 yılında Atropatena Amirası Yusuf ve Gagik Artsruni beraberce yenildikten sonra Mavi Kale'ye hapsedilmiş I. Smbat'a karşı saldırılarda bulundular. I. Smbat her ne kadar müzakere etmeye çalışsa da , tutuklandı ve 914 idam edildi.

İmparator Barseğ (Vasil) Sikkeleri

Mücadeleyi devam ettiren prens II. Aşot, daha sonra Yerkat (Demir) Aşot adı ile kral (914-928) oldu. 922 yılında kadar süren mücadelenin sonucunda Arap Halifesi Aşot'un krallığını tanımak zorunda kaldı ve ona kralların kralı anlamına gelen "Şahinşah" sıfatını verdi. Kral Aşot artık Ermenilerin ve Gürcülerin kralıydı.

II. Aşot'tan sonra yerine kardeşi Abbas (928-953), geçti ve Karsı başkent ilan etti. Oda 947 yılında Ağtamar adasında bulunan Katolikosluğu Kars'a taşıttı, böylece merkezi yönetimi güçlendirmiş oldu.

Kral Abbas'tan sonra tahta geçen III. Aşot Voğormats (953-977) döneminde ordudaki asker sayısı 80 bine ulaştı. 961 yılında, Ani başkent ilan edildi. Ani şehrinin ilk surları 963-964 yıllarında tamamlandı. Bölgede kurulan barış ortamından oldukça iyi yararlandı, ülke kalkındı ve refah yaşandı. Bilim ve kültür ile ilgilenen yeni merkezler açıldı. Kraliçe Khosrovanuş bu merkezlerin en önemlileri olan Hağpat ve Sanahin manastır komplekslerini inşa ettirdi.

Ülkedeki huzur ve refah II. Smbat döneminde de (977-990) sürdü. II. Smbat "Smbataşen duvarlar" olarak bilinen Ani'nin ikinci ve büyük surlarını yaptırdı.

BAGRATUNİ KRALLIĞI AŞOT I VE SMBAT I DÖNEMİNDE

Ani Ana Katedral

III. Aşot ve II. Smbat dönemlerinde meydana gelen bazı olaylar sonunda devletin parçalanmasına yol açacak, yeni krallıkların ortaya çıkma konusu ortaya çıkıyor.

963 yılında III. Aşot'un ordu komutanı olan kardeşi Muşeg kendini, Kars (Vanand) kralı ilan ediyor, fakat aynı zamanda Ani'de hüküm süren kardeşinin üstünlüğünü tanıyor. Bu krallık 963-1065 yılları arasına hüküm sürüyor. 978 yılında Gurgen Bagratuni öncülüğünde Tashir-Dzoraget bölgesinde yeni bir krallığın temelleri atılıyor. Lori ve Kyurikyan isimleri ile de anılan bu krallık 1113 yılına kadar hayatını sürdürüyor.

Syuniler, Bagratuni ve Artsrunilere "yetişmeye" karar verdiler. 987 yılında Horasan Emirinden aldıkları taç ile birlikte Syunik prensi I. Smbat bağımsızlığını ilan etti. Bu prenslik 1170 yılına kadar varlığını sürdürdü.

Ermenistan bünyesinde kalan Arap Emirliklerin ayrılıkçı emelleri vardı.

Merkezci bir hükümet kurma denemelerine girişen I. Gagik'i (990-1020) kardeşi II. Smbat takip etti. Kral yarı-özerkliği olan prenslikleri ve krallıkları kendine bağlayıp yeni bir federatif ülke kurmaya çalıştı. Tarihte bu yeni sisteme "Tüm Ermeniler Evi" denildi, bu ülkenin savaş gücü 100 bin asker olarak belirtiliyordu. Bu yönetimin eğer merkezi Ani şehri olarak kalabilseydi daha uzun süre başarılı olabilirdi, ne yazık ki bu mümkün olmadı.

I. Gagik döneminde ülkede büyük bir ekonomik refah yaşandı. Eğitim, bilim ve kültür alanlarında büyük başarılar elde edildi. ekonomik refah vardı. Yeni katedraller yapıldı, bunlardan en büyüğü Ani Ana Katedrali oldu. Katedral Kraliçesi Katarine'nin arzusu ile yetenekli ve meşhur mimar Trdat tarafından inşa edildi.

I. Gagik'ten sonra tahta büyük oğlu Hovhannes-Smbat (1020-1041) geçti, fakat küçük kardeşi Aşot Bizans'ın da desteğini alarak, ağabeyini tahtan indirmeye çalıştı. Silahlı çatışma Hovhannes-Smbat'ın Ani ve kraliyet illerinde, Aşot'un ise kalan bölgelerde yönetimi paylaşacakları

“Ermeniler kenti kuşatan Bizans ordusunu geri püskürtüyor”
(İtalyan ressam J. Dzasso, 1885)

şart ile anlaşmaya varıldı. Bu anlaşmaya göre Ani Hovhannes-Smbat'ın ölümünden sonra Aşot'a geçecekti.

Ani merkezi hükümetinin korunamaması hızla kötü sonuçlar vermeye başladı. 1021 yılında Vaspurakan Kralı Sennacherim Artsruni, doğuda yaşanan ayaklanmalara daha fazla dayanamayarak, krallığını Bizans'a devretti, bunu karşılığında ise, Sebastia (Sivas) bölgesini aldı ve oraya göç etti.

Tayk bölgesinde çıkan ayaklanmayı bastırdıktan sonra Bizans İmparatoru II.Basil Trabzon müzakereleri (1022) sırasında Hovhannes-Smbat'tan Ani Krallığını miras bırakmasını talep etti. İmparatorun tehditleri ve Katolikos Petros Getadarts'ın öğütleri neticesinde Hovhannes-Smbat Ani Krallığını miras bırakmayı kabul etti. Bu kardeşi ile imzalanan anlaşmaya aykırı olsa da kendisi de daha öncesinde Bizans'ın himayesi altında olduğu için IV. Aşot huzursuzluk çıkaracak herhangi bir adım atmadı.

1041 yılından önce IV. Aşot ve daha sonra ise Hovhannes-Smbat hayatlarını kaybettiler. İmparator miras anlaşmasının hayata geçirilmesini istedi. Bu talep karşısında Ermeniler iki grubu ayrıldılar. İmparatorun isteğini yerine getirip ülkeyi Bizans'ın egemenliği altına sokmak isteyenler Petros Getadarts ve Vest Sargis Syuni'nin etrafında toplandılar ve miras anlaşmasının bir an önce yürürlüğe girmesini talep ettiler.

Bu grubun aksine milli-vatanseverler grubu Vahram Pahlavuni komutasında silahlı bir ayaklanma çıkarmaya karar verdiler. İkinci grup galip geldi ve tahta IV. Aşot'un oğlu, II. Gagik (1042-1045) çıktı.

Bizans saldırılarını Ermeniler büyük bir başarı ile püskürttüler. II. Vasili'nin yerine geçen İmparator Konstantin Monomak müzakere etmek ve sonucunda yeni bir anlaşmaya varmak için II. Gagik'i Konstantinopolis'e davet etti.

Genç prens, bu durumda bir çıkış yolu bulabileceği ümidi ile daveti kabul eder, ama İmparator'un niyeti başkadır. II. Gagiki hapseder, bu arada Bizans yanlısı Ermeniler ise İmparator'a Ani'nin anahtarları teslim ederler ve böylece 1045 'de Ani Krallığı düşer.

Ani Krallığının düşüşünden sonra rehin olan kral serbest bırakılır ve kendisine Kilikya'nın kuzeyinde bulunan Pizu şehri ve kırsalları verilir. Kral 1080'e kadar Ani'yi geri almak için planlar yapar fakat başarıya ulaşamaz.

20. SELÇUQLULARIN ERMENİSTAN'A SALDIRILARI. ZAKARYAN BEYLİĞİ

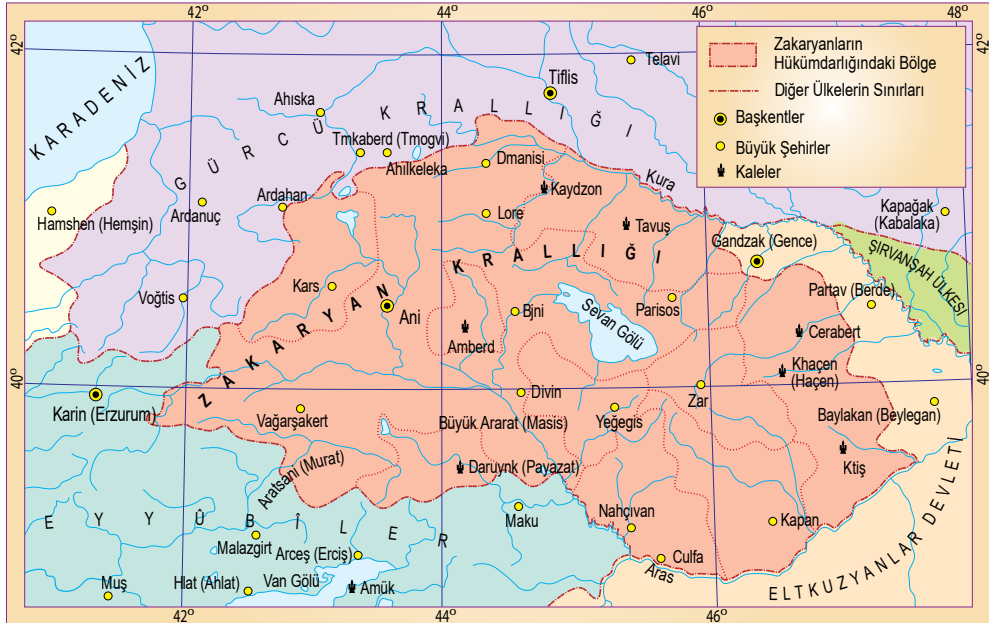
Altay ve Orta Asya'dan batıya doğru hareket ederek, Selçuklu orduları XI. yüzyılın başında İran'ı fethederek büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurdular. Her gittikleri yere yıkım ve katliam getirerek Ermenistan'ın sınırlarına yaklaşırlar. Bagratuni İmparatorluğunun yıkılışından sonra ufukta yeni bir felaket gözükiyordu.

1016-1020 yılları arasında Selçuklu ordusuna ait birlikler Vaspurakan'ı istila etmeye başlamışlardı. 1047-1048 yıllarında Selçuklular Ermenistan'a ilk büyük istilayı gerçekleştirdiler, 1054 Ermenistan'a karşı savaşı bizzat Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey yönetiyordu. Bu istilaların ana hedefi talandı.

Öncekilerden farklı olarak, Tuğrul'un yerine geçen Alparslan, 1064 yılındaki savaş sonrasında Ermenistan'ı işgal etmek ve kendi topraklarına katmak istiyordu.

Alparslan Ağvank'ı (Albanya), Doğu Gürcistan ve Kuzey Ermenistan'ı işgal etti. Üç Ermeni Krallığı (Kars, Lori, Syunik) onun egemenliğinin altına girdiler. 1065 yılında Selçukluların barbar saldırılarına dayanamayan Kral Gagik Abasyan Bagratuni kendi egemenliği altındaki toprakları Bizans'a bırakarak, doğuya geçti.

ZAKARYAN KRALLIĞI

IV. Davit, Ermeni olan En ünlü Gürcü Kralı aynı zamanda Ermeni Kralı

Ermeni Krallıklarını fethetmeyi ve çöktürmeyi hedef haline getiren Bizans'ın hesapları bir bumerang gibi kendisine çarpar. Doğu'daki güvenilir Hristiyan "kalkanı" Ermenistan tahrip edilir, dahası Bizans yavaş yavaş Selçuklu istilalarına teslim olmaya başlar.

Romanos Diogenes 1071 yılında, durumu değiştirmek için bizzat doğuya gelip müzakerelerde bulunmak istediye de Malazgirt Savaşı'nda yenildikten sonra esir düştü.

Kendi kurtuluşu için Bizans'ın doğusunu Selçuklulara veren İmparator aynı zamanda Ermenistan'ı tamamen Selçuklulara bırakmış oldu.

Selçuklu hakimiyeti Ermenistan için felaket oldu. Dünya medeniyet merkezi olan şehirler yakıldılar, yıkıldılar. Göçebe yaşam tarzını benimsemiş Selçuklular sadece hayvanları otlatacak yer arayışındaydılar, edebiyat ve diğer kültürel değerler onları pek ilgilendirmiyordu.

XII. yüzyılda Ermenistan'ın son krallıkları olan Lori (1113) ve Syunik (1170) de gerilemeye başladılar.

Bagratuni Krallığı düştükten ve Selçuklu fetihleri başladıktan sonra Ermeni bakanların çoğu Bizans İmparatorluğuna ve Gürcistan'a giderler. 1071 yılı Ermeniler için özel bir önem taşıyordu. Bu tarihten sonra Bizans doğuda yönetimi kaybetmişti, Gürcistan ise sadece bir Hristiyan komşu ve dost değil aynı zamanda Ermeni Bagratuniler tarafından yönetilen bir ülkeydi. Gürcü Bagratuniler, Bagratunilerin genç koluydular, onlar I. Smbat Bagratuni 897 yılında hükümdarlığını ilan edip, Atrnerseh Bagratuni'yi kral olarak seçmişlerdi.

Gürcü krallığının yükselişi IV. Davit döneminde (1089-1125) başladı. Ani'liler isyan ettiler ve onun yardımını alarak 1124 yılında Selçuklu egemenliğinden kurtulmaya çalıştılar, fakat bu çabalar boşunaydı iki sene sonra Selçuklular yine Ani'yi ele geçirdiler.

Artsruni hanedanının bir kolu XI. yüzyılın yarılarında Kuzey Ermenistan'a yerleşmişti. Bu kolun adı temsilcisi Zakarya'dan dolayı Zakaryandı. Zakarya'nın oğlu Büyük Sargis'in 1177-1178 yıllarında belirleyici bir rol oynadı, Gürcü Kralı III. George'a karşı girişilen isyanın bastırılmasına yardımcı oldu ve bu sayede Zakaryan-Artsruniler Gürcistan'ın en önemli 6 hanedanlığından biri oldular.

Zakaryan-Artsruniler Kraliçe Tamar (1184-1213) döneminde daha da yükseldiler, 1185 yılında Büyük Sargis, Ermeni-Gürcü ordusunun başkomutanlığına atandı. 1187 yılında Büyük Sargis'in ölümünden sonra, büyük oğlu Prens Zakare babasının yerini aldı, diğer oğlu İvane ise hanedanın "Büyük Veziri" ve "Atabeki" ilan edildi.

Zakare ve İvane birleşip Ermeni-Gürcü birliklerini kuzey-doğu Ermenistan'ı Selçuklulardan kurtarmayı başardılar. 1196 yılında Amberd kalesi ve çevresi, 1199 yılının sonunda Ani geri alınabildi (Bu zaferden önce XII. yüzyılda üç kez kurtarılmış ama daha sonra tekrar işgal

Haghpata Manastırı, önünde tapınağı inşa ettiren Kraliçe Khosrovaniş'un mezar taşı

Zakaryan-Arğutyansın amblemi

edilmişti.) 1202-1204 yılları arasında ise Ararat ve Dvin vadileri geri alındı. 1196-1211 yılları arasında Zakaryanlar eski Büyük Ermenistan'da bulunan Ararat, Gugark, Artsakh (Karabağ) ve Syunik bölgelerinin tamamını, kuzey Turuberan'ı, Batı Utik ve kuzeydoğu Vaspurakan bölgelerini kurtarabildiler.

Kendi kayıtlarında kendilerine Artsruniler diyen Zakaryanlar, Ermenistan'ın kuzeydoğusunu özellikle, Ani'yi geri aldıktan sonra kendilerini Ermeni Bagratunilerin devamı olarak görüp, atalarından "Kral" ve "Şahların Şahi" şeklinde sıfatlar ile bahsetmeye başladılar, tabii ki bu tamamen sembolikti.

Ermenistan'ın kuzey ve doğu bölgeleri, Selçuklu barbarlıklarından kurtulup rahat bir soluk çekebildiler, insanların içindeki yaratıcılık tekrar ortaya çıktı, halk edebiyat ve sanatla ilgilenmeye başladı.

1220 yılından itibaren Moğol istilaları başladı. Aynı sene Gürcü kralı Georgi Laşa ve Ivane Zakaryan'ın güçleri Moğolları püskürtmeye yetmedi. Moğollar girdikleri şehirleri talan ettikten sonra uzaklaştılar. 1236-1244 yıllarında Moğollar nihayet doğu ve kuzey Ermenistan'ı ele geçirdiler ve sonraki dönemde ise batı ve güney kesimlerini istila ettiler.

Zakaryanlar Gürcü hanedanında 14. yüzyılın sonuna kadar önemli bir konuma sahiptiler. Zakaryanlar'a Gürcü kaynaklarında "Mkhargrdzeli" (Büyük-omuzlu) olarak bilinmektedirler, bu adlandırma aslında Büyük Sargis Zakaryan'ın sıfatıydı. Bu ad Moğollar döneminde tercüme edildi ve daha sonra "Arğutyans" şeklini aldı, bu kelime "Güçlü bilek" anlamına geliyordu.

XVIII. yüzyılın sonundan XIX. yüzyılın başına kadar Gürcistan'daki önemli hanedanlardan olan Arğutyans-Zakaryanlar Rus İmparatorluğu tarafından da tanındılar. Bu soyluların bir kolu "Argutinski-Dolgoruki" olarak Ruslar tarafından tanındılar. Artsruniler soyundan doğan Zakaryan-Arğutyans-Argutinskilerin temsilcilerinin mezarlarının büyük kısmı Ermenistan'ın kuzey dagusu Hağpat ve Sanahin'de bulunuyorlar.

21. KİLİKYA ERMENİ DEVLETİ

Ermeniler Kilikya'nın Otoktonları yani yerlisydiler ve burası eskiden beri onların vatanydı. Büyük Tigran döneminde Kilikya Ermeni İmparatorluğunun bir parçası oldu. IV. yüzyılda tarihçi Amianos Markelianos'un aktardığına göre, Issos Körfezi'ne o dönem "Ermeni Körfezi" deniyordu. Amianos Markelianose göre, X. yüzyılda, Kilikya Ermenilerinin nüfusu bu bölgede o kadar arttı ki, burada yeni Piskoposluk oluşturuldu.

XI. yüzyılda Kilikya'da ve ona yakın bölgelerde Ermenilerin sayısı hızla arttı. 1071 Malazgirt Savaşından sonra Ön Asyada yeni bir durum yaşanmaya başlandı; Selçuklular bölgeye gelmeden önce Bizans doğu bölgelerini kaybetmeye başladı. O dönemde Kilikya'da ve yakın bölgelerde oluşan Ermeni prenslikleri (Aplağarib Artsruni, Pıllartos Varajnuni, Goğ Vasili vs yönetimindeki) gelişemediler. Sadece Prens Ruben, yalnız 3 kaleye sahip olduğu halde 1080'de kendi bağımsız devletini kurabildi ve ona Rubinyan adını verdi.

Kilikya Ermeni Beyliği: Prens I. Ruben'in (1080-1095) yerine oğlu I. Konstantin (1095-1100) geçti ve hükümdarlığı döneminde birçok bölgeyi kendi ülkesine kattı. Vahka kalesi bunlardan en önemlisiydi, burayı beyliğin merkezi haline getirdi.

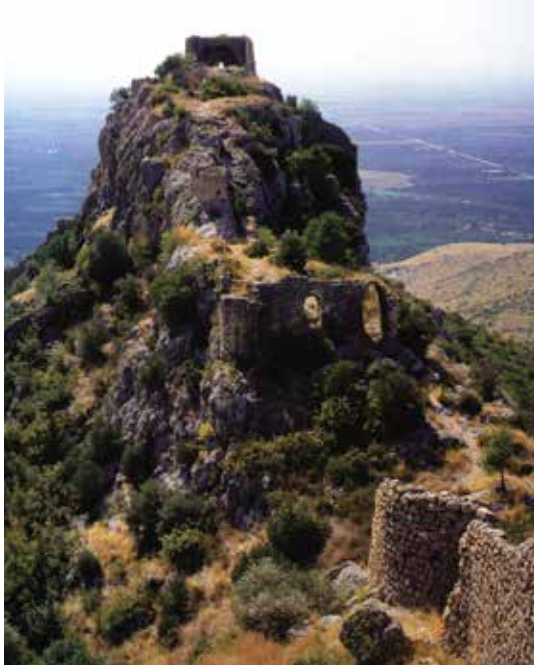
I. Konstantin haçlılar ile iyi ilişkiler kurabildi. Kendisinden sonra tahta çıkan I. Toros ve I. Levon (1129-1137) Kilikya'nın sınırlarını daha da büyüttüler. I. Levon denize yakın bölgeyi de alarak Ermeni Kilikya'sını bir Akdeniz gücü haline getirdi.

Buna bir son vermek üzere Bizans Kralı Komnenos 1137 yılında bizzat Kilikya'ya gelip savaştı, I. Levon'u ve oğullarını esir aldı. Kralın oğullarından sadece Toros kurtuldu ve kaçıp Kilikya'ya geri döndü. Ona diğer kardeşleri Mleh ve Stepane'da destek vererek birlikte babalarından kalan güçlü devleti ayağa kaldırmaya başardılar. Kardeşler Kilikya'nın sınırlarını eskisinden daha da genişlettiler. Kilikya kralı Büyük Toros (1145-1169) 30 bin kişilik Ermeni ordusunu kurdu.

II. Toros'tan sonra yerine kardeşi Mleh (1169-1175) geçti. Mleh daha önce denenmemiş bir siyaset uyguladı, komşu Müslüman ülkeler ile Hristiyan ülkelere karşı anlaşmalar yaptı. Fakat sonunda bir komplonun kurbanı oldu. Hükmettiği yıllarda Sis'i başkent ilan etti. Onun yerine Stepan'ın oğlu III. Ruben (1175-1187) geçti. Ruben 40 yaşındaki kardeşi Levon'u (1187-1219) Kilikya Büyük Prens ilan edip, kendisine din adamlığını seçti.

Krallığın İlanı, II. Levon: 1187 yılında Mısır Sultanı Salahattin Kudüs'ü fethetti ve III. Haçlı seferine (1189-1192) sebep oldu. II. Levon Haçlılar ile bir anlaşma imzaladı, bu anlaşmaya göre Levon onlara yardım edecek bunun karşılığında da Roma İmparatoru I. Friedrich tarafından kral olarak tanınacaktı.

1190 yılında I. Friedrich ölünce Levon'a gönderilecek taç gecikti. I. Friedrich'in oğlu ve yeni

Sis Şehri Kalesi

kral VI. Henri bu görevi gerçekleştireceği konusunda söz verdi ve 1196 yılında II. Levon'a taç verilmesini emretti.

Bunu duyan Bizans İmparatoru III. Aleksios Angelos 1196 yılında Levon'a taç, kraliyet elbiseleri ve Aslanlı bayrağı gönderdi. 1197 yılının sonunda VI. Henri'nin gönderdiği taç da Levon'a ulaştı. II. Levon Kilikya'yı Doğu'nun en güçlü Hristiyan ülkesi haline getirmek istiyordu, bu sebeple taç törenini, Hz. İsa'nın doğumunun kutlandığı (Noel), 6 ocak tarihi olarak belirledi. 1198 yılında, Aziz Sofya Ana Katedralinde taç töreni gerçekleşti. Törene Bizans, Roma İmparatorluklarından, Bağdat Abbas Halifeliğinden ve diğer komşu ülkelerden heyetler katıldı.

II. Levon bu törende "Tüm Ermenilerin Kralı, Kilikya Kralı ve

"MUHTEŞEM" LEVON DÖNEMİNDE KİLİKYA ERMENİ KRALLIĞI

Korikos Deniz Kalesi

İsaurya Kralı” sıfatlarını aldı, bu sıfatlar II. Levon’un ne kadar büyük bir bölgeye hakim olduğunu gösteriyordu. O dönem II. Levon’un (Kral olduktan sonra ona I. Levon denildi) taç giyme töreni, Ani Ermeni Krallığının şanına eş değerd.

Kilikya Ermenistan’ı II. Levon döneminde daha önce görülmemiş bir gelişme ve refah yaşadı. Yükselen ekonominin en önemli tezahürü o dönem altın çağını yaşayan para dolaşımı oldu.

Kilikya parası olan “*Tagvor*” (*Tagavorakan* (kraliyet) kelimesinin kısaltılmış şekli) önemli bir uluslararası para birimi haline geldi. Kilikya krallarının üzerinde hem kral resimleri hem de kralların isimleri bulunuyordu.

II. Levon Venedik, Cenova, Pisa ve diğer şehirler ve ülkeler ile önemli ticaret anlaşmaları imzaladı. Kral aynı zamanda Hristiyan devletlerle sıcak (aynı zamanda evlilikler sayesinde akrabalık) ilişkileri kurdu.

II. Levon, Kral olduktan sonra “Kral I. Levon” adını aldı, Ermeni tarihinde ise “Büyük” “İyi Yürekli” “Kahraman” ve “Muhteşem” sıfatları ile anıldı.

1219-1375 Yıllarında Kilikya Ermeni Krallığı: II. Levon’un ölümünden sonra yeni kral için arayışlar başladı. Nihayet, 1226 yılında II. Levon’un kızı Zabel ile evlenen I. Hetum (1226-1269) tahta çıktı, böylece Hetyumyanlar dönemi başlamış oldu.

I. Hetum’un tahta çıktığı ilk yıllarda, doğudan Moğol istilaları başladı, Hetum 1254 yılında onların başkenti Karakorum da Moğollarla bir anlaşma imzaladı.

Kilikya sikkeleri ve aleti

VI. Levon (Kral Levon V) mezarı, Paris San Denis Kraliyet Mezarlığı

Bu anlaşmaya göre Ermeniler ve Moğollar Kilikya çevresindeki askeri faaliyetler çerçevesinde birbirlerini destekleyeceklerdi. Bunun dışında Moğol hükümdarlığında bulunan bölgelerde Ermeni tüccarlar ticaret yapma hakkı kazandılar, Ermeni Kilisesine de yine bu bölgede özel statü tanındı.

1260'lı yıllarda Kilikya Ermenistan'ı yeni bir uluslararası durumla karşı karşıya kaldı. Haçlıların eski gücü kalmamıştı fakat Akdeniz'in doğusunda Mısırlı Memluk Sultanlığı Hristiyanlara karşı güçlü bir savaşa girmişti. Kaçınılmaz olarak Kilikya da Mısır'ın başlattığı bu savaşlardan etkileniyordu.

III. Levon (1269-1289) ve sonraki dönemde Kilikya Müslüman devletlerin saldırıları sonucunda bir abluka içinde kalıyordu. Ermenilerin Avrupa'daki Hristiyan ülkelere özellikle Papa'ya gönderdikleri yardım talepleri genelde aynı cevabı alıyordu: Yardım ederiz ama Ermeni kilisesi Papa ile bir anlaşma "unia" (Latince: *Birlik*) imzalayacak yani Katolikliği seçecek. Bu gelişme Ermenistan'da iki zıt siyasi grup oluştu, birleşmek isteyenler ve birleşmek istemeyenler, bu durum ülkenin içinde bulunduğu durumu daha da zorlaştırdı.

1307 ve 1316 yıllarında yapılan kilise toplantıları ile Ermeniler Roma kilisesine katılmaya karar verdiler, fakat bu karardan sonra Müslüman devletlerin Kilikya'ya yaklaşımı çok daha düşmanca olmaya başladı. Bu gelişmelerden sonra bile Hristiyan Batı'dan bir yardım gelmedi. 1361 yılındaki toplantıdan sonra Ermeniler Roma Kilisesine katılma kararından vaz geçtiler.

1373 yılında tahta Kilikya'nın son kralı Levon VI (Kral olarak Levon V) çıktı. 1374 yılının sonunda Mısır birlikleri tekrar Kilikya'ya saldırdılar ve 5 Ocak 1375'de Sis'i istila ettiler. Şubat ayında bu kuvvetlere Halep Sultanlığının askerleri de katıldı. Kahramanca mücadele ederken komutan Liparit öldürüldü, 22 Nisan'da ise VI. Levon teslim olmak zorunda kaldı. Tutuklandı ve Mısır tarafından esir alındı. 1375 yılı Kilikya Ermeni Krallığının sonu oldu.

Krallığın yöneticileri bu olaylardan sonra takip eden 50 yıl boyunca bağımsızlığı tekrar kazanmaya gayret ettilerse de, başarılı olamadılar. 1382 yılında Avrupa yöneticileri sayesinde VI. Levon kurtulup, Avrupa'ya gelip hayatı boyunca burada ikamet etti (1396). Bu yıllarda Kral Levon, Kilikya Ermeni Krallığını kurtarmak için yeni planlar tasarlar fakat başaramaz. Kralın mezarı Paris Saint Denis nehri kıyısındaki krallar Mezarlığında bulunmaktadır.

Bagratuniler Ermeni Krallığı, Zakaryan Beyliği ve üç yüz yıl boyunca varlığını sürdüren Kilikya Devleti eğitim, bilim ve kültürün gelişimi için en iyi koşulları sağladılar.

IX-XIV. yüzyıllarda Ermenistan'da iki kademeli bir sistem mevcuttu, ilköğretim okulları (eğitim 3-4 yıl) ve yüksek öğretim (7-8 yıl) vardı. En belirgin ve ünlü okullar, Ani, Argina, Kars, Hağpat, Sanahin, Goşavank (ya da Getik), Keçaris, Ayrivank, Narek Manastırı, Sis, Tarson (Tarsus), Gladzor, Tatev ve diğer okullardı.

Tarih Bilimi bu yıllarda oldukça gelişti. Hovhannes Draskhanakerttsi Movses Khorenatsi'nin yolundan giderek Ermenilerin atası olan Hayk'tan başlayarak bulunduğu güne kadar (924-925) yaşanan tarihi olayları "Ermeni Tarihi" adlı çalışmasında topladı.

Daha sonra Kirakos Gandzaketsi (XIII. yy.) 1260 yılını da kapsayan, Hristiyan Ermenistan'ın tarihini yazdı.

Tarihin bu döneminde yeni tarihi konulara yönelimler görüldü. Hanedan tarihi, kronikleri ve dünya tarihi konularında yeni çalışmalar yapıldı. Dünya tarihi konusunda çalışanların başında Stephanos Taronetsi Asoğik (XI. yy.) ve Vardan Areveltsinin (XIII. yy.) isimleri gelmektedir.

Hanedan tarihi yazan tarihçilerin önde gelen temsilcileri Tovma Artsruni ("Artsrunilerin aile öyküsü") ve Stephanos Orbeliandı ("Sisakan devletinin tarihi").

Kronoloji ve anı türünde çalışan en önemli tarihçiler Aristakes Lastivertsi, Matteos Urhayetsi, Samvel Aneci, Mkhitar Aneci ve Komutan Smbattı (Kilikya Ermenistan).

Bu dönem Ermeni felsefesinde en yaygın olan akım Neoplatonizm felsefesi idi. Bu akımın en önemli temsilcisi Davit Anhakht. Anhakhtın üzerinde en çok çalıştığı konu Tanrıya yaklaşmak, benzetmek, karışmak konularıydı. Bu konularda çalışırken hem bilim hem inanç yollarını deniyordu. Bu fikirler Grigor Narekatsi'nin (951-1003) de ilgisini çekmiş, o bu konulara "Trajediler Kitabı" adlı çalışmasında değinmiştir.

Grigor Magistros Pahlavuni (X-XI. yüzyıllar) aynı şekilde Neoplatonist idi. Pahlavuni bir çok felsefe eserini Ermeniceye tercüme etti, ve "Notlar" adlı çalışmayı yaptı.

Ermeni doğa felsefesinin kurucusu önemli bir filozof, doğa bilimci ve şair olan Hovhannes Sarkavag İmastaser (XI-XII. yüzyıllar) bu alanda önemli çalışmalar yaptı.

XIII-XV. yüzyıllarda, Kilikya Ermenistan'ında felsefe konusunda en ünlü isimler Vahram Rabuni (XIII. yy.), Hovhannes Yerznkatsi (XIII. yy.), Hovhan Vorotnetsi (XIV. yy.) ve Grigor

Grigor Narekatsi

Ağtamar, Kutsal Haç Kilisesi

Tatevatsi idi (XIV-XV. yüzyıl). Doğa felsefesi konularında aynı zamanda “Hekimler Başı” Mkhitar Heratsi (XII. yy.) ve Grigoris’in (XIII-XIV. yüzyıllar) ve diğer filozofların dikkat çekici felsefi görüşleri olmuştur.

VIII. yüzyılda, Hovhan Odznetsi’nin çabalarıyla, “Ermeni Fıkıh” çalışması oluşturuldu, bu kilise çalışmalarında düzenlemeler yapılmasını kolaylaştırmak için öngörülmüştü. Davit Alavkavorti de daha sonra aynı alanda çalıştı (XI-XII. yy. başları).

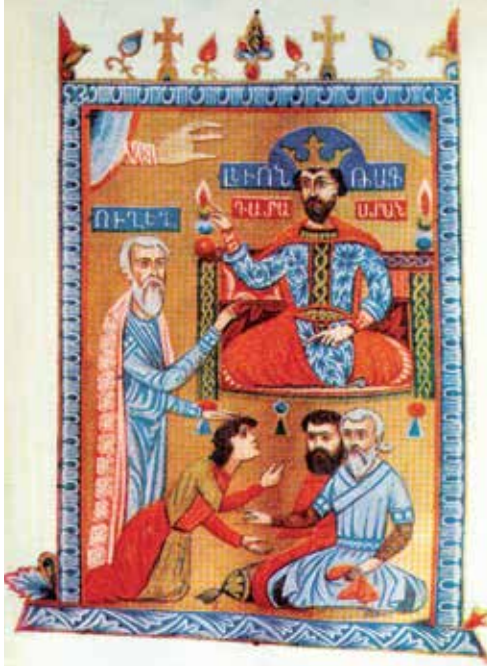
Hukuk konusunda daha sonra Mkhitar Goş’da çalışmalar yaptı, gündelik hayatın her alanında düzenlemeler yapılmasını sağlayacak “Yargı Kitabı” adlı eseri yayınladı. Ortaçağda bu eser farklı dillere tercüme edildi.

Ermeniler dışında Rum, Süryani ve diğer halkların da yaşadığı Kilikya Ermenistan’ında, yıllar boyunca bir Ermeni yasası oluşturulamamıştı. Bu açığı kapatmak için Nerses Lambronatsi XII. yüzyılda Bizans ve Haçlılara ait bir takım yasaları tercüme etti. Hukuk alanında asıl düzenlemeyi komutan Smbat yaptı. Smbat öncelikle, “Antakya Kurallarını” tercüme etti ve daha sonra Mkhitar Goş’un “Yargı Kitabı” adlı eserine dayanarak Kilikya Ermenistan’ına uygun yeni bir “Yasa Kitabı” yarattı.

Bahsi geçilen dönemde Ermeni edebiyatı çok ilerledi. İlahiler, kilise şarkıları yazıldı. Dini eserlerinin yanı sıra, edebiyat eserleri de yaratıldı, bunlardan en önemlileri “Hazine” ve “İlahiler” çalışmaları oldu.

Grigor Narekatsi’nin muhteşem çalışmalarının yanı sıra Ermeni kültürünü zenginleştiren diğer isimler Nerses Şnorhali, Grigor Tğa, Frik, Hovhannes Erzknatsi, Konstantin Erzngatsi ve Hovhannes Tlkurantsi’nun eserleri oldu.

Halk yazılan destanlar ile eski dönemlerdeki kahramanları anyordu. XI. yüzyılda Grigor Magistros Pahlavuni, Hükümdar Artaşes hakkında bilgi veren önemli eserlere imza attı. Edebiyat eserleri çoğalıyor ve geliyordu, Sasun Delileri adlı ve farklı epiklerler yazıldı.

V. Levon (IV.), Adil Kral, (Sargis Pitsak 1331)

Ermeni folklorun önemli bir bileşeni olan masalların ortaya çıkması, masal ve hikaye yazımı konusunda da edebiyatın gelişmesini sağladı. Bu alanda en tanınan yazarlar Mkhitar Goş ve Vardan Aygektsi oldular. Bu yazarlar büyük bir masal koleksiyonu oluşturdular. “Masal Kitabı” ve “Tilkinin Kitabı” bu alandaki en önemli çalışmalardı.

Ulus devlettin gelişmesi, Ermeni mimarisinin ilerlemesi için başlıca katalizör oldu. IX-XIV. yüzyıllarda anıtlarda antik Ermeni mimarisi izleri vurgulanıyor, böylece geçmiş yüzyılların mimari kültürel geleneğini yeni çalışmalarda da aktarılıyordu. Bu en çok Ani (baş mimar Trdat) ve Aġtamar’daki (mimar Manuel) tarihi eserlerinde görülebilir.

Bu dönemde çok sayıda manastır (Tatev, Sevan, Khatskonk, Horomos, Gndevank vs.) inşa edildi. Kale inşasına da bu dönem büyük önem verildi.

Mimarlık sanatındaki gelişme heykel sanatının da gelişmesine yardımcı oldu. Dini ve dünyevi konularda çok sayıda eser verildi (Aġtamar ve Ani başta olmak üzere). Ermeni sanatında heykeltıraşlık büyük önem kazandı, Haçkar sanatı (Taş Haçlar) başlı başına ayrı bir kol haline geldi ve dünya standartlarında eserler yapılmaya başlandı.

Duvar resmi sanatı da aynı şekilde heykel sanatının bir kolu olarak gelişmeye başladı. Olağanüstü eserler arasında Aġtamar, Ani ve Tatev freskleri çok büyük önem taşır.

Bir başka önemli sanat olan Minyatür sanatı bu dönemde altın çağını yaşadı. Ermenistan ve Kilikya’da minyatür sanat eğitimi veren okullar açıldı, minyatürün en önemli sanatçıları Toros Roslin ve Sargis Pitsak oldular ve muhteşem eserler yaratılar.

23. XV- XVII YY'DA ERMENİSTAN

1375 yılında Kilikya'daki son Ermeni krallığı sona erdi. Ermeni Yüksek Platosuna Zakaryanlar'ın hükümdarlığından sonra, önce Moğollar daha sonra ise Osmanlı ve Persler hakim oldular.

İlk olarak 1555'de, daha sonra ise ikinci kez 1639 yılında Ermenistan, Osmanlı Devleti ile Sefevi İran arasında bölündü. Ermeni kültürünün bu dönemlerde gelişmemesinin yanı sıra, Müslüman yetkililer sık sık Hristiyanların temel insan haklarını ihlal ettiler.

Ermenistan, Osmanlı-İran savaşları sahnesi haline getirilmişti. Bu savaşlardan dolayı halk ülkeyi terk ediyor ve ayrıca din değiştirme ve tehcirler(sürgün)de uygulanıyordu ve bunlarda en önemlisi 1604 yılında gerçekleşti. Şah Abbas 300 bin Ermeni'yi Doğu Ermenistan'dan (Kars ve Çulfa bölgeleri) Sefevi İmparatorluğuna sürdü.

Ülkenin gerçek sahipleri sayılan aristokrat sınıf yüzyıllar boyunca düşman güçler tarafından zayıflatıldı ve yok edilmek istendi. Ermeni hanedanları, kademeli olarak yok edildi böylece Ermenistan'da sadece "adacıklara" benzetebileceğimiz özerk beylikler kalabildiler.

Kurtuluş Mücadelesinin Tezahürleri: Kilikya Krallığı yıkıldıktan sonra 50 Ermeni Prens onu tekrar canlandırmaya çalıştılsa dahi başarılı olamadılar.

1465 yılında Ağtamar adasındaki Surb Haç kilisesindeki törenle Smbat Artsuni-Sefedinyan "Ermeni Kralı" ilan edildi. Fakat Ağtamar adası ve çevresindeki çeşitli kıyı köylerine yayılmış

Tatev Manastırı

bir devletin ömrü uzun olmadı. 1471 yılından sonra bu devletten bahsedilmediğine göre, Ermenistan bağımsızlık için son şansını da kaçırmış oldu.

Devletin olmaması Kilise'nin bağımsızlık için tek çıkar yolu oldu. Bize ulaşan bilgiler kilisenin diğer Hristiyan ülkelerin de yardımını almayı ve tekrar bağımsızlık kazanmak için planlar yaptığı toplantılar düzenlediğini gösteriyor.

1547 yılında Ejmiatsin'de Katolikos V. Stephanos Salmastetsi Ermenistan kurtuluşu için gizli bir toplantı yaptı. 1548 yılında onun başkanı olduğu bir heyet Avrupa'ya müzakerelere gider fakat 1551 yılında hiç bir sonuç almadan geri döner.

1562 yılında Mikayel A. Sebastatsi yine gizli bir toplantı tertip eder. Abgar Yevdokatsi (Tokatetsi) başkanlığındaki bir heyeti Venedik Cumhuriyeti ve Papa ile müzakereler yapmaya Avrupa'ya gönderir fakat bu müzakereler de olumsuzlukla sonuçlanır.

1575 yılında Patrik vekili Tadevos Avrupa'ya bir ziyarette bulunup, Papa, Polonya ve Venedik kralları ile görüşüyor. Aynı yıl, Sis Katolikosu II. Khaçatur Zeytuntsi yine Papa'ya yardım talebinde başvurur. 1584 yılında yeni Sis Katolikos'u I. Azarya Jughayetsi yine Papa'dan yardım ister. Bu görüşmelerde Ermeni din adamları Katolik olmayı kabul ettiklerinde halde müzakerelerden olumlu cevap çıkmaması dikkat çekicidir.

Batıda meyve vermeyen çabalar Ermenilerin mücadelesinde zayıflamaya yol açtı. XVII. yüzyılın ortasında Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik Cumhuriyeti arasındaki Girit savaşı

Hagia Meghapat'ın yayınladığı kitap yayınlamıştır (1512-1513)

(1645-1669) sırasında Ermenilerin mücadeleleri yine canlandı, çünkü bu savaş vesilesi ile Avrupa'da Osmanlı karşısı genel bir birleşmeye gidecekti.

Kültürel Hayat: Yabancıların yüzyıllar süren acımasız hakimiyetinin ağır sonuçları oldu. Kültürel hayatta genel bir düşünüş gerçekleşti. XV yüzyılda, Ortaçağ'ın son Ermeni üniversitesi olan "Tatev Üniversitesi" de kapandı.

Ermenistan sınırları dışında az sayıda kültür merkezler bulunmasına rağmen, bu dönemde Ermeniler yine de önemli kültürel eserler verebildiler.

1512 yılında Hakop Meğapart'ın çabalarıyla Venedik'de ilk Ermeni matbaa çalışmaları başladı. İlk Ermenice basıklı kitap "Urbatagirk" (Cuma Kitabı) oldu. 1567 yılında, Meğapart'ın ölümünden sonra matbaa çalışmaları Konstantinopolis'te (İstanbul) Abgar Yevdokiatsi (Tokhatetsi) tarafından devam ettirildi.

XVII. yüzyılda Lviv, Livorno ve Yeni Çulfa'da Ermeni matbaaları açıldı. Ermenistan'da ise ilk matbaa Katolikos Simeon Yerevantsi'nin çabalarıyla 1771 yılında kuruldu.

Tarih Bilimi konusunda Tovma Metsopetsi'nin (XV. yüzyıl) Timurlenk'in fetihlerini anlatan çalışması çok önemlidir. Arakel Davrijetsin (XVI-XVII. yüzyıllar) "Tarih" adlı eserinde Ermenistan'ın 1602-1662 yılları arasındaki dönemini yansıtmaktadır.

Ermenistan'ın XVII. yüzyılın ilk yarısındaki tarihi gelişmelerine ise Grigor Daranağetsu "Kronoloji" Zakarya Kanakertsı ise "Historiyografi" adlı eserlerinde yer vermişlerdir.

Döneminin en ünlü düşünürlerinden biri İstanbul Ermeni'si Yeremia Çelebi Kömürçüyandı (XVII. yüzyıllar). Kömürçüyan, tarih, dilbilgisi, edebiyat ve basın konusunda oldukça önemli eserler vermiştir. Yeni Çulfa Simeon Jügayetsi'nin (XVI-XVII. yüzyıllar) "Mantık" ve "Dilbilgisi" eserleri oldukça ün elde etmişti.

Edebiyat alanında "Şarkılar" ve "Tilki Kitabı" adı verilen eserler ile halk edebiyatı eserleri toplanmış oluyordu.

Doğa, güzellik ve sevgi, adalet ve vatansızlık konuları hakkında şiirleri olan Mıgırdiç Nakkaş (XV. yüzyıl), ve Grigoris Ağtamaretsi (XVI. yüzyıl) dönemin en ünlü şairlerindendir. Tüm zamanların en büyük aşk ozanı ise Nahapet Kuçakdı (XVI. yüzyıl).

XV-XVII. yüzyıllarda yazılan seyahatnameler (yolculuk notları) aynı zamanda Ermeni edebiyatında yeni bir tarz olan seyahatnameler yazımının de gelişmesine sebep oldu.

Tıp alanında ünlü isim Amirdovlat Amasiatsi (XV. yüzyıl), Osmanlı sultanının özel doktoru olmuştu. Onun tıp alanındaki çalışmaları halk için anlaşılır dilde bir kitapta toplanmıştı. Baytarlık (veterinerlik) konusunda da ise Abraham Kostantinopolsetsi (XVII. yüzyıl) önemli eserler vermişti.

Minyatür sanatı ve halı dokuma alanlarında da önemli yol kat edildi. Haçkar sanatı da oldukça gelişmeye başladı.

Ermeni Mimarlar aralarında çok sayıda kilise ve köprüler olan yeni anıtlar inşa ettiler. Birçok kilise çevresine duvarlar örüldü. Ermeni mimarlar yabancı ülkelerde de şaheserler yarattılar.

IV. BÖLÜM: YENİ DÖNEM

ERMENİ KURTULUŞ HAREKETİ (XVII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE XVIII YÜZYILIN SONU).

24.

RUSYA'NIN DOĞU ERMENİSTANI İŞGALİ

XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ermeni Kurtuluş Hareketi: 1645-1669 yıllarında Venedik Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki savaş Ermeniler, Yunanlılar ve Asuriler için tekrar bağımsızlık umutları uyandırdı. Planlar yapıldı, Ermeni yetkililer (Khaçatur Gağatatsi, Mahtesi Murad Bakhişetsi, Hoca Arakel, Hovahannes Tütünci vs) ve Hıristiyan dünyanın önde gelen liderleri arasında bir dizi görüşmeler yapıldı. Ama Venedik'in yenilmesi sonucunda planlar gerçekleştirilemedi.

Ermeniler 1670-lerde Avusturya, Polonya, Venedik ve Rusya tarafından yeni oluşturulan Osmanlı karşıtı cepheye bel bağlamaya başladılar. Katolikos Hakob Juğayetsi, Gandzasar Katolikosu Petros ve Yeni Culfa'daki Ermeni tüccarların yardım ricası ile Papa'ya, Avusturya İmparatoru'na ve Rus Çarı Aleksey'e başvurular.

1677 yılında Hagop Juğayetsi, Ejmiatsin'de yaptığı gizli görüşmede Katolikos'un önderliğindeki bir heyetin 1679 önce Gürcistan sonra Konstantinopolis, daha sonra ise Papa ve Polonya kralı Jan Sobeski ile temasa geçmesi kararını aldı ve Gürcistan'a gitti. Ancak, Ağustos 1680 yılında Hagop Juğayetsi ölünce, heyet Ermenistan'a dönme kararı aldı.

İsrail Ori'nin Faaliyetleri: XVII. yüzyılın sonunda ve XVIII. yüzyılın başında Ermeni kurtuluş mücadelesinin en önemli ismi İsrail Ori oldu. Ori, Pfalz Prensi John Wilhelm kanalı ile Ermenistan'ın kurtuluş planlarını hayata geçirmeye çalışıyordu.

İlk olarak, Avusturya İmparatorluğu, Toskana Dukalığı ve Pfalz Hükümeti'nin beraberce Ermenistan'a bir sefer düzenlemesine karar verildi. Bu plan gerçekleştirilemeyince, Ori 1701 yılında Rusya'ya gitti ve I. Petro (Büyük) ile bir görüşmede bulundu. Böylece bağımsızlık ve kurtuluş hareketimize ilk defa Ruslar da müdahil olmuş oldular.

İsrail Ori'ye, İsveç'e karşı açılmış Kuzey Savaşı biter bitmez I. Petro'nun Ermenistan'ın kurtuluş konusu ile ilgileneceği konusunda söz verdi. Bu nedenle, o günlerde Ori'nin başkanlığını yaptığı heyet bilgi alışverişi yapmak için İran'a gitti. 1708-1711 tarihlerinde İsrail Ori İran'da önemli temaslarda bulundu, büyük yetkileri olan Ermeniler ile tanıştı ve fikir alışverişinde bulundu. Ne yazık ki, Ori, 1711 yılında Astrahan'da aniden öldü. İsrail Ori'nin planlarını arkadaşı ve yardımcısı öğretmen Minas Tigranian devam ettirmeye çalıştı.

Artsakh (Karabağ) ve Syunik'de 1722-1730 Tarihindeki Kurtuluş Hareketi: 1722 yılında

İsrail Ori, Hovsep Arğutyanyan, Şahamir Şahamirian

İran yönetimi altında isyana kalkışan Afganlar, İran'ın başkenti İsfahan'ı ele geçirip, Hüseyin Şah'ı öldürdüler. Bu durumdan yararlanmak için, I. Petro'da aynı yıl İran'a karşı saldırıya geçti.

Rus ordusuna katılmak niyeti ile, Gürcü Kralı VI. Vakhtang'ın 30 bin ve Gandzasar Katolikosu Esai Hasan-Jalalyan'ın 12 bin kişilik orduları Gandzak (Gence) yakınındaki Çolak'da bir araya geldiler. Fakat, iki ay sonra, Kasım ayında I. Petro'nun savaşı bitirdiği ve Astrahan'a geri döndüğü haberi geldi. Gürcü birlikleri Gürcistan'a, Ermeni birlikleri ise Artsakh'a döndüler.

Artsakh'a geri dönen Ermeni ordusu bağımsız bir hükümet kurulduğunu ilan etti. Kurtuluş hareketinin ideolojik lideri Esai Hasan-Jalalyan, silahlı kuvvetlerin genel komutanı ise Avan Yüzbaşı idi.

1722'de Syunik'teki Ermeniler de isyan ettiler. Bu isyanı organize eden Gürcü Ordu Ermeni Generali Davit Bekdi. Syunik'de merkezi Halidzor kalesi olan özerk bir Ermeni hükümeti oluşturuldu. 1728 yılında Bek'in ölümünden sonra, yerine Komutan Mkhitar geçti ancak 1730 yılında Mkhitar'ın öldürülmesinden sonra yönetim lağv oldu.

Artsakh ve Syunik'de mücadelenin her aşamasında Rus birliklerinden yardım geleceği konusunda büyük beklenti ve umut vardı. Oysa 1724 yılında Rusya Türkiye ile gizli bir anlaşma imzalamıştı. Bu anlaşmaya göre Hazar bölgesi Rusya'ya geçerken, Artsakh ve Syunik ise Osmanlı İmparatorluğuna geçiyordu.

Şaşırtıcı bir şekilde, Rusya'nın yardımına güvenip yaklaşık 9 yılı boşuna kaybeden otonom Karabağ ve Syunik bağımsızlıklarını ilan edemediler.

XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ermenistan Kurtuluş Mücadelesi: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Ermenistan Kurtuluş Mücadelesinin en önemli merkezlerinden biri Hindistan'daki Ermeni Cemaati olurken, bu hareketin önderi ve temsilcisi Hovsep Emin idi. Emin, 1751 yılında İngiltere'ye yerleşmiş ve İngiliz hükümeti ile önemli bağlantılar kurmayı başarmıştı. Ermenistan'ın kurtuluşu konusunu İngiliz Başbakanı Peet'e ve Rusya Başbakanı Vorontsov'a açan da yine Emin olmuştu.

Hovsep Emin Gürcü Kralı I. Herakles'in başkanlığında yönetilecek Rusya destekli, ortak bir Ermeni-Gürcü devleti fikrini ortaya attı. Emin aynı zamanda Ermeni yöneticiler ile ilişkilerini

geliştirdi ve bazı taleplerde bulundu, kendisine en çok destek veren, Muş Surb Karapet Manastırını yöneticisi Episkopos Hovnandı. Fakat Yerevan Katolikosu Simeon Yerevantsi, Emin'in planını bir macera olarak nitelendirerek, destek vermiyordu.

Planları başarısız olduktan sonra, Hovsep Emin Hindistan'a döndü. 1770-lerde Madras'daki Şahamir Şahamiryan'ın kurtuluş grubu ile işbirliği içine girdi.

1771'de Madras'da kurulan siyasi grubun çekirdeğini oldukça zengin olan Şahamir Şahamiryan ve oğluları Hakob ve Yeğiazar, Armenolog Movses Bağramyan, işadamı Grigor Khojajanyan ve diğerleri oluşturuyorlardı. Şahamiryan Karabağ'daki melikler, Ejmiatsin ve Gandzasar Katolikosları ve Gürcü kralları II. Irakli ve XII. Giorgi iyi ilişkiler içindeydi.

1772 yılında Madras'da Ermeni Yayınevi kuruldu ve özgürlük fikirleri savunan bir dize kitaplar yayımlandı. Movses Bağramyan kısaca "kitabı" Ermenistan'ın Kurtuluğu için en önemli araç olarak görüyordu. Yayınevinin en önemli kitaplarından biri de, "Ünün Tuzakları" adlı yayını oldu. Bu kitap kurulacak Ermenistan'ın Parlamenter bir Cumhuriyet olacağını varsayıyordu.

Aynı dönemde, Rusya'daki Ermeni yetkililerin (Movses Sarafyan, Başpiskopos Hovsep Aręutyan, Hovhannes Lazaryan ve diğerleri) de umudu Rus İmparatoriçesi II. Katarina'nın yardımı ile kurtarılacak ve daha sonra Rus koruması altına girilecek bir Ermenistan'dı.

Rusya tarafından Doğu Ermenistan'ın Alınması: XIX. yüzyılın ilk yarısında Rusya tarafından Doğu Ermenistan alındı.

1801 yılında Doğu Gürcistan'ın yönetimi altındaki Ğazağ, Lori-Pambak ve Şamşadin bölgeleri Rusya'ya geçti. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında ise, Rus-İran savaşı sonucunda Aras'ın kuzeyinde kalan tüm Ermeni toprakları İran'ın egemenliğinden çıkarak Rusya'ya geçti. 1828 yılında Yerevan ve Nahcivan'daki eski hanlıklar ve Ordubad kırsalındaki diğer alanlar Rusya egemenliği altında bir **Ermeni Eyaleti** haline geldi. Bu Ermeni Eyaleti Rus İmparatorluğu dahilinde sadece 12 yıl (1828-1840) varlığını sürdürdü.

1828-1829 yılları arasında yaşanan Rus-Osmanlı savaşları sonunda Ermeni topraklarından sadece Akhaltsikhe ve Akhalkalak bölgeleri Rusya'ya geçti (Oysa Batı Ermenistan'ın oldukça büyük bir kısmı o zaman kurtarılmıştı).

1826-1828 ve 1828-1829 yıllarındaki savaşlardan sonra, Pers ve Osmanlı savaştan sonra, 120-125 bin Ermeni Rus egemenliği altındaki bölgelere taşındı. Böylece dramatik şekilde bölgedeki demografik tablo değişmiş oldu. Doğu Ermenistan'da yoğunlaşan Ermeni nüfusu daha sonra Ermeni devletini kuracaktı.

1877-1878 yıllarındaki Rus-Osmanlı Savaşı ve Berlin Kongresi'nden sonra, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya geçerek, Kars Eyaleti adını aldılar. Bu eyalet daha sonra tekrar Türkiye'nin egemenliği altına girdi.

1877-1878 Rus-Osmanlı savaşı ve Ermeni Sorununun Uluslararası

Platforma Taşınması: 1875-1876 yıllarında Balkan yarımadasında yaşanan bağımsızlık mücadelesini bahane ederek 12 Nisan 1877'de yılında Osmanlı Rusya'ya savaş açtı.

Savaş bir yıldan daha az sürdü, Osmanlı kaybetti. 19 Şubat 1878'de San Stefano kırsalında (bugün Yeşilköy) imzalanan anlaşmaya göre, Kafkas Cephesinde, Kars, Ardahan, Batum, Alaşgerd ve Beyazıt Rusya'ya verilecekti. Osmanlı egemenliği altında kalan Ermenilerin geleceği anlaşmanın 16, 21, 25 ve 27. maddelerinde ele alınıyordu. "San Stefano Antlaşması'nın" bu maddeleri sonucunda Batı Ermenistan'da Ermenilerin, Kürtler ve Çerkezler'den korumak ve hayatlarını güvence altına almak amacıyla reformlar yapılacaktı.

Plana göre, 6 ay içinde Osmanlı reformları uygulayacak, bu arada da Ruslar askerilerini Batı Ermenistan'dan aşamalı olarak çıkaracaklardı.

San Stefano antlaşması sayesinde Rusya bölgede oldukça güçlü bir konuma geçti, bu tabii ki Batılı büyük güçlerin hoşuna gitmedi. Böylece bu ülkeler (özellikle İngiltere ve Avusturya-Macaristan) Rusya'yı savaş ile tehdit ederek, anlaşmanın uluslararası platformda tekrar incelenmesi gerektiğini belirttiler. 1 Haziran 1878 yılında başlayan kongre 1 Temmuz'a kadar devam etti.

Kongreden haberdar olan Khrimyan Hayrik (Mkrtich Khrimyan) başkanlığında bir heyet kurarak kongreye katılma talebinde bulundular. Fakat, Roma, Paris, Londra ve St. Petersburg da yapılan Kongrelerden hiçbirine katılmaya hak kazanamadı.

Berlin'de Ermeniler konusunda daha önce kabul edilen 16. Maddenin yerine yeni 61. Madde Kabul edildi, böylece daha önce kullanılan "Ermenistan" kelimesinin yerini "Ermenilerin yaşadığı bölgeler" ifadesi almış oldu. Osmanlı,Rusya'ya Alaşkert ve Beyazıt'ı verecekti (Madde 60).

Kongre aynı zamanda Ermeniler için yapılacak reformlarını denetlemek amacı ile Rus güçlerinin bölgede kalmasının gerekmediğini, bu reformların batılı büyük güçlerin denetlimi altında yapılacağını kabul etti. Kısaca, Ermeni sorununun çözümü aralarında oldukça büyük çıkar çatışmaları olan farklı büyük güçlerin, otoritesine teslim edilmiş oldu. Böylece Osmanlı hükümeti sadece Ermenilerin can güvenliğini sağlamak için yapacağı reformlardan vazgeçmekle kalmadı, Ermenileri kitlesel olarak katletmeye başladı.

Berlin Kongresi'nden sonra yaşadığı hayal kırıklığını "Demir Kepçe" adlı bir makale ile dile getiren Khrimyan Hayrik, Ermenilere sadece kendi güçlerine güvenmeleri gerektiğini ve silahlı mücadeleye başvurmaları çağrısında bulundu. Onlara cesur Zeytinlu ve Sasunluları örnek gösterdi.

"Ermeni Kurtuluş" Grupları ve Siyasi Partilerin Oluşumu: Ermenistan'nın kurtulmasını (bağımsızlığını tekrar kazanmasını) sağlamak için gizli gruplar, örgütler ve siyasi partiler kuruldu ve mücadele etmeye başladılar.

Khrimyan Hayrik

“Hayriye ortaklığı” (1869, Gyumri), “Kurtuluş için Birlik” (1872, Van), “Vatanseverlik bürosu” (1874, Vanadzor), “Kara Haç” (1878, Van), “Vatan’ın müdafisi”, (1878, Erzurum) “Yurtseverler Birliği” (1881, Moskova) ve diğer kurtuluş örgütleri çok tanınmış.

1880’lerden sonra bu örgütler faaliyetlerini ulusal-siyasi partiler olarak devam ettirdiler. Böylece hem kendi grupları hem de faaliyet alanları büyümüş olacaktı.

1885 yılında Van’da M. Avetisyan (Terlemezyan) başkanlığında Armenakan partisi kuruldu, parti adını Fransa’nın Marsilya kentinde M. Portugalyan tarafından yayınlanan “Armenia” gazetesinden aldı.

1887’de Cenevre’de A. Nazarbekyan, M. Vardanyan ve R. Khanazat ve diğerleri Hınçakyan Partisini kurdular, bu parti de adını yine “Hınçak” adı ile yayınlanan resmi gazetelerinden almaktaydı.

1890 yılında Tiflis’de K. Mikayelyan, S. Zavaryan, St. Zoryan (Rostom) ve diğerleri Ermeni Devrimci Federasyonu (*Daşnakcutyun*) partisini kurdular. *Daşnakcutyun*’un resmi yayın organı “Droşak” (Bayrak) oldu.

Üç parti de kurulduğu andan itibaren Batı Ermenistan’ın kurtuluş hareketine katıldılar. Bu yönde örgütlenme, propaganda ve halkın silahlanması maksatlı aktiviteleri desteklediler.

Fedai (Gerilla) Hareketi: Osmanlı zulmüne karşı 1880’lerde başlayan gerilla hareketi 1908 yılındaki Jön Türk devrimine kadar sürdü. Hareketin tarihini iki aşamaya ayırılabiliriz. İlk aşamada kendiliğinden, ihtiyaçtan meydana gelen bu mücadele sırasında gruplar arasında herhangi bir bağlantı yokta, kısaca hareket örgütlü değildi.

Bu dönemde mücadele eden grupların en önemli liderleri Arabo, Dersimtsi Keri, Mkho Şahen (Sasun-Muş), Hakob Sarkavag (Khnus-Karin), Minas oğlu (Erzincan-Sebastia) idiler. Bu dönemdeki dava her şeyden evvel basit bir müdafaaaydı, herhangi, bir siyasi plan mevcut değildi.

İkinci aşamada Ermeni siyasi mücadelesinin liderliğini üstlenen partilerin (özellikle *Daşnaklar* ve *Hınçaklar*) müdahalesi ile gerçekleşti. Bu dönemin önemli fedailerı Ağhbür Serob, Hrayr Djoghk, Gevorg Çavuş, Sebastiansi Murat, Andranik Ozanyan ve diğerleri oldular.

Gerilla güçleri özellikle 1894-1896 yıllarında Batı Ermenistan’da Ermenilere karşı yapılan saldırı ve katliamların engellenmesi ve halkın kendini savunması konusunda önemli bir rol oynadılar.

1908 yılındaki Jön Türk Devriminden ve yeni hükümetin kurulmasından sonra fedai alayları artık aktif değillerdi, çünkü Ermenilere demokratik reformlar sözü verilmişti.

Fedailer bu reformların uygulanmasını beklediler. Jön Türklere güvenen Ermeni fedailer silahı bıraktılar ve gerilla faaliyetlerini durdurdular. Ama 1914’de kandırıldıklarını anlayarak tekrar silahlanıp, Ermeni gönüllü birliklerine katıldılar.

Gerilla hareketinin en büyük başarıları Türklerin kılıcından kurtulan Ermenilerin hayatta kalabilmelerinin yanı sıra, içlerinde tekrar kurtuluş ruhunun uyanması idi.

1894-96 Yıllarında Ermeni Meselesi ve Kurtuluş Hareketleri: 1878 yılından sonra Ermeni

Daşnak ve Hnçak Siyasi Partilerinin Amblemi

Meselesi sanki unutulmuştu. Siyasi partiler, ihmal edilen bu sorunu tekrar büyük ve güçlü ülkelerin gündemine getirmek ve böylece Osmanlı tarafından söz verilen reformların uygulanmasını sağlamaya çalıştılar.

Hınçakyan partisi tarafından organize edilen, Konstantinopolis barışçıl gösterileri (1890 ve 1895), 1894 Sasun ve 1895-1896 Zeytun ayaklanmaları, S. Kukunyan Grubunun

Batı Ermenistan çıkarması (1890) ve Daşnakcutyun'un Osmanlı Bankası'nı işgali (1896) bu tip eylemlerdendiler.

Büyük güçler sonunda, 1895 yılında İstanbul'da kendi büyükelçileri aracılığıyla müdahale ettiler ve Sultan II. Abdülhamid'e 11 Mayıs'ta 6 vilayetlerde gerçekleştirilecek reformların planını gönderdiler.

Mayıs 1895 yapılması gereken reform planını Sultan Ekim ayında imzaladı. Fakat söz verilen reformların yerine yaklaşık 300 bin Ermeni, (1895-1896 yıllarında) katledildi. Yine bir o kadar Ermeni de tehcir ve zorla islamaştırarak asimilasyon uyguladılar.

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sayısı 3 milyondan 2,5 milyona düştü.

Ermenilerden meydana gelen fedai güçlerinin, kendilerini müdafaa etmeleri sayesinde halk farklı küçük gruplar sayesinde hayatta kalabilmeyi başardı. (Van, Malatya, Urfa vs.)

XX. Yüzyılın Başında Doğu Ermenistan: Rusya'ya bağlanan umitler hiç bir zaman gerçekleşmedi, çünkü Ruslar Ermenilere de diğer milletlere uyguladıkları sömürge politikasını layık görüyorlardı.

Çarlık hükümetinin Ermeni okullarını kapatmasının tek sebebi, Ermenileri kendi ulusal köklerinden koparmak ve asimile etmekti.

Ağbür Serob, Hrayr Djoğk, Gevorg Çavuş

12 Haziran 1903 yılında Çar II. Nicolas emriyle Ermeni Kilisesi'nin topraklarına, mülklerine ve diğer varlıklarına el konulması da yine bu siyasetin en güzel örneklerindedir. Bu adım düşünülerek yapılmıştı, çünkü okulların masraflarını karşılayıp onu ayakta tutan kiliseydi.

Tüm Ermeniler o dönemki Ermenilerin Katolikosu Mkrtiç Khrimyan (Hayrik) başkanlığında bu yasadışı karara karşı protestolarını dile getirdiler. Meydana gelen büyük gösteriler genellikle polis ve asker ile halkın silahlı bir çatışmaya girmesine sebep oluyordu.

Ermenilerin öfkeli direnci karşısında 1905 yılının Ağustos ayında Çarlık hükümeti 12 Ağustos 1903 yılında aldığı özel kararnameyi iptal etti. Ermeni kiliselerine mülkleri iade edilirken, okulların kapanması da böylece engellenmiş oldu.

Çarlık hükümetinin bir diğer Ermeni karşıtı siyaseti (Şubat 1905'den Eylül 1906'ya kadar devam eden) Ermeni-Tatar çatışmasını kışkırtması oldu. Ermeniler çok büyük insani ve maddi kayıplar verdiler. Ermenilerin haklarını savunan Daşnakcutyun bu savaşa neden olan Çarlık yetkililerini ölüm cezasına mahkûm ediyordu.

XX. Yüzyılın Başında Batı Ermenistan: 1894-1896 yıllarındaki katliamlar Batı Ermenistan Ermenilerine pes ettirmediler. 1899 yılında Osmanlı hükümeti bir gerilla savaşçısı olan Aghpür Serop'a bir suikast düzenledi, fakat bu yapılanın intikamı başarıyla 1901 yılında Havariler Kilisesi çatışmasında Gevorg Çavuş ve Andranik Ozanyan ve arkadaşları tarafından alındı.

Ermeni kurtuluş hareketinin ana merkezlerinden olan Sasun, 1902-1903 yıllarında, Osmanlı hükümeti tarafından yok edilmek istendi. Büyük güçler ile saldırılara geçildi. Ermeniler isyan ettiler ve Osmanlı hükümetine karşı verdikleri kahramanca mücadeleye rağmen 1904 yılındaki Sasun ayaklanması oldukça kanlı bir şekilde bastırıldı.

1908'de Jön Türkler'in "İttihat ve Terakki" partisi askeri darbe ile iktidara geldi ve demokratik bir devlet kurulacağını vaad etti. Ermeniler bu haberi heyecanla dinleyip, yeni umutlar beslediler. Ama bu durumda Ermenileri büyük bir hayal kırıklığı bekliyordu.

Nisan 1909'da Kilikya ve Halep vilayetlerinde 30 binden fazla Ermeni öldürüldü, iktidardaki Jön Türkler, tüm günahı Sultan Abdülhamid hükümetine attılar.

Bu olaylardan sonra da Batı Ermenistan Ermenilerinin durumunda bir düzelme olmadı. Ermeni Sorunu ile ilgili yeni tartışmalar 1912-1914 yıllarında ve yine 1912-1913 Balkan Savaşı döneminde tartışılmaya başlandı.

Sorun temelde Rusya ve Osmanlı'nın müttefiki Almanya arasında tartışılmaya başlandı. Bu durumda Osmanlı yeni bir reform programı öne sürdü. 26 Ocak 1914'de Rusya ve Osmanlı arasında imzalanan anlaşmaya göre, Batı Ermenistan'ın 7 vilayetleri 2 bölgeye ayrılacaklardı.

İlki Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır'ı kapsarken, diğeri ise Erzurum, Sivas ve Trabzon illerinden oluşacaktı ve bu bölgeleri Avrupalı valiler-general yönetecekti. Yöneticilerin kim olacağını Avrupa teklif edecek, padişah ise onaylayacaktı.

Ermeniler diğer tüm vatandaşlar gibi askere alınacaklar, Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları ise rezerv askeri güce dönüştürülecekti. Milli Eğitim (Ana dilde) ise insanlar tarafından ödenen vergilerden finanse edilecekti.

1914 bu bölgelere Hollandalı L. Vestenenke (Erzurum'da ikamet) ve Norveçli N. Höfe (Van'da ikamet) atandılar. Yeni Valiler tam görevlerini yerine getirmeye başlayacaklardı ki, Birinci Dünya Savaşı patlak verdi, böylece Jön Türkler, savaştan yararlanarak, 1911 yılından beri uygulamak istedikleri imha programını hayata geçirdiler.

26. ERMENİLERE YAPILAN SOYKIRIM (1894-1923)

XIX. yüzyılın başından itibaren kan kaybeden Osmanlı İmparatorluğu gittikçe zayıflıyordu, bunu gören bazı Türk politikacılar bu gidişe bir dur demek için, yeni yollar aramaya başladılar. Kurtuluş için yeni fikirler, yeni ideolojiler aradılar, Pan-Osmanizm (Osmanlılık) bunların başında geldi.

Bu yaklaşıma göre, tüm Osmanlı vatandaşlarına eşit haklar verilmeliydi, ayrıca herkes Osmanlı milletinin (tek bir milletin) bir parçası olarak kabul edilmeliydi. Aslında, bu fikir imparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer tüm halkları asimile etmek için ortaya atılmıştı. Fakat bu “Türkleştirmek projesi” siyasi arenadan yavaş yavaş silindi ve uygulanamadı.

Sultan Abdülhamit’in resmi ideolojisi olan Pan-Osmanizm, Osmanlı İmparatorluğu’nun çekirdeği olacağı bir İslami dünyasını, Müslüman ülkelerin tek bir devlet olmasını amaçlıyordu. Kısaca, Osmanlı devletinin çıkarları gereği, Müslüman dünyasının potansiyelini kullanılarak ülke kurtarılacak isteniyordu.

İktidara gelen Jön Türkler, ideolojilerini Pan-Turkizm (Türkçülük) olarak belirlediler. XIX. yüzyılda ilk kez ortaya atılan ve artık resmi ideoloji halini alan bu yaklaşıma göre, Türki ülkeler (Türkçe konuşan ülkeler) tek bir ülkenin çatısı altında toplanacaklardı. Şoven ve ırkçı bir doktrini olan Pan-Turkizm’in uygulanması için, diğer halkların yok edilmesi de öngörülyordu.

Bu yok etme planının 3 aşamada yapılmasına karar verildi. İlk aşamada Osmanlı İmparatorluğu Türkleştirilecekti. Yani Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan tüm insanların zorla Türkleştirilecek ya da yok edilecekti. İkinci aşama Osmanlı İmparatorluğu, Kafkasya, İran ve Orta Asya Türk kökenli halklar tek bir devlet (Oğuzistan) çatısı altında birleşeceklerdi. Üçüncü olarak ise, Büyük Turan kurulacak, tüm Türk halkları birleşik devlet yaratacaklardı.

Pan-Turkizm politikasının ilk aşamasının, yani halkların Türkleştirilmesi ya da yok edilmesi aşamasının kaybedeni Batı Ermenistan Ermenileri oldular.

Ermenilere yapılan Soykırımın Planı: Geçtiğimiz yüzyıllarda Osmanlı’nın yürüttüğü ayrımcı ve Ermeni düşmanı siyaseti XIX. ve XX. yüzyılda başında Ermenilerin kendi topraklarında sürülmelerine, düpedüz bir katliam ve tehcire dönüştü. Tüm bu yapılanlar önceden planlanmış, devlet tarafından organize edilmiş eylemlerdi ve uluslararası hukuk bu durumu Soykırım (**Genocide**) olarak nitelermektedir.

Ermenilere yapılan Soykırımın şehit Ermeni yazarları; Kirkor (Grigor) Zohrab, Daniel Varujan, Siamanto, Rupen Sevag (Ruben Sevak)

Tzitzernakaberd. Soykırım Şehitleri için Yerevan'da yapılan ana anıt

9 Aralık 1948'de, Birleşmiş Milletler (BM) Soykırım Sözleşmesi'ni kabul etti; buna göre soykırımın (herhangi bir tarihi kısıtlama gözetilmeksizin) insanlığa karşı işlenmiş bir suç olduğu onaylandı. BM'nin Soykırım Sözleşmesi'ne göre herhangi bir ulusal, ırksal ya da dini cemaatin tamamen veya kısmen yok edilmesi soykırımdı.

Türkiye, Batı Ermenistan'da bu politikayı uzun bir süreden beri uyguluyordu. Bu politikaların en iyi kanıtı, Ermenilerin merkezi sayılabilecek Erzurum'da Ermeni nüfusunun 100 yıl içinde % 60 oranında azalmış olmasıydı. Erzurum'da 1809 yılında 931 Ermeni yerleşim yeri ve 381230 Ermeni nüfusu varken, 100 yıl sonra, 1909 yılında, 391 yerleşim yeri kaldı, nüfus ise 151949'e düştü.

1878 yılında Ermeni Sorunu uluslararası platformlarda tartışılmaya başlanınca, Türkler "Ermenileri Yok Etme" politikalarını hızlandırmaya karar verdiler.

Ermenileri imha ederek, Ermeni Sorununu "çözmek" Osmanlı imparatorluğu siyaseti haline geldi. Bu amaçla 1891 yılında Kürtlerden kurulan alaylar, Sultan Abdülhamit tarafından oldukça büyük maddi destek görüyor ve bu alaya "Hamidiye Alayları" adı verildi.

1894-1896 yılları arasında yaklaşık 300 bin Ermeni Batı Ermenistan'da katliamlara uğradılar, bir o kadarı da zorunlu göçe tabi tutuldular. 1909'da Kilikya ve Halep'de yaklaşık 30 bin Ermeni katliamlarda hayatını kaybetti.

Jön Türkler bütün halkların eşitliğini ilan ederken, gizlice Ermenilerin yok edilmesi planını hazırlıyorlardı. Bu program 1911 yılında Selanik'te gerçekleştirilen gizli Jön Türk toplantısında hazırlandı.

Birinci Dünya Savaşı Ermenilerin imha programını uygulanması için Türkiye'ye olanak sağlamış oldu.

Devlet eliyle gerçekleştirilecek Soykırım planına göre, Ermenilerin yok edilmesi bir kaç aşama ile yapılacaktı. İlk olarak, 18-45 yaşındaki erkekler askere alınacak ve öldürüleceklerdi, böylece Ermenilerin direnmesini ortadan kaldıracaktı.

Bundan sonra ise sıra "Entelektüel Soykırımına" gelecekti, fikir liderleri de öldürüldükten sonra artık Ermeniler (çoğunlukla yaşlı, kadın ve çocuk) savunmasız kalacaklar, Suriye ve Mezopotamya çöllerine tehcir ettirileceklerdi ve yok edileceklerdi.

Ermenilere yapılan Soykırım: 1914 yılının sonbaharında yaklaşık 300000 Ermeni zorunlu olarak askere alındı. Ermeniler bu uygulamaya karşı koymadılar, sivil itaat gösterdiler. 1915'in başında Ermeni askerlerin silahları alındı ve yok etme planı gerçekleştirilmeye başlandı.

Batı Ermenistan Ermeni aydınlar, fikir önderleri ve ruhaniler 24 Nisan 1915 tarihinde İstanbul'da tutuklandılar ve imha süreci başlamış oldu. Yaklaşık, 800'den fazla Ermeni aydın tutuklandı, işkence edildi ve sürüldü. Aralarından çok az kurtulan oldu.

Sonraki günlerde, tarihe büyük bir iz bırakacak kanlı sürgünler ve katliamlar ile eş görülmemiş şiddet içeren olaylar yaşandı. Bir kaç ay içinde neredeyse Batı Ermenistan ve Küçük Asya'daki tüm Ermeni nüfusu sürgün edildi. Yaklaşık 800 bin Ermeni sürgün yollarında can verdi, çok sayıda Ermeni ise güney çöllerinde öldü.

Hayatta kalanlar artık dini ve etnik kökenini reddetmek zorundaydılar, bazı kaynaklara göre yaklaşık 200 binden fazla Ermeni (çoğunlukla kadın ve çocuk) zorla İslamiyeti kabul etmek zorunda kaldılar.

Arap çöllerine sürülen Ermenilerden bazıları yardımsever Araplar sayesinde kurtuldu.

Sadece 1915-1916 yılları arasında bir buçuk milyon Ermeni öldürüldü, bu Ermenilere yapılan Soykırımın doruk noktası oldu ve tarihe "**Mets Yeğern**" (Büyük Katliam) olarak geçti.

Ermeniler bir daha yerine koyamayacakları insan kayıplarının yanında büyük maddi kayıplar da yaşadılar. Binlerce tarihi ve kültürel anıt, kiliseler, manastırlar, okullar ve diğer binalar yağmalandı ve imha edildi.

Batı Ermenistan Ermenilerin tüm taşınmaz mülklerine ve mal varlıklarına el konuldu. 1919'de yapılan Paris Barış Konferansı'na sunulan belgelere göre bu maddi olarak yaklaşık 15 milyar frank değerindeydi. Ermeniler banka mevduat hesaplarına da el kondu.

Ermenilerin kovulduğu yurtları hızlı bir şekilde Müslümanlar ile dolduruldu.

Türkiye'nin "Soykırım Politikası" sonraki yıllarda da devam etti. 1918 yılında Doğu Ermenistan'a saldıran Türklerin kılıcı ile yaklaşık 500 bin kişi öldürüldü. Kemalistler aynı siyaseti 1920-1923 yıllarında sürdürdüler. 1920 yılında ilk olarak Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı saldırılarını sürdüren Kemalistler daha sonra, Rumlar ve Ermenilere karşı, Kilikya, Smyrna (İzmir) ve Pontus'ta da katliamlar gerçekleştirdiler.

Türkiye tarafından 1894-1923 yılları arasında gerçekleştirilen Soykırım sonucunda yaklaşık 2.5-3 milyon Ermeni öldürüldü. Yüz binlerce Ermeni sürgün edildi ve dünyanın farklı noktalarına dağıldı. Ermeniler, vatanlarının büyük bir bölümünü, binlerce yıllık medeniyet kurdukları toprakları kaybettiler.

Ermenilere yapılan Soykırım, dünya tarihindeki yaşanan ilk Soykırımdır. Kabul edilmesi ve gereken tazminatın ödenmemesi, büyük bir insanlık suçudur.

Soykırım Faillerinin Yargılanması: 1919 yılında Osmanlı mahkemesi, bazı Jön Türklere ölüm cezası verilmesine karar verdi. Bu kararın iki sebebi vardı; **ilki Türkiye'yi savaşa sürüklemek, ikincisi ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin öldürülmesiydi.** Fakat Türk hükümeti bu kararı uygulamaya koymadı.

Türk katillerinin infazını Ermeni intikamcılar (Soğomon Tehliryan, Misak Torlakyan, Arşavir Şirakyan, Aram Yerkanyan, Stepan Tsaghikyan ve diğerleri) 1920-1922 yıllarında gerçekleştirdiler.

Ermenilere yapılan Soykırımın mimarları olan bazı Jön Türkleri (Talat, Enver, Cemal, Bahattin Şakir, Sait Halim, Cemal Azmi ve diğerleri) öldürüldüler.

Şahan Natali başkanlığında "**Nemesis**" adını alan hareket sayesinde Azerbaycan ve Karabağ Ermenilerini katleden Feteli Han Khoyski ve Behbut Han Cevahir de öldürüldü. Ancak, soykırım gerçek sorumlusu, Türk devleti, bugüne kadar hala cezasız kalmaktadır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA KAFKASYA CEPHESİ. 27. 1915 YILINDA ERMENİLERİN NEFSİ MÜDAFAA HAREKETLERİ

Birinci Dünya Savaşında Kafkas Cephesi: 1 Ağustos 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başladı. İki büyük siyasi güç; Antant (İtilaf Devletleri): Rusya, İngiltere ve Fransa ve Trio Birliği (Üçlü, İttifak Devletleri): -1915 yılından sonra dörtlü- Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan, dünya bölüşebilmek için bir savaş başlattılar. Ermenistan konusunda Rusya ve Osmanlı İmparatorluğunun çıkarları çatışıyordu.

Kafkas Cephesi Karadeniz'den Urmiye Gölüne kadar, 720 km uzunluğundaydı. Bu cepheye Türkiye 300000, Rusya ise 200000 asker yerleştirmişti. Askeri hareketlenme Ekim 1914'de yılında başladı.

Ermeniler yine Rusya'ya karşı ümit bağlamışlardı. Yaklaşık 200000 Rusya vatandaşı Ermeni Rus ordusuna katılırken, diğer ülkelerde de 50000 Ermeni İtilaf ordularına katıldı.

Savaşın başlamasından birkaç ay sonra Kafkas Cephesinde ilk büyük çaplı operasyon gerçekleşti. Aralık 1914'de ve Ocak 1915'de Sarıkamış ve çevresinde başlayan savaşta, Türkler çok kötü bir yenilgi yaşadılar. Türklerin 90 bin kişilik ordusu, 78 bin asker kaybederken, Rusların 60 bin askerinden, 20 bini öldü.

Rus ordusu, ilk aylarda başarılar kazanmaya başladı; Türkleri İran'dan 1915 yılının baharında Van, Şatak, Erciş, Başkale, Manazkert (Malazgirt) ve diğer bölgelerden çıkarmayı başardı.

Yaz aylarında, Türkler, Rusları durdurmayı başarmışlardı, şimdi sıra saldırıya gelmişti. Fakat 1916 yılının başında Rus ordusu beklenmeyen büyük bir saldırıda bulunarak, Ocak ayında Batı Ermenistan ana merkezi sayılan Erzurum'u, Nisan ayında ise Trabzon'u ele geçirdi.

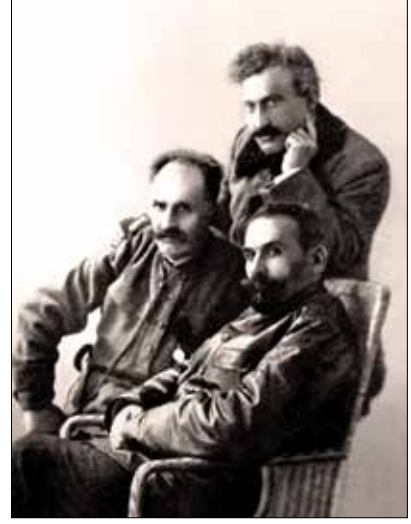
Batı cephesinde ise Rus ordusu yeniliyordu. Bu yüzden oldukça büyük sayıda asker Batı Cephesine geçti. 1917 yılında Türkler oldukça güç kaybetmişlerdi, Mayıs ayında Kafkas Cephesinde göreceli bir sükunet, hareketsizlik yaşandı. Ekim 1917'de gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile yeni bir dönem başlamış oldu; 5 Aralık 1917 tarihinde, Erzincan'da Rus ve Türk güçleri arasında bir ateşkes imzalandı.

Ermeni Gönüllü Hareketi: Savaşın başında itibaren "Ermeni Gönüllü Birlikleri" kurulmuştu. Bu birliklerin kuruluş çalışmaları, Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosunda yapıldı. Batı Ermenistan'ın kurtuluşu için ABD'den bile gönüllüler geldiler.

İlk olarak dört gönüllü grup kuruldu, bunlardan ilkinin komutan Andranik Ozanyan, ikincisini Drastamat Kanayan (Dro), üçüncüsünü Hamazasp Srvandztyants, dördüncüsünü ise Keri (Arşak Gavafyan) topladı ve yönetti. Daha sonra, üç organize grup daha kuruldu. Böylece; beşinci grubun komutanı Vardan (Sargis Mehrabyan), altıncısının ise Arşak Janpoladian oldu. Janpoladian'ın yerini daha sonra, Grigor Avşaryan aldı, Avşaryan'ın ölümünden sonra ise yerine Hayk Bjškyan, (daha sonra ünlü Sovyet Komutanı Gay) geçti. Yedinci grubun komutanı Hovsep Arğutyandı.

General Andranik Ozanyan
(Andranik Paşa)

Hamazasp Srvandztyants (ayakta), Keri
(Arşak Gavafyan) ve Vardan (Sargis Mehrabyan)

Gönüllü grupların en büyüğünü Andranik Ozanyan kurdu. Genel olarak, bu gruplar 10000 kişiden oluşuyordu.

1915 yılının Nisan ayında, “Ermeni Ulusal Bürosu’nun” emriyle, 2., 3. ve 4. gruplar, 5. Gruba birleştirildiler ve “Ararat” adını aldılar (5. Grubun komutanlığını Vardan yapıyordu).

Rus ordusundaki “Ermeni Gönüllüler” Batı Ermenistan’ın kurtuluşu için verilen mücadelede yer aldılar. Fakat, 1916 yılının baharında, Çarlık güçleri ordudaki Ermeni güçlerinin, gelecekteki ilerlemelerini engellemek için bu grupları dağıtma kararı aldılar. Bu müfrezelerdeki askerlerden Rus ordusu için beş piyade taburu, oluşturuldu.

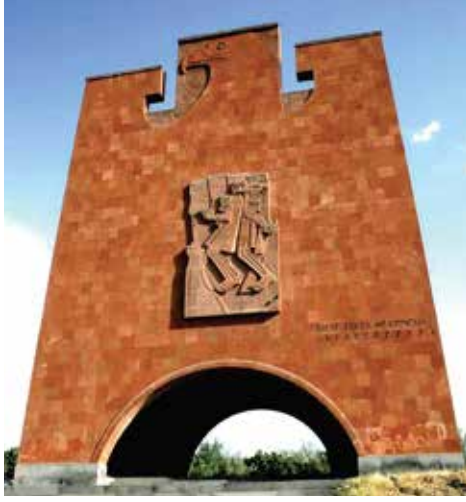
1915 yılında Ermenilerin Nefsi Müdafaa Hareketleri: Batı Ermenistan Ermenileri savaşın başından itibaren sivil itaat gösterdiler; Ermeni erkekler Osmanlı ordusuna askere alındılar. Türkler uzun süredir planladıkları Soykırım planında ilk aşama olarak, Ermeni erleri yok etmeye zaten yıllar önce başlamışlardı.

Sonuç olarak, Türkler bu olaylar sırasında genelde hiçbir direniş ile karşılaşmadılar. Ermeniler sadece bir kaç yerde kendilerini savunup çatışmalara girebildiler.

1915 yılında, Van vilayetinde Ermenilere karşı uygulanan şiddet bahar ayında sistematik katliamlara dönüştü. Bu katliamlar Van valisi Cevdet Bey’in öncülüğünde ve yönetiminde gerçekleştiriliyordu.

Cevdet Bey, Ermenilere karşı daha sonra Türk ve Kürt çetelerinin de katılacağı, 12000 asker hazırlamıştı. Van’daki Ermeniler Aygestan ve Kağakameç bölgelerinde silahlandılar, ancak sadece toplam 1500 tüfek ve silaha sahiptiler.

Aygestan’daki askeri harekatı Armenak Yekaryan ve Kağakameç harekatını Haykaz Kosoyan yönetiyordu. Aram Manukyan da o günlerde önemli rol oynayanlardandı. Öz savunma, 7 Nisan-6 Mayıs 1915 tarihinde meydana geldi ve en sonunda Ermeni gönüllü birlikleri ve Rus ordusu

Musa Dağı Savunması, Heykel Yerevan

yardıma gelebildi. 7 Mayıs günü, Vaspurakan geçici yönetimi kuruldu, vali olarak Aram Manukyan tayin edildi.

Van dışındaki (Şatak: 1 Nisan 14 Mayıs, Gavaş: 3 Nisan -11 Mayıs, Pesandaşt: 14 Nisan - 10 Mayıs ve başka yerler) öz savunmalar da başarıyla son buldular. Yaklaşık 200000 Ermeni, öz savunmalar sayesinde Vaspurakan'daki (Van) Türklerin gerçekleştirmek istediği katliamdan kurtulabildiler.

1915 yılının Ağustos ayında Sasun, Türklere karşı kahramanca direndi. Ağustos ayının sonuna kadar yürüyüş, mühimmat ve gıda bitince, ormana sığınıp gerilla savaşına başladılar, böylece 15 bin Sasunlu katledilmekten kuruldu.

Temmuz 1915'de Muş direnişi başladı, hareketin başında Hakob Kotoyan vardı. Muşlu direnişçiler, ablukayı kırmayı ve Sasunlulara katılmayı başardılar. Kotoyan, son ana kadar savaştı ve son kurşunu ile kendini öldürdü. Türkler şehirde esir aldıkları Ermenilerin hepsini katlettiler. Rus ordusu, 1916 Ocak ayında, Muş'a girdiler. Muş dağlarında sağ kalabilen Muş ve Sasunluları kurtarabildiler.

Ayrıca harap bir kalede direnen Şebinkarahisarlılar, Ğukas Teovletyan başkanlığında Türklere karşı (03-29 Haziran 1915), olağanüstü kahramanca bir direniş sergilediler. Mühimmat ve gıda bitince, dağlara kaçan Şebinkarahisarlılar direnişe devam ettiler. Kalede mahsur kalan Ermenileri Türkler kılıçtan geçirdiler (katlettiler).

1915 yılındaki en önemli direniş Musa Dağ'da oldu. Akdeniz'in kuzey-doğu kıyısındaki Suetia şehrindeki, yaklaşık 4 bin Ermeni kendilerini savunabilmek için Musa dağına tırmanmaya karar verdiler. 1 Ağustos günü Türkler Ermenilerin üzerine çok farklı şekillerde saldırdılar ama mağlup olup, geri çekildiler. Musa Dağında Ermeniler üzerlerinde kırmızı bir haç ve "Hıristiyanlar tehlikede" yazısı işledikleri iki beyaz bayrağı tepeye diktiler.

5 Eylül'de Musa Dağı'na İtilaf güçleri tarafından durumdan haberdar edilen Fransız "Gişen" savaş gemisi yaklaştı. 12 Eylül'de, Fransız ve İngiliz savaş gemileri kıyıya yaklaştı ve 4 binden fazla Musa Dağlı, Mısırdaki Port Sait şehrine ulaştı. Bazıları daha sonra doğduğu bölgeye geri döndü. Bugün bu köylerden biri olan Vakıflı hala Ermenilerden oluşmaktadır.

1915 Eylül-Ekim aylarında Urfa (Edessa) da kahramanca direniş gösterdi. Ermeniler Mkrıç Yotneğbayryan başkanlığında defalarca düşman saldırılarını püskürttü. Türkler toplarla Ermeni Mahallesi'ni neredeyse tamamen yok ettiler.

Sağ kalan yaklaşık 15 bin Ermeni Der Zor'a sürüldü. Öz savunmalar başka bölgelerde de yapıldı, binlerce Ermeni ancak bu şekilde hayatta kalabildiler.

1917 RUSYA VE ERMENİSTAN DEVRİMLERİ.

28.

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ'NİN BAĞIMSIZLIK İLANI

1917 Şubat Devrimi (Rusya ve Ermenistan): 1917 yılında Rusya'da, Birinci Dünya Savaşı'nın en sıcak zamanlarında Şubat devrimi gerçekleşti; Krallık devrildi ve burjuva-demokratik bir cumhuriyet düzeni ilan edildi. Kurulan geçici hükümet (Prens G. Lvov başkanlığında), Kurucu Meclis toplanıncaya kadar ülkeyi yönetti.

Mart 1917 'da geçici hükümet devrildi, yerine "Trans Kafkasya Özel Komitesi" kuruldu. Demokrasi ve demokratik ilkeler vurgusu yapılan devrim Doğu Ermenistan Ermenileri arasında büyük bir coşkuyla karşılandı.

Mayıs 1917'de ilk "Batı Ermenileri Konferansı" düzenlendi ve Batı Ermenistan Ulusal Konseyi (Başkan Vahan Papazyan, Savunma Başkanlığına Andranik Ozanyan) seçildi. Bakü'de de Ermeni Ulusal Konseyi Abraham Gyulkhandanyan başkanlığında kuruldu. Bu Ulusal Konseyler, Ermenilerinin yaşamında iç ilişkilerinin kurulmasında önemli rol oynadılar.

Geçici hükümet, Batı Ermenistan'ın kurtarılmış bölgelerine özel önem vererek, bu bölgelerin yönetimini kendi üzerine aldı. Batı Ermenistan Yüksek Komiseri olarak General P. Aveyanov, yardımcısı olarak ise Hakob Zavriyan atandı.

Kurtarılmış bölgeler 3 ana bölgeye ayrıldılar; Erzurum, Van, Hıms. Ermenilerin tekrar vatanlarına geri dönmeleri organize edildi. (Aralık 1917'e kadar yaklaşık 387.000 Ermeni vatanlarına geri döndüler)

Rusya ve Ermenistan'da "1917 Ekim Devrimi": 25 Ekim 1917'da yılında V. Lenin başkanlığında yapılan devrim beklenmeyen bir gelişmeydi, çünkü Sosyal-Demokrat Bolşevik (daha sonra Komünist Parti) partisi o dönem ülkede desteklenen bir parti değildi. Geçici hükümet devrildi ve birkaç yıl süren bir iç savaş başladı.

Katolikos Gevorg V Surenyants

Bolşevik hükümeti Rusya'nın büyük kısmında olduğu gibi Trans Kafkasya'da da kabul görmedi. Meşru hükümet kurulmadan önce, 15 Kasım'da bir yönetim organı olarak Trans Kafkasya Komiserliği kuruldu, bu kurumdaki on iki komiserden üçü Ermeni'ydi.

Türkiye yenilmişti fakat Rusya'da ise çok sorunlu bir siyasi ortam vardı. Bu mevcut şartlar altında, 5 Aralık 1917'de "Erzincan Ateşkes Antlaşması" imzalandı. Böylece Ermenistan cephesinde askeri hareketler bitirilmiş oldu.

Sardarapat Kahramanlık Anıtı

çünkü Soykırımı yeni yaşamış Ermenilerin savaş şartlarında yeni bir ordu kuramayacağını herkes gayet iyi biliyordu.

Bolşevik hükümetinin çağrısı sonucunda Rus Ordusu askerleri orduyu terk etmeye kaçmaya başladılar, bu sadece Batı Ermenistan için değil aynı zamanda Doğu Ermenistan Ermenileri için de çok büyük bir tehlike arz ediyordu.

1918 Türk İşgali ve Mayıs Savaşları: Rus ordusunun geriye çekilmesinden yararlanarak ve ayrıca 1917 Erzincan Antlaşmasını ihlal ederek, 30 Ocak 1918’de Türkler Kafkas Cephesinde taarruza geçtiler.

Bir ay süren savaşlar sırasında Türkler Erzincan’ı, Baberd’i (Bayburt), Mamakhatun’u ve Batı Ermenistan’ın ana merkezi olan Erzurum’u (Garin) işgal ettiler. 22 Mart tarihinde Van’nın işgalinden sonra, Türkler bu kez Doğu Ermenistan’a saldırdı.

3 Mart 1918 tarihinde Rusya’nın Bolşevik hükümeti ve Türkiye tarafından imzalanan Brest-Litovsk antlaşması uyarınca Rusya sadece Batı Ermenistan’ı değil ayrıca Kars bölgesini (1877-1878 yılındaki savaştan önceki sınırları tanıdı) de Türkiye’ye verdi.

“Trans Kafkasya Parlamentosu”, Brest-Litovsk anlaşmasından vazgeçmek istedi ve Türkiye ile Trabzon’da müzakerenin koşullarını tartışmak istedi fakat Türkiye askeri operasyonlara devam ederek müzakereler hakkındaki görüşmeleri yarıda kesti.

22 Nisan 1918 tarihinde Trans Kafkasya bağımsız bir cumhuriyet olarak ilan edildi, Başbakan ise Chkhenkeli (on üç bakanın dördü Ermeni) oldu. Hükümette kilit pozisyonları olan Gürcüler, Alman hükümetinin aracılığı ile Türkler ile gizli bir anlaşma içine girdiler. Gürcülerin entrikaları neticesinde 25 Nisan’da Kars Türklerle teslim edildi.

Yarıda kesilen Trabzon görüşmeleri, 11 Mayıs 1918’de Batum’da tekrar başladılar, Türkler bu kez daha ağır şartlar ile masaya oturdular; Akhalkalaki ve Ahıska bölgelerinin tamamını, Yerevan’ın ise büyük kısmının teslim edilmesini istediler. Türkler, müzakereler devam ederken, 15 Mayıs’ta ateşkesi hiçe sayarak, savaşa yeniden başladılar. Aleksandropol’u (Gümrü) işgal eden Türk ordusu Yerevan’a doğru harekete geçti. 21 Mayıs tarihinde Yerevan’dan sadece 30 km uzaklıktaki Sardarapat tren itasyonunu ele geçirdi. Kritik bu durumda tüm sorumluluğu bir grup adanmış insan üzerine aldı; Bunlar Yerevan Ulusal Kurulu başkanı Aram Manukyan,

Baş Aparan Kahramanlık Anıtı

Yerevan ordu komutanı Movses Silikyan, Gharakilisa (Vanadzor) Savaşı komutanı General Tovmas Nazarbekyan, Sardarapat Savaşı Komutanı Daniel Bek-Pirumyan, Baş-Aparan Savaşı komutanı Drastamat (Dro) Kanayan idiler.

Ejmiatsin'i terk etmesi istenilen Katolikos Gevorg V. duruşu ve cesareti o günlerde çok önemliydi. Katolikos istenileni yapmadı ve askerlere destek oldu. Oldukça tanınan bir bilim adamı olan Garegin Episkopos Hovsepyan Sardarapat'daki cesareti ile dikkati çekti. Hovsepyan daha

sonra Kilikya Katolikosu oldu.

Mayıs 22-26 1918 tarihlerinde, Ermenistan silahlı kuvvetleri Sardarabad Savaşı'nda şanlı bir zafer elde ettiler. Bu başarı Baş-Aparan'daki Ermenileri de yüreklendirdi. Onlar 24-29 Mayıs'taki savaşta Türkleri mağlup edebildiler.

Yerevan ve Ejmiatsin kurtarılmıştı, Gharakilisa (Vanadzor) cephesinde hakimiyet sağlandığı takdirde, saldırıya geçme kararı alındı. Ama ne yazık ki, mühimmat yetersizliğinden Ermeni ordusu Dilijan'a geri çekildiler, Türkler ise Gharakilisa'ya girerek Tiflis'e doğru yol aldılar. Saldırı planı böylece başarısız oldu.

Mayıs ayında yaşanan savaşlar, Doğu Ermenistan Ermenilerinin sadece Soykırım'dan kurtulmasını sağlamamakla kalmadı, aynı zamanda Ermeni devletinin restorasyonu için yeni temel oluşturdu.

Ermenistan'ın Yeniden Bağımsızlığına Kavuşması: Trans Kafkasya'daki etnik çatışmalar gittikçe içinden çıkılmaz bir hal alıyorlardı. Bu iç karışıklıklar Trans Kafkasya'nın dağılmasına sebep oldu. 26 Mayıs da Gürcistan bağımsızlığına kavuştu. 27 Mayıs tarihinde Kafkas Tatarları kendi ülkelerini kurdular ve bu ülkenin tarihi Atrpatakan (Atropatena) – Adarbaygan - Azerbaycan ile ilgisi olmamasına rağmen ona "Azerbaycan" adını verdiler.

28 Mayıs 1918 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığı ilan edildi. Ayrıca, Tiflis Bağımsızlık Ermeni Ulusal Konseyi Bildirisinde, Konseyin Kafkasya'daki tüm Ermeni bölgeleri üzerinde egemenliği olduğunu ilan edildi.

4 Haziran 1918 tarihinde, Batum'da Ermenistan Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu arasında bir barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşma uyarınca Ermenistan sınırları (sadece 10-12 bin kilometre kare kadar) daha da daralıyordu.

Barışa ihtiyaç vardı. Soykırımdan kurtulanları, yetimler ile dolu, yakılan yıkılan şehirleri olan bu ülkeyi ayağa kaldırmak gerekiyordu.

Böylece, 28 Mayıs 1918 tarihinde, XIV. yüzyılda yıkılan Ermeni devleti, Ermenistan Cumhuriyeti olarak tekrar kurulmuş oldu.

29. XVIII – XX. YÜZYILDA ERMENİ KÜLTÜRÜ

Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya birleştirilmesi Ermeniler için ekonomik ve kültürel konularda belirli ilerlemelere sebep oldular. XVIII-XIX. yüzyıllarda Ermeni kültürü büyük bir gelişme yaşadı.

Eğitimde de epeyi bir ilerleme yaşandı. Büyük sayıda, okul ve eğitim kurumu açıldı. Bunlardan en önemlileri Venedik, Konstantinopolis, Ejmiatsin ve Smyrna'daki (İzmir) din okulları, Astrahan Ağababyan okulu (1810), Moskova Lazaryan Enstitüsü (1815), Tiflis Nersisyan Okulu (1824), Yerevan ve Şuşi'deki Kilise okulları (1837 ve 1838), Konstantinopolis (İstanbul) Üsküdar Koleji (1838), Ejmiatsin Gevorgyan Ruhban Okulu (1874), Van Ruhban Okulu (1878), Erzurum Sanasaryan Koleji (1881) ve diğerleriydi. XIX yüzyılın ikinci yarısında ve önemli kız kolejleri (Şuşi, Yerevan, Tiflis, Ahıska ve Alexandropole) de açıldı.

Bir diğer önemli gelişme ise Ermeni periyodik basının kuruluşu oldu. 1794 yılında, Madras'da ilk Ermeni süreli yayın Harutyun Şmavonyan tarafından yayınlanan "Azdarar" oldu. XIX. ve XX. yüzyıllarda, gazete sayısında büyük bir artış oldu.

Armenoloji (Ermeni Çalışmaları): Armenoloji konusunda en önemli kurumlar 1701 yılında Mkhitar Sebastatsi tarafından Konstantinopolis'te ve 1717'de Venedik'teki Surb Ghazar (Aziz Lazarus) adasında kurulan "Ermeni Akademileri" oldular. Papa himayesinde eğitim veren bu akademi, onun isteği ile kurucusunun adı olan "Mkhitaryan" adını aldı. Mkhitaryan okulları günümüzde de Ermenice'nin ve Ermeni kültürünün korunması konusunda oldukça önemli çalışmalar yapmaktadır.

XVIII. yüzyılın başındaki Ermenistan tarihinin başlıca aktaranları Stephanos Şahumyan ("Davit Bek'in hikayesi"), Yesai Hasan-Jalalyan ("Ağvank ülkesinin kısa tarihi") ve Abraham Gretatsi ("Türk-Fars savaşları tarihi") olmuşlardır.

Mikael Çamçyants 1780 yılında, muazzam öneme sahip, üç ciltlik "Ermenistan Tarihi" çalışmasını yayınladı. Bu çalışmasında ilk günlerden kendi gününe kadar olan süreçteki Ermeni tarihini anlattı, böylece Ermeni tarihçiliğinin babası olarak kabul edildi.

1836-1837 yıllarında, iki ciltten oluşan "Ermenice Dili Yeni Sözlüğü" yayımlandı. Bu eser Mkhitaryanların yaklaşık 50 yıllık çalışmasının özetiydi. Bu eser hala bilimsel değerini korumaktadır.

Ermenistan'ın tarihi coğrafyası konusunda araştırma çalışmalarıyla Ğukas İnciciyan büyük bir başarıya ulaştı. Hovsep Gatrcyan'ın "Evrensel Tarihi" adlı iki ciltlik eseri ise oldukça yankı buldu.

Mkhitaryanlardan en önemli eserleri verenlerden biri de Gevont Alişan idi. Alişan Ermenistan tarihi, coğrafya ve anıtlar konusunda bugün hala bilimsel değerini koruyan 45'den fazla eser yazdı.

Lazaryan Enstitüsü Binası (Günümüzde Rusya'da Ermeni Büyükelçiliği binası)

Mkhitâr Sebastatsi

Mağakia Ormanyân'ın "Azgapatum" adlı üç ciltlik çalışması, Ermeni kilisesi ve halkının tarihini ve aralarındaki ilişkiyi anlatıyordu.

Moskovadaki Lazaryan Enstitüsü'nün oldukça ünlü simalarından Mkrtiç Emin sadece Ermeni Araştırmaları konusundaki çalışmaları ile değil, Ermenice ünlü eserlerin Rusça ve Fransızca'ya çevirileri ile de ilgilenmiş, bu eserleri bizzat yabancılara ulaştırmıştır.

Garegin Srvandztyants, "Ermeni Folklor Okulunun" kurucusu oldu. Srvandztyants ilk Ermeni epiği olan "Sasna Tser" ("Sasun Delileri") eserini yazdı.

Ermeni çalışmalarına büyük katkısı olanların başında; Kerovbe Patkanyan, Grigor Khalatyan, Anton Garagaşyan, Aleksander Yeritsyan ve diğer önemli isimler gelmektedir. Bu dönemde ve özellikle 1918 yılının sonrasında önemli eserler verenler arasında; Leo, Nikoğayos Adonts, Hraçya Acaryan, Manuk Abeğyan bulunmaktadır.

Edebiyat: Söz konusu dönem Ermeni Edebiyatı'nın en üretken dönemi idi. XVIII. yüzyılda yaşamış ve eserler vermiş en ünlü yazarlar; Pağtasar Dpir (Kâtip), Petros Ğapantsi ve Ermeni Aşık edebiyatının zirvesindeki Sayat Nova (Harutyun Sayadyan) yazarlar idiler. Harutyun Alamdaryan ve Mesrob Tağiadyan yine bu dönemin ünlü isimlerindendirler.

XIX. yüzyılın ilk yarısında, Khaçatur Abovyan Modern Ermeni Edebiyatının ve Doğu Ermenice dilinin kurucusu oldu. Eserleri arasındaki başyapıt "Ermenistan'ın Yarası, Vatansverin Ağıtı" adlı roman oldu.

Sayat Nova

Hovhannes Tumanyan

Komitas

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk yarısında Mikael Nalbandyan, Rafael Patkanyan, Raffi, Muratsan, Mkrtiç Beşiktaşlyan, Hakob Paronyan, Gapriel Sundukyan, Arpiar Arpiaryan, Hovhannes Tumanyan, Petros Duryan, Misak Medzarents, Hovhannes Hovhannisyan, Daniel Varujan, Siamanto, Kirkor (Grigor) Zohrab, Yervand Otyan, Arşak Çobanyan, Avetis Aharonyan, Ğazaros Ağayan, Perç Proşyan, Aleksander Şirvanzade, Vahan Teryan, Yeğişe Çarents, Avetik İshakyan ve diğeri yazarlar çok önemli eserler yarattılar.

Onların şaheserleri sadece Ermeni edebiyatını zenginleştirilmekle kalmadı, aynı zamanda dünya literatüründe de layık oldukları yeri buldular.

Sanat: Ermeni Müzik Sanatında, Hambardzum Limoncyan'ın büyük bir yeri var. 1813-1815 yıllarında Limonciyan notaların unutulmuş adlarından da yararlanarak Ermenice notaları yarattı. Bu sayede yeni şarkılar bestelenmesinin yanı sıra eski değerli şarkılar da unutulmaktan kurtardılar.

Ermeni müziğinin deha ismi Komitas oldu. O (gerçek adı Soğomon Soğomonyan) 1915 yılından önce unutulmak üzere olan 3000 besteyi toplamış ve yabancı unsurlardan temizleyip, saflaştırmış, ilk haline getirmeye çalışmıştır. Böylece Orta Çağa ait Ermeni unutulmuş notalarını, deşifre etmeyi başarmıştır.

Müziğe katkısı olan diğeri simler ise Kristapor Karamurza ve Makar Ekmalyan oldular.

İlk Ermeni operasının ("II. Arşak"), yazarı Tigran Çukhacıyan oldu. Aleksandr Spendaryan Ermeni senfonik müziğinin ("Almast" Operası) kurucusu oldu. Armen Tigranyan, ilk performans 1912 yılında gerçekleştirdi Aleksandropol'da (Gümrü) gerçekleşen "Anuş" operasını (Hovhannes Tumanyan aynı adı taşıyan şiiri üzerine) yazdı.

Ermeni Halk müziğine olan ilgi gittikçe artıyordu, bu dönemde müziğin en önde gelen temsilcileri Civani ve Şermandı.

Yabancı gezginler XVII-XVIII. yüzyıllarında Ermenistan'da eskiden beri olan halk tiyatrolarını gördüklerini aktarıyorlardı. Profesyonel tiyatroların Konstantinopolis ve Tiflis'te XIX yüzyıldan itibaren oldukları bilinmektedir. Tiyatroculardan Petros Adamyan, Gevorg Çimişkiyan, Siranuş ve Hovhannes Abelyan büyük iz bırakan isimlerden olmuşlardır.

XIX. yüzyılda Ermeni resim sanatında Hakob ve Ağaton Hovnatanyanlar çok ünlüydüler. Aynı yüzyılda, yaşamış sanat dehası Ermeni Hovhannes Ayvazovski (Ayvazyan, 1817-1900) bilinen deniz konulu eserlerinin yanında, Ermeni tarihini de anlatan çalışmalar yaptı. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Ermeni Resim sanatının önemli isimlerinden Panos Terlemezyan, Vardges Surenyants, Gevorg Başıncağyan ve diğeri.

Ermeni mimari ve heykel sanatı gelenekleri çoğunlukla küçük ölçekli işler (büyük kiliseler yerine, haçlar, şapeller, mezar taşları, vb) ile devam etti. XX. yüzyılda Ermeni mimarisinin en bilinen isimleri; Gabriel Ter-Melikov, Christopher Ter-Sargisov, Hovhannes Kajaznuni, Aleksandr Tamanyan ve diğeri oldular. Ermeni Mimarisini konusundaki en önemli araştırmacı Toros Toramanyan oldu.

Ermeni doğal bilimlerinin en büyük temsilcisi Hovhannes Adamyan aynı zamanda renkli televizyon ve diğeri buluşların mucidi oldu.

Ermenilere yapılan Soykırım, Ermeni kültürü açısından geri getirilmeyecek ve onarılmayacak kayıpları neden oldu. Sanatın önde gelen isimlerinden çoğu öldürüldü, binlerce anıt, eski el yazmaları ve diğeri değerler tahrip edildi.

V. BÖLÜM: YAKIN (MODERN) DÖNEM

30. ERMENİSTAN CUMHURİYETİ (1918-1920)

Ermeni Devletinin bağımsızlığın yeniden kazanılması: Ermenistan Cumhuriyeti'nin İç Durumu: 1918'de Ermenistan kuruldu. Ortaçağ'daki Krallık sisteminden hiç bir şey korunmamıştı, bu yüzden her şeye sıfırdan başlamak gerekiyordu. Yeni bir devlet kurmak ve cumhuriyet yönetimini uygulamak gerekiyordu.

Ermeni Ulusal Konseyi ve yeni hükümetinin üyeleri Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti Tiflis'te ikâmet etmekteydi. Onların Yerevan'a gelmesine kadar geçen sürede Aram Manukyan'ın başkanlığını yaptığı Yerevan Ulusal Konseyi ülkeyi yönetti. Bu yüzden, tarih sayfalarında Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucusu olarak Aram Manukyan hep hatırlandı.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Hovhannes Kaçaznuni olurken, Aram Manukyan, içişleri bakanlığına getirildi.

1 Ağustos 1918 tarihinde çalışmalarına başlayan en yüksek yasama organı olan Ermenistan'ın Devlet Konseyi (Meclis, Parlamento), Tiflis ve Yerevan'daki Ermeni Ulusal Konseyi temelleri üzerine kuruldu. 1919 yılının Haziran ayında Ermenistan'da ilk parlamento seçimleri gerçekleşti. Yeni seçilen ve 80 üyeden oluşan yeni parlamento ülkeyi 1 Ağustos 1919'dan itibaren Ermenistan Cumhuriyeti'nin fesedilene kadar yönetti.

Devlet sembollerinin neler olacağına karar verildi; 1918 yılının Temmuz ayında, Ermenistan Cumhuriyeti'nin bayrağı (kırmızı, mavi, turuncu) 1920 yılının Temmuz ayında ise arması (Sanatçılar: Aleksandr Tamanyan ve Hakob Koçoyan) resmi olarak kabul edildi. Milli marş ise M. Nalbandyan şiiirinden bestelenen "Vatanımız" (*Mer Hayrenik*) şarkısı oldu.

Ermenistan için 28 Mayıs 1919 tarihinin önemli bir yeri var; bugün Birleşmiş ve Özgür Ermenistan'ın bağımsızlık ilanının birinci yıldönümü kutlandı. Devlet tarafından yapılan açıklamada şöyle denildi: **"Ermenistan'ın bütünlüğünü yeniden kazanması, bağımsızlığın ve refahın tekrar sağlanması için, tüm Ermeni milletinin arzusu ve iradesi doğrultusunda, Ermenistan hükümeti, Ermenistan'ın bölünmüş parçalarını bağımsız bir devlet olan Ermenistan bünyesinde toplamıştır."**

Ermenistan Cumhuriyeti arması ve bayrağı

Yeni kurulan hükümetin en büyük öncelikleri, düzenli ordunun kurulması, ülkedeki açlık (kıtlık) ve salgın hastalıkların ortadan kaldırılması, 200 binden fazla mülteci ve yaklaşık 50 bin yetimin korunması ve eğitim-kültür alanındaki çalışmalarının geliştirilmesiydi.

Aram Manukyan

Bağımsızlık ilan edildikten sonra eski askeri birlikler lağvedildi, hükümet düzenli ordunun kurulmasını genel askeri prensip olarak kabul etti. 1920 yılının sonbaharında Ermenistan Ordu'sunda yaklaşık 25 bin asker vardı.

Ermeni yargı sistemi Ermenice olarak tekrar düzenlense de, yetkililerin ulusal mevzuatı kurmaya yeterli vakitleri olmadı. Bu dönemde jüri mahkemeleri de kuruldu.

Kıtlık ile mücadele konusunda bazı tedbirler alındı. Başbakan H. Kaçadznuni ABD'ye bir resmi ziyarette bulunarak, Ermenistan için yardım getirebilmeyi başardı. Böylece açlık krizi de atlatılmış oldu.

Ermenistan Cumhuriyeti kurucuları, ülkenin geleceğinin halkın entelektüel potansiyelinin geliştirilmesi ile yakından ilgili olduğunu çok iyi biliyorlardı. Bu nedenle, kıtlık ve salgın hastalıklar ile uğraştıkları günlerde bile öncelikle bir üniversitenin kurulmasını önemsediler ve bu yönde çalıştılar. 16 Mayıs 1919'da alınan kararın ertesinde, 31 Ocak 1920'de Alexandropol'de (Gümri) açılan üniversite bir yıl sonra Yerevan'a taşındı.

Vanadzor'da (o dönemde Gharakilisa) 1919 yılının Kasım ayında Halk Üniversitesi'ni açıldı. 1920 yılında Yerevan'da bir konservatuvar, Kars'ta ise askeri bir okul açılması planlandı. Bu nedenle yurt dışından pek çok aydın Yerevan'a davet edildi.

Kütüphane ve müzelerin kurulmasına özel çaba harcandı, "Eski Eserler Koruma Komitesi" kuruldu.

İç Huzursuzluklar: Ermenistan Cumhuriyeti'nin sağlam temeller üzerine kurulamamasının başlıca sebebi Tatarların (Azerbaycanlılar) ve Kürtlerin sürdürdükleri devlet karşıtı ayaklanmalarıydı .

Mondros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra Kafkasya'daki askerlerini çeken Türkiye diğer taraftan gizlice Ermenistan'da bulunan Türk-Tatar milliyetçi güçleri teşvik etmeye devam ediyordu. 1919 yılının Temmuz ayında Türkiye ve Azerbaycan'ın desteği ile Ermenistan'da "Türk ve Tatar İsyanı" patlak verdi ve bastırıldı. Bu tür ayaklanmalar 1920 yılının sonbaharına kadar devam etti.

İktidarın sağlıklı bir temel üzerinde yükselememesinin diğer bir sebebi Sovyet Rusya tarafından desteklenen Bolşevikler oldu. Bolşevikler kazandıkları iç savaş sonrasında sınırlarını eski Rus İmparatorluğunun sınırlarına kadar genişletmek arzusunda idiler.

28 Nisan 1920 yılında Bolşevikler Azerbaycan'ı Sovyetlere dahil ettiler, bunu takip eden günlerde Moskova'nın talebi ile Ermenistan'da bulunan Bolşevikler silah zoruyla iktidara el koymaya karar verdiler.

Mayıs 1920'de Ermenistan'daki Bolşeviklerin yönetim organı "Ermenistan Askeri Devrim Komitesi" Aleksadropol'de (Gümrü) Sovyet iktidarını ilan ettiyse de bu ancak bir kaç gün sürdü. 14 Mayıs'ta şehir tekrar resmi ve meşru devlet gücün eline geçti.

Dış İlişkiler: Ermenistan Birinci Cumhuriyeti ilk uluslararası anlaşmayı (4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da) Türkiye ile imzaladı. Bu anlaşma Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Birinci Dünya savaşından sonra Ermenistan birçok ülke ile resmi ilişkiler kurdu. İngiltere, Fransa, İtalya, Güney Rusya, İran, Gürcistan ve Azerbaycan'da Ermenistan'ın daimi temsilcileri vardı. Bu ülkelerin yanı sıra Ermenistan'ın ABD, Almanya, İsviçre, Japonya, Mısır ve Etiyopya'da temsilcilikleri bulunmaktaydı.

1919 yılında Ermenistan için önemli konular ele alındı. Paris Barış, San Remo ve Sevr konferanslarında (sonraki bölüme bakınız) Ermenistan ile ilgili oldukça önemli kararlar alındı. 1920 yılında tek tek Ermenistan Cumhuriyetini tanıyan ülkeler dışında Antant (İtilaf) lkeleri konseyi de Ermenistan hükümetini tanıdı. Komşu ülkelerden sadece İran ile dostane ilişkiler kurulabildi. Diğer komşular ile sınır ve toprak sorunları dışında, politik sıkıntılar da vardı.

Gürcistan'ın tarihi Ermeni toprakları ve o dönemde Ermenilerin yaşadığı Lori ve Javakhk bölgeleri ile ilgili toprak talepleri vardı. 1918 yılının Aralık ayında Türk askerlerinin Kafkas'tan çekilmesiyle, Gürcü birlikleri Ermeni-Gürcü Savaşına neden olacak bir adım attılar ve Lori ve Javakhk'yi işgal ettiler. Ermeni ordusu birkaç gün içinde Gürcüleri Loriden çıkarttı. İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi ile bir ateşkesi imzaladı ve Lori "tarafsız bölge" ilan edildi. Javakhk bölgesi ise tüm protestolara rağmen, geçici olarak Gürcistan'a verildi.

Azerbaycan ile ilişkiler Ermeni bölgeleri (Artsakh, Zengezur, Nahçıvan) yüzünden iyice gerilmişti, Azerbaycan'ın bu toprak taleplerini Türkiye'de desteklemekte idi.

Bakü petrolüne hakim olabilme umudu ile İngiliz hükümeti de Azerbaycan'ı desteklemeye başladı. İngilizler aynı zamanda Andranik Ozanyan'ın ordusunun Artsakh'a (Karabağ'ı) da girmesini engellediler. Dahası 1919 yılının Ocak ayında Pan-Türkçü Hüsrev bek Sultanov'un Artsakh ve Zengezur'a Vali olarak atanmasını onayladılar, bunun akabinde şuşide Ermeniler katledildi.

1920 yılının Mayıs ayından itibaren Ermenistan Sovyet Rusya ile dostane ilişkiler kurmaya çalıştı, ama netice alamadı. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyetler Birliğine girdikten sonra Ruslar Azerbaycan'ı desteklemeye başladılar. Öte yandan, Sovyet Rusya Kemalist Türkiye ile dostane ilişkiler kurdu.

Bu durumda, Ermeni hükümetinin tüm umudu Batının idi; tek güvence ise Sevr Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiydi.

Ermenistan Cumhuriyeti'nin Sonu: Türkiye, Birinci Dünya Savaşında yenildikten sonra yeniden bir güç haline gelen Sovyet Rusya ile dostane ilişkiler kurmayı başardı. Rusya'nın onayı ile de 27-28 Eylül 1920 tarihinde Ermenistan'ın yenilgisıyla sonuçlanan Ermenistan karşıtı savaş başlattı.

18 Kasım'da imzalan ateşkesle birlikte, Bolşevik Rusya ve Kemalist Türkiye ile müzakereler başlandı. 2 Aralık 1918'de imzalanan "Yerevan Antlaşması" sonucunda hükümet tüm yetkilerini Bolşeviklere devretmiş oldu. 2-3 Aralık gecesi ise Kemalist Türkiye ve Ermenistan arasında Alexandropol antlaşması imzalandı fakat bu antlaşma onaylanmadı ve hiçbir zaman yürürlüğe girmedi.

Bolşevik ve Kemalistlerin anlaşması sonucunda Ermenistan kuşatıldı ve bölündü. Kars ve Sürmeli (İğdir) Türkiye'ye geçti, Arpaçay ve Aras nehirlerinin doğu kısmı ise Sovyet topraklarına dahil oldu. Sovyet egemenliğinde Karabağ ve Nahçıvan Sovyet Ermenistan bünyesinden çıkarıldılar ve Azerbaycan'a verildiler, Javakhk ise Gürcistan'a bırakıldı.

1919-1923 YILLARINDA ERMENİ SORUNU.

31.

ERMENİSTAN SINIRLARI KONUSU

Paris Konferansı ve San Remo Konferansında Ermeni sorunu:

Büyük güçlerin çıkar çatışmasının bir sonucu olarak Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Anlaşılır şekilde, savaştan sonra, kazanan güçler yeni dünya düzenini kendileri kuracaklardı. Bu sebeple 1919 yılının Ocak ayında Paris Barış Konferansı toplandı.

25 Şubat 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nda veya Paris Barış Zirvesinde Ermeni taleplerini Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu başkanı Avetis Aharonian ve Batı Ermenilerini temsilen Milli Delegasyon Başkanı Boğos (Poğos) Nubar tarafından imzalandığı Ermenilerin talepleri hakkında memorandum (Boğos Nubar tarafından kaleme alınan) verildi. Bu belgede Doğu Ermenistan Cumhuriyeti, Batı Ermenistan'daki Yedi Vilayetin ve Kilikya'nın tek bir Ermeni Devleti çatısı altında toplanması gerektiği talep ediliyordu. Bu anlatılan plan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından onay almıştı.

Türkiye ile ilgili sorunlar, 1920 yılının Nisan ayında yapılan San Remo Konferansı'nda tartışıldı. Ermenistan Cumhuriyeti ile Batı Ermenistan'ın birleşebileceği düşünülüp, sınırlar belirlendi, bu haritalar Sevr Antlaşması'na yansdı. Ermenistan'a kimin destek olabileceği konusu da tartışıldı, ABD bu rolü devr almak istiyordu.

Sevr Antlaşması ve Woodrow Wilson'un Tahkim Kararı: Zaman, Ermeniler için olumlu akıyor, müspet haberler getirmiyordu. ABD Senatosu 1920 yılının Haziran ayında Ermenistan'ı desteklemekten vazgeçti, Türkiye'de ise Kemalist hareket gittikçe güç kazanmaya başlamıştı.

10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ile savaşı kazan ülkeler arasında Paris'in Sevr mahallesinde 433 maddeden oluşan bir anlaşma imzalandı. Antlaşması'nın 88-93 maddeleri Ermenistan ile ilgiliydi, buna göre Türkiye özgür ve bağımsız bir devlet olarak Ermenistan tanıyacaktı. Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon eyaletleri Ermenistan'a geçecek, Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırın çizilmesi konusundaki arabulucu ve hakem ise ABD Başkanı Woodrow Wilson olacaktı.

Woodrow Wilson'un tahkim kararı 22 Kasım 1920 yılında imzalandı. Dört ilde Karadeniz'e çıkabilmek için topraklarının 90 000 kilometrekarelik kısmı Ermenistan'a verilecekti. Ermenistan yaklaşık 160 000 kilometrekarelik bir alan haline gelecekti.

Sevr Anlaşması ve Woodrow Wilson'un tahkim kararı uygulanamadı çünkü Kemalist Türkiye hızlı bir şekilde uluslararası arenayı tahlil ederek önce Sovyet Rusya'sı sonra ise İngiltere ve Fransa ile iyi ilişkiler kurdu, belirli tavizler verdi ve böylece Ermeni Sorununu bir "cenaze" haline getirdi. Oysa Ermenilerin tüm umudu büyük ve güçlü ülkelerin vicdanıydı.

Tüm bunların yanında Sevr Anlaşması ve Woodrow Wilson'un tahkim kararı tarihsel ve hukuki bir öneme sahipti. Bu gelişmeler ve belgeler ile birlikte Ermeni halkının tarihi vatani

Avetis Aharonyan

Boğos Nubar Paşa

ABD Başkan'ı Woodrow
Wilson

konusundaki talepleri XX. Yüzyılda belgelenmiş oldu, bugün hala bu belgeler yasal önemlerini korumaktadırlar.

Londra ve Lozan Konferanslarında Ermeni Meselesi: Sevr Antlaşması'ndan sadece birkaç ay sonra, 21 Şubat - 14 Mart 1921 tarihinde, Londra'da yapılan konferansta yine Ermeni konusu gündeme geldi.

Ermeni heyetinin başkanları Avetis Aharonyan ve Boğos Nubar Paşa, Batı Ermenistan'ı kurtarmak için Sevr Antlaşması'nın ve Woodrow Wilson'un tahkim kararının uygulanmasını bekliyorlardı. Buna karşılık, Konferansta Türkiye'nin doğusunda, konumunun bile tam olarak açıklanmadığı, "Ermeni Milli Ocağı" kurulması fikri ve kararı kabul edildi.

Ermeni Sorununun can yakıcı finali, 20 Kasım 1922'de başlayan ve 24 Temmuz 1923'de sona eren uluslararası Lozan Konferansında yazıldı.

Ermenistan SSC arması
ve bayrağı

Bu konferansa ne Ermenistan Cumhuriyeti sürgün hükümeti ne de Batı Ermenistan Ermenileri Milli Kongresi temsilcilerinin katılmasına izin verilmedi. Oysa Ermeni temsilciler bu konferansta Woodrow Wilson'un çizdiği bölgede ya da Kilikya'da bir "Ermeni Milli Ocağı" kurulacağını hayal ediyorlardı.

Lozan Konferansı ile beraber en son umut olan "Ermeni Milli Ocağı" fikri de ortadan kaldırılmış oldu. Ermeni sorunu Milletler Cemiyeti'ne bir mülteciler sorunu olarak devredildi ve bu format dışında tartışılmamaya başlandı. Lozan Konferansı Türkiye'nin bu günkü sınırları çizildi. (Türkiye sadece İskenderun Sancağını 1938-1939 döneminde Fransız desteği ile ele geçirdi.)

Ermenistan ve Türkiye sınırı hakkında Woodrow Wilson'un Hakem Kararına göre

1921 Yılında Sovyet Ermenistan Sınır Sorunu: Ermeni Bolşevikler, Sovyet yönetimi ile ilgili ümitliydimler özellikle 1920 yılında Sovyet Azerbaycan Hükümeti'nin Karabağ, Zengezur ve Nahcivan bölgelerinin Ermenistan'ın ayrılmaz parçaları olduğunu açıkladıklarında bu inanç daha da pekişti. Ancak, bunun bir politik yem olduğu hemen ortaya çıktı.

Kemalistler ile Bolşevikler arasındaki ilişkiler 16 Mart 1921 yılında Moskova'da imzalanan "dostluk ve kardeşlik" anlaşması ile zirveye ulaşmış oldu. Bu anlaşma ile Kars ve Sürmeli'nin Türkiye'ye, Nahcivan ise Azerbaycan'ın vesayet altında özerk bir bölge haline geleceği kararı verilmişti. 13 Ekim 1921'da Sovyet Rusya'nın isteği ile sözleşmenin bazı noktalarında değişikliğe gidildi. Kars'ta Sovyet Ermenistan ve Kemalist Türkiye arasında gizli bir anlaşma imzalandı, daha sonra Nahcivan Azerbaycan'a verildi.

Sovyet Azerbaycan nüfusunun % 95 Ermeni olan, Karabağ'ı bünyesine katmak için büyük bir mücadele içine girdi. Karabağ Ermeniler Kongresi Haziran 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş ve Ermeni Milli Kongresi'ni kurmuştu. 25 Nisan 1920'de , IX. "Karabağ Ermeniler Kongresi", Karabağ'ın Ermenistan ile birleşeceğini duyurdu. Bu gelişme aynı zamanda 1921

Drastamat Kanayan (Dro)

Garegin Njdeh

yılında Sovyet hükümetini Komünist (Bolşevik) Kafkas Bürosu, Parti Merkez Komitesi başkanı tarafından 3 Haziran ve 4 Temmuz kararları ile teyit edilmişti. Ancak, 5 Temmuz'da (ertesi gün) Kafkas Bürosu tam tersine bir karar vererek Karabağ'ın (Artsakh) Azerbaycan'a dahil etme kararını aldılar.

Bu kararda gelecekte en büyük diktatörlerden biri olacak İ. Stalin'inin payı büyüktü. Stalin Azerbaycan ve Gürcistan bürolarının Ermenilere karşı bir ittifak yaratmalarına sebep olmuştu. 5 Temmuz'da, onlar oybirliği ile Karabağ'ın Azerbaycan bünyesine katılması için oy kullandılar. Bu oylamadan iki gün sonra (7 Temmuz'da) ise Javakhk Gürcistan bünyesine alındı. Böylece, iki Ermeni bölgesi Sovyet Ermenistan'dan koparılmış oldu.

1921 Kasım ayında Sovyet Ermenistan ve Sovyet Gürcistan hükümetleri arasında imzalanan anlaşmaya göre Lori Ermenistan'a, Akhalkalak, Tsalka, Bolnisi-Khachen ise Gürcistan'a kaldı. Sonraki yıllarda Sovyet Ermenistan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (1922-1936) dahil edildiğine rağmen bir kaç Ermeni sınır bölgeleri hükümetler arası iç kararlar ile Azerbaycan'a verildi.

1918-1921 yıllarında kahramanca mücadele veren Zangezur bölgesi ile ilgili Ermeni karşıtı planlar hayata geçmedi ve bu bölge Ermenistan'ın bir parçası olarak kaldı. Zangezur'daki bu mücadele önce Andranik Ozanyan (1918 yazında 1919 baharına kadar), daha sonra ise Arsen Şahmazyan ve ekim 1919'dan Temmuz 1921'e kadar Garegin Njdeh tarafından yönetildi.

32. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER

İkinci Dünya Savaşı Arifesinde Ermeniler: Ermenistan'ın kısa süren bağımsızlığından sonraki yılları kayıpların ve düşüşlerin olduğu yıllar izledi. Lozan Konferansında Ermeni sorunu resmen “gömülmüş” oldu. Sovyetler sadece Ermenistan topraklarını farklı ülkelere dağıtarak Sovyet Ermenistan'ı yaklaşık 30 bin km² bir ülke olarak bırakmakla kalmadılar aynı zaman tek parti diktatörlüğü ile birçok Ermeni aydını yurdundan sürgün ettiler.

Sovyet zulmü Stalin'in iktidarı döneminde zirveye ulaştı, özellikle 1936-1938 yıllarında Ermeni milleti on binlerce masum aydınını bu siyasete kurban verdi. Yeğişe Çarents, Aksel Bakunts gibi edebiyatçıların yanında siyasi fikir önderleri olan Ağasi Khanjyan, Sahak Ter-Gabrielyan, Nerses Stepanyan ve bir çok diğerli aydınları hayatlarını kaybetti. Yaklaşık 15 bin kişi Ermenistan'da siyasi baskıya maruz kaldı, bunların büyük kısmı idam edildi öldürüldü. Ermeni Apostolik Kilisesi'nin durumu 1938'de daha da ağırlaştı, Katolikos I. Khoren Muradbekyan Ejmiatsin Katedrali'nde öldürüldü.

Bununla birlikte, 1921-1941 yıllarında olumlu adımlar da atıldı. Kademeli olarak gelişen ekonomik, yükselen eğitim, ve Ermenilerin Ermenistan'a dönmelerinin örgütlenmesi dikkat çeken olumlu adımlar oldular. 1920-1930-lerde 42000 Ermeni yurt dışından Sovyet Ermenistan'a göç etti.

SSCB'nin Bir Parçası Olan Ermenilerin II. Dünya Savaşına Katılımı: 1 Eylül 1939 Hitler Almanya'sının Polonya'ya saldırması ile İkinci Dünya Savaşı patlak verdi. 1939-1940 döneminde Almanya Avrupa'nın en büyük gücü olmuştu, ve 22 Haziran'da 1941 Sovyetler Birliği'ne (SSCB) saldırdı. Sovyetler Birliği'nin “Büyük Vatanseverlik Savaşı” olarak adlandırdığı bu savaş 9 Mayıs 1945 yılında Almanya'nın yenilgisiyle sona erdi. 2 Eylül 1945 Almanya'nın müttefiki Japonya da İkinci Dünya Savaşı'nda yenildiğini açıkladı.

Aksel Bakunts

Yeğişe Charents

Ağasi Khanjyan

Benzeri görülmemiş bu savaş 61 ülkeyi içine çekmişti. 1,7 milyar insanın 110 milyonu asker olarak savaşa katıldı. 50 milyon kişinin öldüğü bu korkunç savaşta 95 milyon kişi sakat kaldı.

Ermenilerin savaşa katılımı sadece Sovyetlere itaat duygusu ile açıklanamazdı; Türkiye'nin Almanya ile gizli müttefik ve dostane ilişkileri vardı ve eğer Stalingrad (Volgograd) Savaşı Almanların galibiyeti ile sonuçlansa idi, Sovyet Ermenistan sınırına merkezlenen 26 Türk tümeni Ermenistan'a karşı saldırıya geçecekti. Böyle bir saldırı Doğu Ermenistan'daki Ermeni Halkının ikinci bir soykırıma tabi tutulması anlamına gelecekti.

Ermenilere ait 6 divisyon (6 grup) (76. dağ, 89., 261., 390., 408. ve 409.) savaşa katıldılar. Bu bölükler dışında Ermeniler farklı bölüklerde de çarpıştılar. Ermeniler hemen hemen tüm büyük ve önemli cephelerde savaştılar.

SSCB'nin işgal topraklarında Ermeni gerillalar kurdukları ayrı birimler ile ("Zafer", "Kırmızı Yıldız" ve "Mikoyan" partizan grupları) önemli başarılarla imza atmışlardı.

Savaş sırasında 107 Ermeni, Sovyetler Birliği'nin "Büyük Savaşı Kahramanı" ünvanına layık olurken, 3 farklı derecede 27 madalya ve yaklaşık 70 bin savaşçı ve komutan farklı başarı madalyaları ile ödüllendirildiler.

Ermenilere daha birçok farklı madalya verildi. Ermeniler 70 general ile savaşa katıldılar. Dört Ermeni komutan savaş sonunda "Sovyetler Birliği Çifte Kahraman Mareşal" unvanı verildi. (Mareşal Hovhannes Bağramyan, Hava Kuvvetleri Mareşali Sergei Khudyakov (Armenak Khanperyants), SSCB Deniz Kuvvetleri Amirali Hovhannes Isakov (Ter-Isahakyan) ve SSCB Zırhlı Tank Kuvvetleri Baş Mareşali Hamazasp Babajanyan.

İkinci Dünya Savaşı'nın Ermeni Diasporasının Katılımı: Yurt dışında yaşayan Ermeniler de bu savaşa aktif katılım sağladılar, Diaspora Ermenileri silahlı mücadelenin yanı sıra, bağış yoluyla fonlar kurup, Sovyet Ermenistan'a askeri ekipman konusunda da yardımcı oldular. Onların bağışlarıyla "Sasuntsi (Sasonlu) Davit", "General Baghramyan" tank alayları kuruldu.

Fransa'da Ermeniler aktif olarak Fransız halkının, faşizme karşı mücadele hareketine katıldılar. Özellikle Misak Manuşyan'ın (Ölümünden sonra Fransa ulusal kahramanı ilan edildi) başını çektiği birlik tarihin en önemli direniş sayılarından birini yazmış oldu. Ermeni Partizanlar, Yunanistan ve diğer ülkelerdeki özgürlük mücadelesine önemli katkılar sağladılar.

"Sasuntsi (Sasonlu) Davit" tank sütunu

Yaklaşık 100 bin Diaspora Ermenisi (sadece ABD Ordusunda, 18,5 bin asker ve subay) Müttefik ordularının bünyesinde savaşa katıldılar.

Hitler Hükümeti ile Yapılan Zorunlu İşbirliği: 1939 yılından başlayarak Almanlar ile iyi ilişkiler içinde olan Türkler, Ermenilerin de Sami kökenli oldukları ve bu sebeple Yahudiler ile birlikte imha edilmeleri gerektiğini konusunda Alman hükümeti ikna etmeye çalışıyorlardı. Berlin Avrupa Konseyi'nin

Mareşal Hovhannes Baghramyan

Misak Manuşyan

Artashes Abeğyan

“Ermeniler Aryanlardır” konusundaki çalışmaları (Çalışmaları Berlin Üniversitesi Prof. Artashes Abeğyan yürütüyordu) ve bazı Avrupalı bilim adamlarının çalışmalarından oluşan koleksiyon sayesinde Naziler’in yönetici kadrosu Ermenilerin “Ari Irkından” olduklarına (Hint-Avrupalılar) kanaat getirdiler.

Almanya savaş başladıktan beri uzun bir süredir, ciddi bir yenilgi yaşamamıştı, dolayısı ile Almanları durdurmanın mümkün olacağına herhangi bir garantisi yoktu. Almanya ve Türkiye arasında bir ön anlaşma vardı, buna göre, Stalingrad (şimdiki Volgograd) alındıktan sonra, SSCB’ye karşı bir savaş başlatılacak ve Ermenistan ve Gürcistan işgal edilecekti. Bu aslında, Doğu Ermenistan’da yeni bir soykırıma Ermenileri tabi tutulacağı anlamına gelmekteydi.

Bu durumda bazı güçler (özellikle Ermeni Devrimci Federasyonu – Daşnakcutyun) Nazi hükümeti ile işbirliği yapmaya karar verdiler. Almanlar çeşitli milletlerden lejyonlar kurarak onları Sovyet iktidarına karşı kullanmak istiyorlardı. Dro ve başkaları tarafından 1941 yılının Aralık ayında “Ermeni Lejyonu” kuruldu, lejyonun sayısı daha sonra 25 bine yükseldi. Daha sonra bu birliğe G. Njdeh, Ermenistan Cumhuriyeti’nin ikinci Başbakanı Al. Khatisian ve diğerleri katıldılar.

Neyse ki, Almanlar Stalingrad Savaşı’nda yenildi ve Türklerin hayalini kurdukları işgal gerçekleşemedi. Berlin Avrupa Ermenileri Konseyi ve “Ermeni Lejyonu” üyelerinin yardımı çok büyük oldu. Avrupa’daki Ermeniler, soydaşlarının kurtarmanın yanı sıra Türkiye’nin Ermenistan’a girip yeni Ermeni katliamlarına girişmelerini önlemişlerdir.

KARABAĞ KURTULUŞ MÜCADELESİ. BAĞIMSIZLIĞININ YENİDEN KAZANILMASI

33.

1960-1980 Yıllarında Milli Uyanış: Stalin'in kurduğu diktatörlük ölümünden 3 yıl sonra (1956) düşünce suçlusu yaftası ile hapse atılan masum insanları hapisten çıkaran yeni Sovyet lideri N. Kruşçev tarafından eleştirildi.

Böylece daha özgür olunabilecek bir dönem başladı ve milli sorunlar daha açık tartışılmaya başlandı. 1926 yılında Sovyet makamları tarafından yasaklanan, Ermenilere yapılan Soykırım kurbanlarını anma törenleri 1965 yılında büyük milli uyanışla mümkün olabildi.

1964 yılında "Diaspora ile Kültürel İlişkiler Komitesi" kuruldu. 1967 yılında Ermenilere yapılan Soykırım Anıtı'nın (Tsitsernakaberd) inşası tamamlandı. 1968 yılında Sardarapat Savaşı'nın 50. yıldönümü kutlandı ve anıtı açıldı.

1960-1966 döneminde bu özgürlükçü adımların uygulanmasına yönelik Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Yakov Zarobyan'ın önemli katkısı oldu.

1960'lı yıllarda Karabağ tekrar Ermenilerin gündemindeydi. Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi konusunda Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinde (NKÖO) 40 binden fazla insan ve Sovyet Ermenistan'ında iki bin aydın imza topladılar ve sonuçta, Dağlık Karabağ'ın ve Nahcivan'ın Sovyet Ermenistan'a katılması için Ermenistan yetkilileri SSCB Yüksek görevlileri ile görüştüler, ama sorunlara çözüm bulamadılar.

Milli sorunları çözme amacı ile 1960-80 döneminde bazı gizli örgüt ve gruplar oluşturuldu, bunların en güçlü ve etkili "Birleşik Ulusal Parti" örgütüydü. Örgüt ayrıca "Doğum Sancısı" ve "Deniz Feneri" adındaki dergileri resmi olmayan yollar ile yayınlıyordu. Yetkililer muhaliflere karşı çok sert bir politika izlediler. Söz konusu yıllarda 70'den fazla Ermeni muhalif hapis ve sürgün cezalarına maruz kaldılar.

Sovyet Ermenistan'ın gelişmesine 1946 yılında başlayan ulusal uyanışın büyük katkısı oldu. 1940-1980 yılları arasında yaklaşık 130 bin Ermeni Diasporadan Sovyet Ermenistan'a göç etti.

Bu kişilerin arasında birçok ünlü sanatçı (şarkıcı Gohar Gasparyan, Tigran Levonyan, Hovhannes Badalyan, söz yazarı, Tigran Mansuryan, orkestra şefi Hovhannes Çekiçyan, ressam Hakob Hakobyan ve Harutyun ve Armine Kalents, aktris Varduhi Varderesyan, yazar Geğam Sevan, Karbis Surenyan, Perç Zeituntsyan ve diğerleri) da vardı.

Diaspora Ermenilerin "Ermeni Davası" için Silahlı Mücadeleleri: Ermenilerin milli duygularının canlanması 1970'lerde "Ermeni Davasının" silahlı mücadelesini doğurdu. Ermeni Diasporası bu dava için silahlı mücadeleye girişti.

Hareketin ilk sinyali 78 yaşındaki Gurgen Yanikyan'ın, 27 Ocak 1973 tarihinde Kaliforniya'nın Santa Barbara şehrinde İki Türk diplomatı öldürmesi oldu.

Ocak 1975 - Aralık 1991 yılları arasında Türk hedeflere karşı intikam ve terör saldırıları gerçekleştirildi. Bu operasyonları "Ermenistan Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu" (ASALA), "Ermenilere yapılan Soykırım Adalet Komandoları", "Ermeni Devrimci Ordusu" ve diğer kuruluşlar tarafından yürütüldü. Ermeni savaşçıların bazıları öldürüldü ve hapsedildi. Fakat eylemler başarılı olmuştu.

1980'li yıllardan itibaren, birçok ülke ve uluslararası kuruluş Ermenilere yapılan Soykırımı tanıdı. Ermenilere yapılan soykırımı tanıyan ilk uluslararası önemli kurumlar "Halkların Daimi Mahkeme" (18 Nisan 1984) ve Avrupa Parlamentosuydu (18 Haziran 1987), Uruguay ise 1965 (1915 Soykırımın 50. Yıldönümünde) yılında Ermenilere yapılan Soykırımı tanıyan ilk ülke oldu.

Ermenistan Cumhuriyeti arması ve bayrağı

Dağlık Karabağ Cumhuriyeti (Artsakh) arması ve bayrağı

Karabağ Mücadelesinde Yeni Dönem: 1964 N. Kruşçev yönetimi bir darbe yönetimi tarafından son buldu ve Brejnev'in başkanlığında tutucu güçler Sovyetleri yönetmeye başladı. Stalinist diktatörlük atmosferi kadar kötü olmasa da Kruşçev dönemindeki görece özgürlükler sınırlandırılmıştı, ekonomi ise yavaş yavaş kötüleşmeye başladı.

1985 yılında ekonomik krizi aşmak için SSCB yeni lideri M. Gorbaçov toplum ve siyaseti demokratikleşmesi ekonomide "yeniden yapılanma" ("perestroika") projeleri ile gündeme geldi. Önceki yıllarda baskı ile susturulmuş olan sorunlar tekrar gündeme gelmeye başladılar. Bunlardan ilki 1921 yılında Azerbaycan'a verilen ve Ermenilerin yıllardır kabul edemediği Karabağ (Artsakh) konusu oldu.

1988 yılının Şubat ayında Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a yeniden birleşmesini talebiyle ilgili Stepanakert ve Yerevan'da gösteriler başladı. 20 Şubat 1988 Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (NKÖO) merkezi Konseyinin XX oturumu, halkın iradesi ve SSCB Anayasası uyarınca, Ermenistan, Azerbaycan, ve SSCB'ye çağrıda bulundular.

15 Haziran 1988'de, Sovyet Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'ın (Artsakh) Ermenistan'a yeniden birleşmesini olumlu baktı, fakat Moskova ve Azerbaycan bu teklife düşmanca baktı ve reddetti. Karabağ Mücadelesinde yeni bir dönem başlamış oldu. Bu çabaların sonucunda sadece Karabağ geri kazanılmadı, ayrıca bağımsız Ermenistan devletinin restorasyonu da sağlanmış oldu.

Ermeni milletinin içinde uyanan özgürlük ruhunu kırmak için büyük imkânlar kullanılmaya başlandı. 27-29 Şubat 1988 SSCB yetkililerin isteği ve katılımı ile Sumgayit şehrindeki Azerbaycan'da yaşayan Ermenilere Soykırım uygulandı. 1989 yılında Azerbaycan Ermenistan'ı abluka altına aldı (ülkeye ithal edilen ürünlerin yaklaşık % 80 bu yollardan geçiyordu), Azerbaycan'daki Ermeni yerleşim yerlerinden Ermeniler zorla çıkarıldılar.

Ama Ermenilerin birleşik ruhu Sovyetler Birliği'nin provokasyonlarının ve Azerbaycan-Türk kuvvetlerinin Pan-Türkçü arzularının üstesinden gelebildi. Ermeni gönüllüler atalarımızdan esinlenerek kahramanca bir ruhla vatan savunmasını başlattılar. Böylece sadece düşmanı durdurmakla kalmadılar ama aynı zamanda Dağlık Karabağ'ı ve onu çevreleyen bölgelerdeki Ermenilerin yaşadığı alanları kurtarabildiler.

1 Aralık 1989 tarihinde Sovyet Ermenistan Yüksek Konseyi ve Dağlık Karabağ (Artsakh) Ulusal Konseyi halkların kendi kaderini tayin (self-determinasyon) hakkını ve Ermeni milletinin arzusunu dikkate alarak, Sovyet Ermenistan'ın ve Sovyet Dağlık Karabağ'ın birleşmesini kabul ettiler.

1990-1991 yıllarında gelişen olaylar ve özellikle uluslararası siyasi iklim göz önüne alınarak, Ermeni siyasi çevreler sorunu Sovyet Ermenistan ve Sovyet Dağlık Karabağ'ın ayrı ayrı bağımsızlıklarının ilan edilmesi ile çözümlenmesine karar verdiler.

2 Eylül 1991'de Şahumyan bölgesinin milletvekillerinin yaptığı birleşmiş oturumda Dağlık Karabağ (Artsakh) Cumhuriyeti'nin ilan edileceğinden bahsedildi. 10 Aralık 1991 günü, uluslararası gözlemcilerin katılımı ile gerçekleştirilen ulusal referandumda, yaklaşık tüm oylar Dağlık Karabağ'ın özerkleşmesi için kullanıldı.

Karabağ Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktası 9 ve 18 Mayıs 1992 olayları Şuşi ve Laçın'nın (Berdzor) kurtarılması ile sonuçlandı, böylece Ermenistan ve Karabağ (Artsakh) birbirine bağlanmış oldu. Ermeni güçleri kendilerinden fazla olan düşman kuvvetlerine karşı üstünlük elde edebildi.

12 Mayıs 1994’de Rusya ve AGİT Minsk Grubu aracılığı ile ateşkes anlaşması imzalandı. Ermeni savaşçıların mücadelesi şanlı bir zafer ile sona ermişti. Karabağ sorunu şimdiye kadar diplomatik müzakerelerle devam etmektedir.

Ermenistan’ın Bağımsızlığının

İlanı: Sovyet Ermenistan’ın bağımsızlık mücadelesinin temelleri kuşkusuz 1960-70’li yıllarında Ermeni muhalifler tarafından atılmıştı. Bu mücadele Karabağ Bağımsızlık savaşı sırasında daha da güçlendi.

Karabağ Bağımsızlık hareketini yöneten “Karabağ” Komitesi, bünyesinde farklı konular tartışıyordu. 1989 Ermeni Ulusal Hareketi (HHŞ) ortaya çıktı, yönetime ve dolayısı ile iktidara kadar, barışçıl ve demokratik seçim yoluyla gelmeye karar verdi.

20 Mayıs 1990’da, Ermeni Sovyet Sosyalist Devleti (ESSD) Yönetici Konseyi milletvekili seçimleri düzenledi. Yeni seçilen parlamento Ermeni Ulusal Hareketi Partisi ve Ermenistan Komünist Partisi arasındaki çekişme ile kuruldu. Ermeni Ulusal Hareketi Partisi’nin seçimlerdeki zaferinden sonra 4 Ağustos tarihinde, Levon Ter-Petrosyan Konseyi Başkanı seçildi. Başbakan Vazgen Manukyan oldu.

23 Ağustos 1990 tarihinde Ermenistan Yüksek Konseyi, Ermenistan’ın bağımsızlık sürecinin ilk olarak “Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’ni” kabul etti. Bildirge, Ermenistan Sovyet Sosyalist Devletinin (ESSD) adını “Ermenistan Cumhuriyeti” şeklinde değiştirmiş olduğunu belgeledi. Bildirgede Ermenilere yapılan Soykırım hakkında özel bir nokta eklendi.

Bir yıldan fazla süren mücadele sonucunda 21 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan’ın SSCB’den ayrılması ve bağımsızlığına kavuşması konusunda referandum düzenledi. Oy kullananların % 94’den fazlası (2 milyon 43 bin kişi) ülkenin bağımsızlığı için oy kullandı. 1991 yılında referandum sonuçlarına dayanarak 23 Eylül 1991’de Ermenistan Devleti Yüksek Komisyonu Ermenistan Devleti’nin bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti.

Kısa bir süre sonra Ermenistan’da başkanlık sistemi ilan edildi. 16 Ekim 1991 tarihinde Levon Ter-Petrosyan, ilk cumhurbaşkanı seçildi. SSCB’nin çöküşü giderek daha belirgin hale geliyordu. 8 Aralık 1991’de Minsk yakınında Belovezhsk köyünde, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya SSCB’nin varlığı sürdürmeyeceğini ilan ettiler ve aynı zamanda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) oluşturulması konusunda bir anlaşma imzaladılar. Bu ülkeler, SSCB’nin diğer ülkelerine bu topluluğa katılmaları konusunda çağrıda bulundular.

21 Aralık 1991 Kazakistan eski başkenti Almatı’da (eski adıyla Alma-Ata), 11 eski Sovyet cumhuriyetleri; Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moldova ve Azerbaycan, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) oluşturulması konusunda bir anlaşma imzaladılar. Böylece SSCB’nin 70 yıllık geçmişi sona erdi. Ermenistan bağımsız oldu.

1991 yılının sonunda Ermenistan’ın uluslararası tanınma süreci başladı. 2 Mart 1992’de Ermenistan BM tam üyesi oldu. Ermenistan bugün çeşitli uluslararası kuruluşlara üyedir.

ERMENİSTAN CUMHURİYETİ VE DAĞLIK KARABAĞ CUMHURİYETİ (ARTSAKH)

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1920-1945 Yıllarında:

Sovyet hükümeti ilk günden itibaren ideolojik bir baskı sistemi yaratarak, hayali bir komünist toplum yaratılmasını amaçlıyordu. Bunun için ilk olarak okuryazar bir toplum yaratılması gerekiyordu, bu sebeple eğitime büyük önem verildi. Yürütülen eğitim politikaları sonucunda 1940 yılında Ermenistan'da eğitim düzeyi oldukça yükseldi.

1922 yılında Yerevan Halk Kütüphanesi kuruldu (1925 A. Myasnikyan adını aldı). 1940 yılına gelindiğinde, Ermenistan'da 900'den fazla halk kütüphanesi 9 üniversite, 11000 öğrenci vardı.

Biliminin gelişmesine büyük önem gösterildi. 1921 yılında Ermenistan Bilimler Enstitüsü kuruldu, 1925 yılında Bilimler ve Sanat Enstitüsü adını aldı. 1935'de SSCB Bilimler Akademisi Ermeni dalı kuruldu.

1939 yılında Ejmiatsin kütüphanesi (Matenadaran) Yerevan'a getirildi, ve devlete bağlı bir el yazmaları müzesi haline geldi.

Edebiyat alanındaki ustaların yanına 1920'lerde yeni edebiyat temsilcileri de eklendi. Bunların en tanınmışları Yeğişe Çarents, Aksel Bakunts, Gurgen Mahari idiler. 1932 yılında Ermenistan Yazarlar Birliği kuruldu ve burada devletin amacı yazarların birer propaganda aracına dönüşmesiydi.

1932 yılında Ermenistan "Sovyetlerin Görsel Sanatlar Birliği" kuruldu. Birlik Martiros Saryan, Hakob Kojoyan, Yeğişe Tadevosyan ve Panos Terlemezyan ve daha bir çok yetenekli sanatçıları bünyesine aldı.

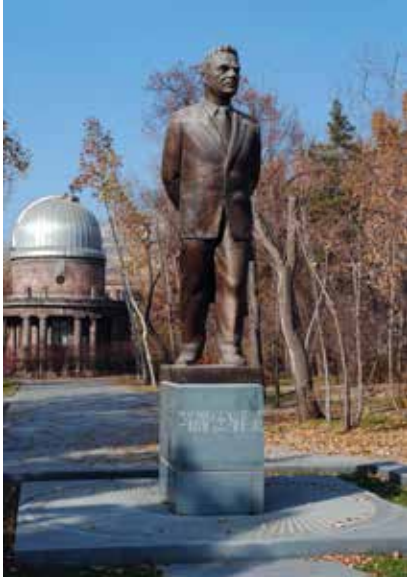
Dönemin en önemli mimarı ve Kentsel Planlama uzmanı olarak tanınan kişi Alexander Tamanyandı. Tamanyan, Yerevan'ın birçok önemli şehir planına ve farklı binalara (Ermenistan Hükümeti Binası, Devlet Operası ve Bale Tiyatrosu ve diğer binalar) imzasını attı.

1923 yılında Yerevan Devlet Konservatuvarı açıldıktan hemen sonra Devlet Filarmoni Orkestrası kuruldu. 1933 yılında ise Devlet Opera ve Bale Akademi Tiyatrosu açıldı.

1922 yılında Devlet Drama Tiyatrosu'nda açıldı, 1937'de ise bu tiyatroya ünlü sanatçı G. Sundukyan'ın ismi verildi.

Yeni bir sanat ifadesi olan sinema doğdu. 1925 yılında Ermenistan sinemasının ilk eseri "Namus" adlı sessiz film oldu. İlk sesli film olan "Pepo", ise 1935 yılında sinemaseverlere sunuldu.

Bilimsel ve kültürel alanında elde edilen başarılarla İkinci Dünya Savaşı sırasında bile yenileri eklendi. SSCB Bilimler Akademisi'nin Ermenistan şubesinin temelleri üzerine 1943 Ermenistan Bilimler Akademisi kuruldu (kurucuları Ermeni dili ve edebiyatı uzmanı ve şarkiyatçı Hovsep Orbeli, fizyolog Levon Orbeli, fizikçiler Abraham ve Artem Alikhanyan, astrofizikçi Viktor Hambardzumyan, dilbilimci Hraçya Acharyan, edebiyat eleştirmeni Manuk Abeghyan, tarihçi Hakob Manandyan, şair Avetik Isahakyan). Akademinin ilk başkanı Hovsep Orbeli olurken 1947 yılında bu görev Viktor Hambardzumyan'a geçti. Hambardzumyan çok uzun yıllar Akademiyi yönetti.

Viktor Hambardzumyan, Heykel Yerevan,
(Tariel Hakobyan)

Savaş yıllarında Ermeni edebiyatına oldukça önemli eserler verildi. Tarih romanlarının unutulmayan isimleri D. Demirciyan (“Vardanank”) ve Stepan Zorian (“Kral Pap”) oldular. Bu romanlarda tarihi kahramanlıklarından bahsedilerek yeni nesle cesaret verilmeye çalışıldı ve vatansever ruhunu yükseltmek amaçlandı.

Yurtsever ve lirik temalar ile Avetik İshakyan, Nairi Zaryan, Hovhannes Shiraz ve diğer yazarlar farklı muhteşem eserler yayınladılar.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nde (ESSC) Kültürel Hayat: Bu yıllarda eğitim sistemi sürekli genişlemekteydi. 1980 yılında Ermenistan’da 1300’den fazla kütüphane, 1500 okul ve 14 üniversitede yaklaşık 50000 öğrenci vardı.

İdeolojik baskılara ve kısıtlamalara rağmen Ermeni Araştırmaları konusunda önemli başarılar kaydedildi. Sekiz ciltlik “Ermeni Tarihi” adlı çalışma Ermeni tarihini Ermenilerin köklerinden 1980’li yıllarının başına kadar olan devreyi aydınlatıyordu, bu çalışmalar bizim tarih konusunda büyük bir kazanç oldu.

Viktor Hambardzumyan başkanlığında, savaş yılları sonrası bir gözlemevi kuruldu, burası daha sonra astronominin önemli ana merkezlerinden biri haline geldi. 1967 yılında SSCB’de ilk elektron hızlandırıcısı bu gözlem evinde tasarlandı ve çalıştırıldı.

En büyük kazanımlardan biri de 12 ciltlik (ek bir 1 cilt sadece Sovyet Ermenistan’a ayrıldı), büyük “Ermenistan Sovyet Ansiklopedisi’nin” baskısı (1974-1988) oldu. Ermenistan’ın Bağımsızlığını kazanmasından sonra, daha önceki ansiklopedideki büyük ideolojik hataları düzeltmek için dört ciltlik yeni bir ansiklopedi yayımlandı.

Edebiyat alanında Avetik İshakyan, Derenik Demirciyan, Hraçya Koçar, Ler Kamsar, Stepan Zorian, Gurgen Mahari yeni eserler sundular. Yeni yazarlardan ise en ön plana çıkanlar Hovhannes Şiraz, Paruyr Sevak, Silva Kaputikyan, Vahagn Davtyan, Gevorg Emin, Hrant Matevosyan, Sero Khanzadyan oldular.

Bu tarihe gelindiğinde artık geleneksel mimari yerine modern yaklaşımlar tercih edilmeye başlandı. Bu ihtiyacı Ermeni mimarlar uyguladıkları yeni kentsel ve mimari çözümler ile karşılayabildiler. Matenadaran (El Yazmaları Enstitü ve Müzesi) ve Ermenistan Tarih Devlet Müzesi binaları, Ermenilere yapılan Soykırım ve Sardarapat Savaş anıtları gibi önemli eserler inşa edildi.

Bu yıllarda modern binalar, “Hrazdan” spor salonu, “Zvartnots” havaalanı ve Yerevan metropoliteni oldu. Dönemin önde gelen mimarları, Rafael İsrailyan, Mark Grigoryan, Karo Halabyan, Jim Torosyan, Saşur Kalasyan ve diğerleri oldular.

Heykel sanatı konusunda heykeltıraş Yervand Kochar, Nikoğos Nikoğosian, ve diğerleri önemli katkılarda bulundular. Ermeni görsel sanatında da Martiros Saryan, Grigor Khanjyan,

Sasunlu Davit heykeli, (Yervand Kochar)

Sergey Parajanov

Minas Avetisyan, Edvard Isabekyan, Hakob Hakobyan tanınan isimlerden oldular.

Ermeni tiyatrosunun takdire şayan temsilcilerinden Vahram Papazyan, Avet Avetyan, Hraçya Nersisyan'ın yanında yeni neslin parlayan temsilcileri, Metaksya Simonyan, Babken Nersisyan, Khoren Abrahamyan, Sos Sargsyan, Mher Mkrtchyan Varduhi Varderesyan, Karp Khaçvankyan yer aldılar.

Çok değerli yeni filmler çekildi, “Nahapet”, “Vadideki Miro”, “Eski Günlerin Şarkısı”, “Narın Rengi” ve “Biz Bizim Dağlarımız” gibi. Henrik Malyan, Frunze Dovlatyan, Sergey Paracanov gibi film yapımcıları yetişti.

Müzik sanatının önde gelen temsilcileri, Aram Khaçaturyan, Arno Babajanyan, Avet Terteryan, Eduard Mirzoyan, Tigran Mansuryan, Robert Amirkhanyan ve diğerleriydi. Tanınmış şarkıcılardan en önemlileri Lusine Zakaryan, Gohar Gasparyan, Hayrik Muradyan, Hovhannes Badalyan, Ofelia Hambardzumyan, Ruben Matevosyan oldular.

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, sahte bir ideolojinin kısıtlamaları olmaksızın bilim ve kültür ilgili çalışmalara eğilmeye fırsat bulundu. Ama savaş durumu ve düşman komşuları tarafından uygulanan abluka hayatın normal seyrini engelledi. Kültür hayatında bir kriz yaşandı, sosyal ve ekonomik koşullar sebebiyle, binlerce aydın ülkeyi terk ettiler. Birçok araştırma kurumları kapatıldı. Ermenistan'da kalan aydınlar ülke değerlerini büyük bir fedakarlık sonucu korumayı başardılar.

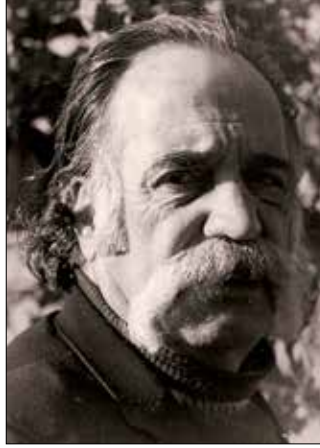
1990'ların sonunda yavaş yavaş sosyo-ekonomik durum düzelmeye başladı, bu gelişme kültürel yaşam üzerinde olumlu bir etkiye sebep oldu. Birçok alanda gelişme elde edilmeye başlandı.

Bağımsızlık Sovyet döneminde saptırılmış ve yasaklanmış bilgileri çok daha serbest ifade ve tartışma ortamı yarattı, mesela Ermenilerin kökeni, eski tarihimiz, Ermeni Sorunu, Ermenilere yapılan Soykırım, Ermenistan Birinci Cumhuriyeti, Kilisesi hakkında daha doğru bilgiler yayıldı.

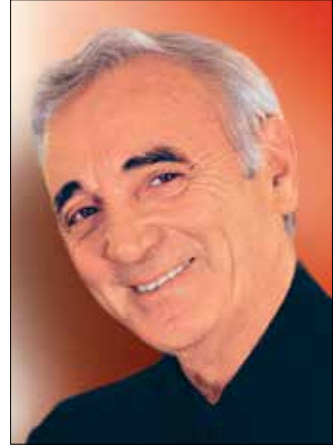
Ermeni Diasporasında Kültür-Sanat: Soykırım sonucunda sürgünde olan, dünyanın farklı ülkelerine dağılan Ermeniler bir varoluş savaşı vermeye başladılar. Öncelikle insanlar yaşayabilmek için en temel koşulları sağlamaya çalıştılar, ikinci önemli konu ise gelecek neslin Ermeniliği ve Ermeni kültürünü koruyabilmesini sağlayabilmektir.

Nikoğayos Adonts

William Saroyan

Charles Aznavour

Tüm zorluklara rağmen, Diaspora 1920'lerde kültürel önemli adımlar attı, Ermeni kültürünün yaşatılmasının garantisi olacak, yeni kuşağın yetiştirilmesinde ana rolü oynayacak okullar açıldı.

Basının rolü tartışılmazdı. Soykırımdan önce yayınlanan dergiler tekrar canlanırken, onlara yenileri de eklendi. Diaspora medyası aslında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyüdü. 1985 yılında 225 süreli yayın ve Ermeni radyo programları mevcuttu. 1990'larda Ermeni TV kanalları buna eklendi ve bunlar Ermeni ulusal kimliğinin korunmasında büyük rol oynadılar.

Ermeni dili ve edebiyatı konuları dışında bilim ve kültür çeşitli dallarındaki farklı konular üzerine alanlarının önemli temsilcileri haline geldiler. Bazen bu uzmanlar yaşadıkları ülkeye o kadar adandılar ki, isimleri bu yüzden Ermeniler ile değil yaşadıkları ülkenin uzmanı olarak anılmaya başlandı.

Tüm zorluklara rağmen Diaspora Ermeni kültürünün geliştirilmesinde en büyük pay dil ve edebiyat çalışmaları ile bağlantılı oldu. Ermenistan'ın Sovyetlere dahil olmasından sonra, ünlü bilim adamı Nikoğayos Adonts Brüksel Üniversitesi'nde Ermeni Araştırmaları Bölümünü kurarak, çalışmalarını sürdürdü.

Bugün, farklı ülkelerdeki üniversitelerde Armenoloji bölümleri bulunmaktadır. Bu bölümler farklı uluslararası çalışma merkezleri ile iş birliği içinde bulunmaktadır.

Diaspora Ermeni edebiyatı çok önemli yazarlar yetiştirdi; Avetis Aharonyan, Levon Şant, Yervand Otyan, Zabel Esayan, Vazgen Shushanyan, Şahan Şahnur, Vahan Tekeyan, Arşak Çobanyan, Yenovk Armen, William Saroyan, Hamasteğ ve diğerleri edebiyatımızın yetenekli temsilcilerinden oldular.

Diaspora Ermenileri farklı sanat alanlarında da başarıları ile göze çarptılar. Ünlü film yapımcıları Ruben Mamulyan ve Aşot Malakian (Henri Verneuil), beste yazarları Alan Hovhannes, George Karvarents, şarkıcılar Rosy Armen, Lily Çugaszyan, Liz Saryan ve bir çok isim büyük üne kavuştular. Bugün hala ününü koruyan bir diğer dünyaca ünlü şarkıcı-söz yazarı Charles Aznavourdur.

Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, içlerinde aydınların da olduğu bir milyondan fazla göçmen nedeniyle Diaspora 'da önemli değişiklikler yaşandı. Onlar bugün hala Ermeni kültürünün korunmasında büyük katkıda bulunmaktadır.

İÇERİK

ÖNSÖZ	3
-------------	---

I. BÖLÜM: ANTİK DÖNEM

1. ERMENİLERİN ANAYURDU	5
2. ERMENİ HALKININ DOĞUŞU	8
3. ANTİK DOĞUNUN DİNİ REFERANSLARINA GÖRE ERMENİSTAN	11
4. ERMENİSTAN M.Ö. 3000- 2000	14
5. VAN PAN-ERMENİ KRALLIĞI (NAİRİ, BİAİNİLİ, URARTU, ARARAT)	18
ERMENİSTAN HAYKAZUNİ-YERVANDUNİ YÖNETİMİ	
6. ALTINDA (M.Ö. 331 YILINA KADAR).....	22

II. BÖLÜM: ESKİ DÖNEM

7. ERMENİ KRALLIKLARI (M.Ö. 331-201)	25
8. ERMENİ KRALLIKLARI M.Ö. II. YY. (BÜYÜK ERMENİSTAN, KÜÇÜK ERMENİSTAN, TSOPK (SOPHENE), KAMAKH (KOMMAGENE)	28
9. II. TİGRAN BÜYÜK DÖNEMİNDE ERMENİSTAN	31
10. SON ARTAŞESYANLAR DÖNEMİNDE ERMENİSTAN	36
11. I-III. YÜZYILDA BÜYÜK ERMENİSTAN KRALLIĞI	39
12. HRİSTİYAN OLMAYAN ERMENİ İNANÇLARI	42
13. HRİSTİYANLIK ÖNCESİ ERMENİ KÜLTÜRÜ	45

III. BÖLÜM: ORTAÇAĞ DÖNEMİ

14. HRİSTİYANLIK DÖNEMİNDE ERMENİSTAN	49
15. ARŞAKUNYATS KRALLIĞI, IV-V. YY	52
16. ERMENİLERİN V. YÜZYILDAKİ BAĞIMSIZLIK SAVAŞLARI	56
17. ERMENİSTAN VI-IX. YY.	59
18. IV-VIII. YY'DA ERMENİ KÜLTÜRÜ	63
19. ERMENİSTAN BAGRATUNİ KRALLIĞI DÖNEMİNDE	66
SELÇUKLULARIN ERMENİSTAN'A SALDIRILARI.	
20. ZAKARYAN BEYLİĞİ	70
21. KİLİKYA ERMENİ DEVLETİ	73
22. IX-XIV. YY'DE ERMENİ KÜLTÜRÜ	77
23. XV-XVII. YY'DE ERMENİSTAN	80

IV. BÖLÜM: YENİ DÖNEM

24. ERMENİ KURTULUŞ HAREKETİ (XVII YÜZYILIN İKİNCİ YARISI VE XVIII YÜZYILIN SONU). RUSYA'NIN DOĞU ERMENİSTAN İŞGALİ	83
25. 1878-1914 YILLARINDA ERMENİ SORUNU VE KURTULUŞ MÜCADELESİ	86
26. ERMENİLERE YAPILAN SOYKIRIM (1894-1923)	90
27. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA KAFKASYA CEPHESİ	93
28. 1917 RUSYA VE ERMENİSTAN DEVRİMLERİ. ERMENİSTAN CUMHURİYETİNİN BAĞIMSIZLIK İLANI	96
29. XVIII – XX. YÜZYILDA ERMENİ KÜLTÜRÜ	99

V. BÖLÜM: YAKIN (MODERN) DÖNEM

30. ERMENİSTAN CUMHURİYETİ (1918-1920)	102
1919-1923 YILLARINDA ERMENİ SORUNU.	
31. ERMENİSTAN SINIRLARI KONUSU	105
32. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİLER	109
33. KARABAĞ (ARTSAKH) KURTULULUŞ MÜCADELESİ. BAĞIMSIZLIĞININ YENİDEN KAZANILMASI	112
34. ERMENİ KÜLTÜRÜ: 1918'DEN BUGÜNE	115

ARTAK MOVSİSYAN

ERMENİSTAN TARİHİ

ÖZET KİTAP

Baskı: Ofset. Boyutu: 70/100 1/16. Ofset kağıt. Hacim: 7.5 basım

ERMENİSTAN TARİHİ

Ö Z E T K İ T A P

9 785808 421707